

У (дича)
АЗВ

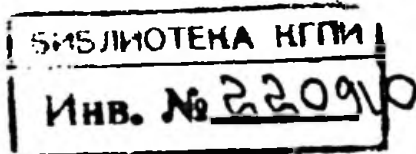
УПЕНДРАНАТХ АШК

КУХНА ДЕВОР

УПЕНДРАНАТҲ АШК

КУҲНА ДЕВОР

(РОМАН)

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САНЪАТ
НАШРИЁТИ
Тошкент — 1975

Русчадан
Л. Парнихӯжаев ва Н. Бозорбоев таржимаси

© Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975, (тарж)

Шундай қилиб, бир кунн тоқати тоқ бўлган Чэтан ҳеч кимга билдирмай Жоландҳар посёлкаси яқинидаги Бастн Газанга жўнаворди: у бўлажак қайлиғини кўриб келишга аҳд қилган эди.

Чэтан йўлда кетиб бораркан, онлаларида номи бир неча кундан буён тилдан тушмаётган қизни кўз олдига келтиришга ҳаракат қиларди. Кеч кириб борар, шаҳарнинг бозор қисмидаги ҳозиргина сув сепилган кўчаларидан лой ҳиди анқиб турарди. Ҳамма ёқ гала-ғовур. Мусиқа бозори¹даги дўкончаларнинг остонасига ўтириб олган машшоқлар ўз маҳоратларини намойиш қилиб, ўт-кинчиларга завқ бахш этиб, сурнайларини чалардилар. Сал нарироқда, муюлишдаги болохонанинг айвонида таҳмад² ва дағал матодан тикилган очиқ ёқали кўйлак кийган, салласи палапартиш ўралган, пон³дан лаблари қизариб кетган иккита панжоблик қўшиқчи шоир саводсиз қайнана билан саводхон келинининг жанжали ҳақидаги қўшиқни айтишар, халойиқ уларнинг қўшиғини ҳаяжон билан тингларди; варракларини олдириб қўйган болалар бўлса унинг йиртилиб кетганини кўриб, ўғирлаган болалар учиролмаганидан суюнардилар.

Чэтан ҳеч нарсаса эътибор бермай, Судан майдони ёниндан ўтди-да, Чхатти тор кўчасига бурилди, катта

¹ Мусиқа бозори — машшоқлар маҳалласи.

² Таҳмад — белдан пастга ўраб юриладиган мато.

³ Пон — чайнаш учун мўлжалланган қоримша. Бетель ўсимлиги япроғига ўраб тайёрланади.

бозордаги оломон орасидан зўр-базўр ёриб ўтиб, Бастига бориладиган бекатга чиқиб олди ва извошга ўтирди. У ерда атиги иккитагина йўловчи ўтирарди. Соат тўртгача Бастига етиб олишга ошиққан Чэтан, бетоқат бўлиб извошчидан сўради:

— Хўш, тез орада йўлга чиқамизми?

— Яна битта йўловчини кутаман, келса жўнаймиз.

Шу пайт олисан терлаб-пишиб кетган бир жаноб кўринди. Извошчи унга бақирди:

— Извош сизни кутяпти, сетҳ жий!

Сетҳ етиб келиб орқа ўриндиққа, Чэтаннинг ёнига ўзини ташлади. Бироқ извошчи жўнаш ўрнига яна бир йўловчини кутиб, ўқтин-ўқтин қичқира бошлади:

— Басти Газанга борадиган яна бир йўловчи борми!

Чэтаннинг тоқати тоқ бўлди:

— Юра қолсанг-чи, ахир! Тўрт киши бўлдик-ку! Ёки сендан жарима ундиришларини кутяпсанми?

Извошчи тиржайиб қўйди:

— Жаримани сиз тўламайсиз-ку, жаноб! Олдинда жойим бор ҳали.

Чэтан бу ярамас извошчинини ташлаб, бошқасига ўтиб ўтиргиси келиб кетди-ю, бироқ бошқалари ҳали-бери йўлга чиқадиганга ўхшамасди. Чэтан бўлса шошарди. Шунинг учун извошчига деди:

— Бўпти! Мен икки кишининг ҳақини тўлайман, фақат тезроқ жўнагин!

Извошчи қувониб кетди, отга қамчи босди, извош шамолдек елиб кетди.

2

Чэтан посёлкадаги эски ва янги Бастининг ўртасида жойлашган майдонга етиб келди. Майдон улкан гум-базли дарвозалар ортида эди. Шу ерда Чэтан извошдан тушиб, ҳисоб-китоб қилгач, чапга бурилиб янги райондаги тор кўчаларнинг биридан жадал одимлаб кетди. У хотин-қизлар мактаби ёнидан ўтаётиб берк эшиклар-

¹ С е т ҳ — бой, пулдор; ж и й — ҳурмат маъносини билдирувчи қўшимча.

га кўз қирини ташлаб қўйди. Вурчакдаги уйнинг ёнига бўрғач, Чэтан тўхтади ва баланд овоз билан чақирди: «Мулкрож, ҳой Мулкрож».

Остонада ўрта бўйли, ориққина бир йиғитча пайдо бўлди. У худди меҳмонни кутиб тургандек, қувноқ садомлашгач, ичкарига таклиф этди. Чэтан кирди. У фурсатин бой бермай, дарҳол мақсадга кўчди:

— Менга қара, Мулкрож! Менга бир ёрдам қил! Ёнингдаги мактабда бир қиз ўқийди. Беривали тор кўчасида истиқомат қилувчи пандит¹ Динбандхунинг қизи.

— Чандами? Шундай қиз бор.

— Сен уни биласанми?

— Шу ерда яшаб туриб ўз қизларимизни билмасам уят-ку? Бунинг устига Динбандху узоқ қариндошимиз бўлади.

— Унинг қизи шу ерда ўқийдими?

— Ҳа.

— Ундай бўлса кетдик. Ҳозир дарслар тугайди. Уни танимайман, шунинг учун чиққанида менга кўрсатиб қўясан.

Мулкрож ялинтириб ўтирмади. Дарҳол кийинча бошладди. У кийинчаёғиб ўқтин-ўқтин ошнасига синовчан назар ташлаб қўяркан, кейин гап пимада эканлигини ўйлаб топгандек, маънодор қилиб, салмоқлаб деди: «Э-ҳа. Гап бу ёқда дегин-а...» Улар ташқарига чиқишди. Мулкрож эшикни ёпиб, тамбани тираб қўйди.

Тор кўчанинг бошида, майдонда дайди машшоқ томошабинларни тўплаш мақсадида бир қўллаб сиғизгасини тутганича: «О Хира! Бутун жаҳон олдида мени шарманда қилдинг...» қўшиғининг куйини ижро этиб иккинчи қўли билан ногора чаларди. Атрофига анчагина томошабинлар тўпланиб қолшган эди.

Мулкрож билан Чэтан тор кўчадан чиқиниб, ўзларини томоша кўраётган қилиб кўрсатиш мақсадида томошабинлар даврасига қўшилди. Мулкрож тор кўча томонга бир назар ташлаб олгач: «Дарслар тугаллаб қолди», — деб қўйди.

Шу пайт дарвозадан тоштахта ва сумка кўтариб олган қизалоқлар югуришиб чиқинди-да, дарахт шохидан учиб юборилган қушлардек ҳар томонга тарқалиб кетди. Мулкрож шивирлаб қўйди:

¹ П а н д и т — ўқимини бараҳман.

— Ана, бир оздан кейин юқори синфлар ҳам чиқмади.

Афтидан, Чэтан Мулкрожнинг гапни эшитмагандек эди. У ошнасининг елкасига қўлини ташлаб сўради:

— У сенга ёқмайдими?

— У одамга ёқмайдиган даражада ёмон эмас. Бироқ бу меннинг шахсий фикрим: у ёғни ўзинг ҳал қиласан!— деб жавоб берди Мулкрож елкасини қисиб.— Қиз ўрта бўйликкина. Доим хафаҳол юради... Оғирвазмин. Мен уни ҳеч қачон мактабидаги бошқа қизлар каби ўйнаб-кулиб, валақлаб, ҳиринглаб юрганни кўрмаганман. Булар ҳеч гап эмас, сен ўзингга яраша эпчилсан! Бир-бировингга жуда мос тушасанлар.

— Ранг-воши қандай?— деб сўради Чэтан.

— Бугдой ранг. Оқ танли деб бўлмайди.

Чэтандаги қизиқиш бирдан сўнгандай бўлди. У энди қандай қилиб жуфтакни ростлаб қолишни ўйлай бошлади. Бироқ миёсида: «Онам сўраб қолса-чи, унга нима деб жавоб бераман?» деган фикр «ярқ» этиб кетди. Шунда у мана бундай қарорга келди: «Хунук экан дейман-қўяман». Бироқ ўзида қандайдир қаршилик сезди: «Ким билади, балки у менга ёқиб қолар?»

Мулкрож Чэтаннинг қўлига аста туртди-да, шивирлади: «Қара, келишяпти...»

Чэтаннинг эти жимирлаб кетди, у ўша томонга қаради. Иккала оғайни ўзларини томоша кўраётгандек қилиб кўрсатиш мақсадида атайлаб оломонга аралашиб кетишди.

Кўчада бир неча дугоналари билан ўн икки-ўн уч ёшлар чамасидаги чиройли бир қиз келарди. У китоб кўтариб олган эди. Шундай юриб келардики, худди чиройли юраётганини ўзи ҳам сезаётгандай. Қиз қувноқ кулимсираш билан ёшлар томонга бир қараб қўйди. Чэтаннинг қараги гупиллаб уриб, юзлари қип-қизариб кетди.

Чэтан худди бир нарса сўрайдигандек Мулкрожнинг қўлига туртди. У бўлса, бу қиз эмас деган ишорани қилди.

Чэтан худди биров изза қилгандек тек туриб қолди. Кейин деди:

— Мен кетаман.

— Ҳозир у чиқади.

— Йўқ, кетаман.

— Эсингни едингми?

Шу пайт тўсатдан бир қанча ёш ва катта қизлар гала-гала бўлиб югуриб чиқишди. Бироқ чиройли қизнинг қиёфаси Чэтанинг фикр-ёдиши шунчалик банд қилиб олган эдики, ҳеч нарсани пайқамасди. Тўсатдан Мулкрож унинг елкасига туртиб, гўё ўз-ўзига гапирётгандек деди: «Келяпти».

Чэтан қизиксиниб ўша томонга қаради: кўчада ўрта бўйли, тўлагина, буғдой ранг бир қиз келарди; эгнида уйда кийиладиган кул ранг матодан тикилган кўйлак. Қиз ҳеч қаёққа қарамасдан борарди. Қўлида тоштахта ва бир талай китоб бор эди. Қиз кўзларини ердан ўзмасди.

Шу алфозда ёндаридан жимгина ўтиб кетди.

Кўзбойлағич томошасини тугатди. У тақсимча тутган қўлини йиғилганлар устидан пул учун Чэтанга узатди. Чэтан оғир бир хўрсиниб нари кетди ва бориб извошининг орқа ўриндиғига ўтирди.

Кўчада туриб қолган Мулкрож сўради: «Хўш, қалай?»

Чэтан фақат совуққина жилмайиб қўя қолди.

Мулкрож:

— Ахир айтган эдим-ку, тўй...— деган эди, Чэтан унинг сўзини бўлди:

— Шу бақалоқ қизгами? Икки дунёда ҳам уйлачмайман!

3

Шу йили Чэтан маҳаллий коллежнинг санъат бакалаври даражасига имтиҳон топширганди. Шундан кейин онаси уни уйлантириш пайига тушиб қолди. Отаси ўз коринини ўзи зўрға тўйдириб юргани сабабли онаси ўғлини маълумотли қилиш учун турли йўللار излашга мажбур эди. Бироқ уни Лоҳурга юборишга қурби етмасди. Башарти ўғли яхшигина маълумот олган экан, онасининг назарида унинг эндиги вазифаси хизматга кириб олиш ва имконин борича тезроқ оила қуриб, қарилкдан истеъфога чиқиш тараддудига тушиб қолган отасига мададкор бўлиб, мушкиллаб қолган онасини ҳеч тугамайдиган уй юмушларидан қутқариш деб ҳисобларди:

Аммо, Чэтан олган маълумоти билан чекланиб қолмоқчи эмасди. Аксинча, энди худди зиндон азобига дуч келадигандек ҳис қиларди ўзини. Имтиҳонлар тугашига бир неча кун қолганида уни ўзи ўқиган коллежда ишлашга таклиф қилишган бўлса-да, у агар санъат бакалаври даражасини ололса, нима қилиб бўлса ҳамки, Лоҳурга боришга ва у ерда ё санъат магистри, ёки ҳуқуқ бакалаври бўлишга аҳд қилиб қўйган эди.

У Лоҳурда ўқиб келган маҳалладош ўртоқлари билан учрашиб қолгудек бўлса, назарида мактаб ўқувчисидек ҳис қиларди ўзини. Улар инглиз тилида ҳар хил ижтимоий, диний, сиёсий мавзуларда қийналмасдан гапира олишарди. Чэтан бўлса битта инглизча жумлани ҳам тўғри айтолмасди. Шунинг учун у доим Лоҳурга қочиб кетиш иштиёқи билан ёнарди.

Худди шу кунлари уларнинг уйида Бастидан келган бир кекса жаноб пайдо бўлди, у ҳассага ва бошқа бир одамнинг елкасига таянган ҳолда ўзининг шол гавдасини зўрға судраб юрарди. Шу пайтда Чэтан меҳмонхонанинг ёнидаги хонада ҳикоялар китобининг тепасида мук тушиб, азоб чекиб ўтирарди. «Азоб чекиши»нинг боиси шу эдики, у ўқишдан кўра ёзишни кўпроқ хуш кўрарди. Шунинг учун ҳам китобни фақат зарур бўлиб қолганидагина очарди.

Чолни олиб келган одам уй олдидаги очиқ майдончада тўхтаб Чэтаннинг бувасини чақирди. Ҳозиргина овқатланиб бўлган буваси шу топда юқорида чилим чекиб, ҳузур қилиб ўтирарди. Қандайдир кишилар уни чақиринишгаётганини эшитиб, чилимининг ҳам кўтариб меҳмонхонага тушди. Меҳмонлар билан қуюқ сўрашган, уларни ўтқазди ва ўзи ҳам ўтирди. Меҳмонларнинг биринчи сўзлариданоқ бувасининг севинчдан чеҳраси ёришиб кетгани ва узоқ субҳатнинг қулоғига чалинган айрим сўзларидан Чэтан уларнинг ташриф буюриш сабабларини англади. Ҳозир буваси уни чақириб қолиб, бир оз чалғиш имкони туғилишига ишончи комил эди. Аммо у ўйлагандек бўлиб чиқмади. Чэтан ўзини мук тушиб китоб ўқиётгандек кўрсатиб узоқ кутди. Бироқ буваси уни чақирмади ҳам, келганлар билан узоқ маслаҳатлашганидан кейин, афтидан, Чэтаннинг онасидан ниманидир сўраш учун юқorigа чиқиб кетди.

Чэтан илгарилари бундай ҳолларда меҳмонхонага ўзи кириб келарди-да, меҳмонларга уйланиш ҳақидаги

ишларини ўзи баён этарди. Ҳатто дўсти Анантин ча-
приб келиб, иккаласи биргаликда меҳмонларнинг қай-
иқбон қизлари борлигини айтишиб, уларни айблаган
айтлари ҳам бўлган. Бироқ ўша кун ичра ҳаммаси бошқача
ўлиб чиқди: яъни буvasи ташқарига чиққанида ҳам у
ишга ўзи хонада ўтираверди.

Кишининг раҳмини келтириб бўйин ва қўллари тий-
май қалтираётган ҳурматли қариянинг шол қиёфасига
араб туриб Чэтан уни эрмак қилишни хаёлига ҳам
келтиролмади.

Меҳмоннинг товуши шундай майин, жиддий ва
босиқ эдики, кишида дарҳол ўзига нисбатан катта ҳур-
мат уйғотарди. Чэтанга қўшни тор кўчада истиқомат
қиладиган дўсти Мулкрож Анантининг ҳузурига югуриб
бориш иштиёқи ҳам туғилмади.

Орадан бир оз ўтгач, буvasи келиб жанобга қан-
дайдир қоғоз тутқазди. Чэтан буvasи ойнасидан «тўрт
маълумот»¹ни сўраб ёзиб келганини тушунди.

Чол хайрлашиб ўрнидан турди. Ёнидан ўтиб кета-
ётиб қалтираётган қўли билан Чэтаннинг бошини силаб
деди:

— Уғлим, имтиҳонлар ҳам тугабди. Энди ўзингни
кўп қийнайверма. Бир неча кун дам олиб куч тўпла.

У фақат шу гапларни айтди, холос. Кейин шоллик-
дан гавдасини зўр-базўр судраб зинапоялардан туша
бошлади. У бошқалар каби Чэтаннинг маълумотини
ҳам, маошини ҳам, энди бу ёғига нималар қилмоқчи
эканлигини ҳам сўрамади ва ўзи ҳақида ҳам ҳеч нарса
айтмади.

Чэтан чақирилмаган меҳмонларнинг пайдо бўлиши
сабабини ойнаси ёки буvasидан сўраб билишни жуда-
жуда хоҳлади-ю, бироқ бу истагидан воз кечиб хонасида
ўтираверди.

Кечки овқат пайтида Чэтан хато қилмаганини ан-
лади. Чол бир вақтлар қурилишда хизмат қилиб, касал-
лиги туфайли истеъфога чиққан экан. Унга ҳамроҳ бў-
либ ёши тўттириладиган иккита хумдоннинг эгаси
бўлмиш кичик укаси келган экан.

Чэтан тутақиб онасига деди:

¹ Ҳиндлар анъанасидаги «тўрт маълумот» ибннинг отаси, она-
си, буvasи ва ўзининг насл-насаби ҳақидаги маълумотдир. Агар
йигитнинг «тўрт маълумот»и қизнинг «тўрт маълумоти»га мос тушиб
қолса, унда улар орасида никоҳ ўқилиши мумкин эмас.

Вужуди тинимсиз қалтираб турадиган ҳурматли жаноб аллақандай эркалаш билан сўради:

— Хўш, ўғлим, тўйга сен қарши эмасмисан?

Чэтан ҳайрон қолгандек бўлиб «Қанақа тўй?» деб сўрамоқчи бўлди-ю, бироқ ҳайрон қолишни ҳам, бирор нарса ҳақида сўрашни ҳам эпломасди.

У жим тураверди.

Чол деди:

— Ўғлим, биз сенга қизни кўрсатамиз. Мен ўзим эркин фикрли одамман. Умрбод бирга яшамоқчи бўлаётган қизингни кўрмасдан бўладими?

Чэтан жимгина ўтираверди. Унинг сўзамоллиги қаққа гойиб бўлганини тушуниб бўлмасди.

Чол бир оз жим туриб яна гап бошлади:

— Эндиги гап фақат отанга қолди. Укам унинг ҳузурига келиб барча урф-одатлар бўйича розилигини елади. Хўш, ўзинг розимсан?

Чэтанинг оғзи қуриб, томоғига бир нима тикилгандек бўлди. Аммо охириги сўзлар уни тилга киритди. У тутила-тутила сескингина:

— Биласизми... мен... мен... ўқишни давом эттирмоқчиман,— дея олди.

— Ҳар қандай маълумотли ва ақлли йнгит шунга интилади, ўғлим,— деб уни қувватлади чол.— Албатта, ўқишни давом эттир. Бунинг нимаси ёмон? Ҳеч ким бу истагини тортиб олмайди. Икки йил деган нарса кўз очиб юмгунигча ўтиб кетади. Чанда эрининг йўлига тўғоноқ бўладиган қизлардан эмас. У соддадил, ақлли, тушунган қизлардан, ўқишингга ҳеч ким халақит бермайди. Бунинг устига ўзим ҳам қўлдан келганча сени қўллаб-қувватлаб тураман.

Чэтан нима деб жавоб беришни ҳам билмасди. Чол хайр-хўшлашар экан, қўллари қалтирарди. У билан бирга розилик ва шод-хурсандчилик белгиси сифатида буваси ҳам ўрнидан турди.

Хижолатда қолган Чэтан бир неча дақиқа жойидан жипломай жимгина ўтираверди. Шундан кейин барча назабини энди бамайлихотир чилим тортаётган бувасига қаратди. Чэтан диққат бўлиб ўзига-ўзи сўзлай бошладди: «Мени тинч қўйинг, деб сизга неча марта айтгандим?! Сиз бўлсангиз мени қайта-қайта қийнайверасиз! Хўш, нега? Мен уйдан қочиб кетаман». Шундан кейин ер теппишиб ўз хонасига қайтиб келди.

Пешинда онаси тушликка чақириб келганида у каравотда шифтга тикилганича ётарди.

Онаси каравотнинг бир чеккасига келиб ўтирди ва эркалаб сўради:

«Хўш, бугун овқат емасликка аҳд қилдингми?»
Чэтан унга термиллиб совуққина жавоб берди: «Қорним очгани йўқ».

Бу айтилган сўзларнинг оҳанги онасига ҳамма нарсани аён этди.

Меҳмонлар ҳақида у бир оғиз ҳам сўз айтгани йўқ.

Бир оздан сўнг Чэтанининг қулоғига шундай сўзлар чалинди:

— Бугун Жвали Маҳрининг қизи келди.

Чэтан жавоб бермади.

— Унинг қайнараси ҳам Басти Газанда яшайди,— деб сўзини давом эттирди онаси.— Бечорагина... Ахир ҳали турмуш қурганига икки йил ҳам бўлгани йўқ-да. Ярим йил муқаддам ўғлини туққан эди. Ҳар томонлама бахтли эди... Энди бўлса бева бўлиб ўтирибди... Унинг эрини яқинда қандайдир кичкина станцияга ўтказишган экан. У ерга боргач, безгак касалига чалиниб қолибди. Ким ёрдам берарди? Қариндош-уруғлари йироқда, хотини бўлса гўдагини ташлаб кетолмайди. Даволайдиган одам ҳам йўқ. Бизнинг темир йўл докторларимиз бунақанги кичкина станцияларга боришармиди?! Шундай қилиб бечора ёлғиз ўзи бир неча кун ётибди. Бу ердагилар бўлса у барча дардлардан халос бўлгандан кейингина ҳамма гапдан воқиф бўлишибди.

Чэтанининг газиби иссиқ сўниб кетди. У Жвали қизининг бошига тушган даҳшатли мусибатдан ғам-ғуссага ботган эди. Онасидан сўради:

— Биро ҳақида гапиряписизми?

Онаси жавоб берди:

— Ҳа, ҳа, ўша ҳақида. Уларнинг уйи нақ унинг тор кўчаси ёнида.

— Кимнинг?

— Пандит Динбандхунинг-да.

— Динбандхунингиз ким бўлди?

— Ҳалиги, бугун Бастидан келди-ку, ўша-да, — онаси маънодор қилиб жилмайди.— сени деб келгап... Мен бўлсам Биро билан сенинг қайлигинг тўғрисида ҳам гаплашиб олдим. У менга: «Холажон, у шундай мулозаматли, қувноқ қизки, ушқаси етти иқлимда ҳам

топилмайди. Товуши ҳам бирам майин, бирам майинки. У билан бир-икки огиз гаплашсангиз бас, қантдек эриб кетасиз...» деди.

Чэтан жим турарди.

— Бориб уни кўриб келсанг нима қилибди? Ёқмаса уйланмайсан қўясан.

Онаси шу гапларни айтгач, жим бўлиб қолди. Чэтан бўлса хаёлап Бастидаги чиройли қизнинг суратини чиза бошлади.

Бир оздан кейин онаси яна овқатга чақирган эди, индамай ўрнидан турди.

Онасининг Биро билан учрашгандан сўнг тинмай келиннинг мақтайверишдан. Чэтан ич-ичидан қувониб юрди. Сўнгги кунлардаги воқеаларнинг тасвири унинг хаёлида худди кино лентаси каби ўтиб турарди. У бошини эгганича одимлаб бораркан, ўша кунлар ҳақида ўйларди. Чэтан извошчи билан қандай ҳисоб-китоб қилганини, узун, тор ва одамлар тиқилиб кетган кўчадан узоқ масофа юриб қўйганини эслай олмасди. У бошини кўтариб Атари чорраҳасида турганини кўрди. Кечки қуёшнинг сўнгги табассуми баланд оқ уйларнинг томларини тилла рангга бўяган пайтда Чэтан ўзининг тор кўчасига аста бурилаётган эди.

4

Чэтан уйга кириб:

— Бастидаги соҳибжамолингизни кўриб келдим! Агар менга битта эмас, тўла-тўқис еттита умр берилганда ҳам барибир унга уйланмаган бўлардим!— деганида онаси ошхонада ўтириб кечки овқатга уннаётган эди.

Онаси нон ясаётган эди. У ишини тўхтатиб сўради:

— Сен уни қаерда кўра қолдинг?

— Бастида-да, қаерда бўларди!— деб жавоб берди Чэтан.

Онаси ишини йиғиштириб йўлакка чиқди. Чэтан тилида давом этарди:

— У менга ҳечам ёқмади — қадди-қомати ҳам, кийими ҳам, ҳеч қаери ёқмади. Сочлари тўзиб кетган,

ўзи исқирт, уст-боши қишлоқча... Мен шундай қизга уйланишим керакми? Наҳотки у меннинг ўқишимга ёрдам бера олса?

— Бундан чиқди, у жуда ҳам ёқимсиз экан-да? Биро айтган эди-ку...

Чэтан дудуқлана бошладди: «Биро айтдики... Биро айтдики... Ҳе, ўша Биронгизни...»

Бироқ онаси унинг гапини бўлди:

— Содда қизлар яхши бўлади, ўғлим. Минг турланадиган сатанглар бўлса-чи — бошингга битган бало... Мана мен битта ўшанақасини деб элдан бурун адон тамом бўлдим. Акангнинг хотинини қарагин. Аканг бўлса карта билан шахматдан қўли бўшамайди, у-чи, — олифталигу, безакларга зеб бергани берган, мен шўрлик уларнинг оқсочига айланиб қолганман, уззукун уй юмушлари билан ўралашиб ётаман. Хўш, қўлидан иш келмайдиган қизни нима қиламан?..

Чэтан чиқиб кетмоқчи эди, онаси уни тўхтатиб: «Сен уларга хат ёзиб юбор», — деди.

— Хат? — ҳайрон бўлиб такрор сўради Чэтан.

— Ҳа, бўлмаса у бечоралар, эҳтимол, отангнинг ҳузурига келмоқчидирлар. Яхшиси уларга ёзиб юбор.

— Нима деб ёзаман?

— Бирор гап ўйлагин. Масалан, ўқишни давом эттирмоқчиман, ҳозирча уйланмоқчи эмасман, деб ёза қол. Ишқилиб, бирор ишонарлироқ баҳона топгин-да.

Шу гапларни айтиб у аввалги жойига келиб ўтирди-да, яна хамирига ёпишди.

Чэтан ўз хонасига тушди-да, кийимини ўзгартириб, дўстлари билан валақлашиб келгани чиқиб кетди. Онаси ошхонадан туриб:

— Менга қара, кўп ҳаяллаб кетма, тезроқ кел. «Чол»ни учратиб қолсанг, тезроқ жўнатиб юбор. Овқатини еб олгандан кейин билганини қилсин!

5

Чэтанининг онаси Ромонанди «чол» деб чақирарди. Уйнинг шодлиги-ю, қайғуси уни тариқча қизиқтирмасди; шахсий қийинчиликлари ҳам уни камдан-кам ташвишга соларди. Ҳеч нарса — отасининг дағдағасию

уришлари, опасининг нолишино қарғишлари, хотинининг таъна-дашномларини кўз ёшлари унинг оромини бузолмасди.

Ҳамма нарсадан бунчалик юз ўгириш, турган гап, ёшликда сийилган беҳасоб калтақларнинг оқибати эди. Ҳатто савалаш санъатининг устаси фаранги пандит Шедиром ҳам бир неча марта болиб: «Уришдан менинг қўлларим узлиб кетди-ю, бу тўнкага чивин чаққанчалик таъсир этмади»,-- деган эди. Ўғлининг боқибеғамлигидан ташвишланган отаси қўлидаги панжоб нақлини қайтаргани қайтарган эди:

Тентакининг бўйини елкасига қанча ур,
Ақли кирмас, тураверар бўлиб сур.

Бўрон доим қутилмаганда бостириб келарди. Агар отаси ўғилларидан биронтасининг қўлида китоб кўриб қолгудек бўлса, аввалига шунчаки ҳазил йўсинида, уни эркалаб китобини қўлига оларди-да, бир неча бетини ва-рақлаб чиқарди. Кейин томдан тараша тушгандай инглиз тилини, математикани ёки бўлмаса география ё тарихга оид (қўлидаги дарсликка қараб) биронга савол берарди. Агар қайтарилган жавоб тўғри бўлса отаси ўғлининг елкасига қоқар, кўтариб ўпар ва қувониб ўғлининг келажакига порлоқ истиқбол тиларди. Шундан кейин отаси қизқиб кетиб кетма-кет қийиндан-қийин саволлар ёдларди. Натижа калтаклаш билан тугарди.

Ёшлигида Чэтаннинг бошида ҳам шундай калтаклар синган эдики, узоқ вақт бетоб бўлиб ётишга тўғри келарди. Бироқ, у кейинчалик отасининг ғазабидан қочиб қутулиш йўлини топди. Отаси уйда бўлган чоғлари Чэтан йўлини қилиб ташқарига чиқиб кетишга уринарди. Ўкаси ҳали ёш бола бўлса-да, у ҳам шунга ўхшаш ҳийлаларни ўйлаб топарди.

Пандит жий уйга келганида иккала ёш ака-ука унинг кўзига кўринмаслигининг усулларини ўйлаб қўйишарди. Айниқса, оталари дарсликнинг бирон варағини улар қўлидагина эмас, балки уйининг бирон бурчагида ҳам кўрмаслигининг ҳаракатини қилишарди. Кўчадан оталарининг овози эшитилиши биланоқ улар китобларини яширишга тушишарди. Агар пандит жий настда бўлса, улар дарсликларини юқорига олиб чиқиб кетишарди, борди-ю, оталари юқорига чиқса, болалар йўлини қилишиб меҳмонхонага тушишарди-да, бирор дарслик-

ни кўриб қолишса дарров беркитишарди. Оталари ётгудек бўлса ўғиллари дарҳол жон-жаҳдлари билан унинг оёқларини уқалашга тушишарди ва у тез орада ухлаб қоларди. Ана шундагина ҳеч нарсадан қўрқмаса бўларди.

Бироқ Чэтаннынг ё романлар ўқийдиган, ё бешиқ сандирақлаб юрадиган акаси бўлса негандир доим отаси уйга келганда дарслик тепасига мук тушарди. Ромонанд уйдан қочиб қетиш, отасининг кўзига кўримаслик учун қийла-найранглар ўйлаб топиш у ёқда турсин, аксинча, доим пандит жий остона ҳатлаб кириши билан у албатта уйда ўтириб оларди. Эҳтимол, у отаси бешиқ юрганни сөзмасин деб шундай қилса керак. Бундан ташқари Ромонандда укаларининг эҳтиёткорлиги ва айёрлиги йўқ эди. У топқир ҳам эмас эди ва дарров гап тўқиб ташлашга уқувсиз эди. Шунинг учун Ромонанднинг фақат уйдагина эмас, кўча-кўйда ҳам азият чеккан вақтлари кўп бўлган.

Бир кун қандайдир тантана туфайли отаси (у билан бирга Ромонанд ҳам бор эди) тўхонадор¹нинг эиёфатига жўнайди. Улар кўчадан эмас, темир йўлдан юриб боришарди. Бирдан отаси семафорни кўрсатиб, ўғлидан сўраб қолди: «Инглиз тилида анавини нима дейди?»

Ромонанд дарҳол жавоб берди: «Сингал».

Шу заҳотиёқ қулоқ-чаққасига тарсаки тушди: «Тен-так, «сингал» эмас, «сигнал». Станция бошлигининг ўғли бўла туриб қишлоқчиларга ўхшаб, сингал, сингал, деб валдирайди-я».

Чичоки Малиян станциясининг рўнарасида ҳарбий омбор жойлашган эди. Уша пайтларда Ромонанд саккизинчи, Чэтан олтинчи синфда ўқишарди. Бир кун тушга яқин улар оталари билан омбор ёнидан ўтиб кетишаётиб Чэтан акасидан сўраб қолди: «Ака, анави барак нимади?»

Ромонанд инглизча ёзилган вивескани ўқий бошлади: «Чичоки Малиян милитри депот»².

У ҳали охиригача ўқиб бўлмасиданоқ кўзларидан учқун чақнаб кетди. Отаси бақирди: «Саккизинчи синфда ўқийсан-ку, «депот» эмас, «депо» дейишларини ҳаллим билмайсан».

¹ Тўхонадор — полиция участкасининг бошлиғи.

² Чичоки Малиян станциясининг ҳарбий омбори (ингл.).

Пандит жий стрелкачидан стул сўраб олди-да, ака-сига дарслик келтиришни буюрди. Чэтан йўлини қилиб чан бериб қолди. У ёғи нима бўлганини қўяверасиз энди. Ромонанд ана шундай калтаклар остида мактабни тугатди ва коллежга ўқишга кирди. Бу ерда унинг ишлари баттар юришмади. Инглиз тилидан занф, санскритни бўлса кўргани кўзи йўқ эди. У ҳукумат хизматида ҳам, савдо-сотиқ идораларида ҳам, ҳатто қадимги арпйлар замонасида ҳам жоили тил ҳисобланмаган санскрит нега энди ҳозир ўргатилишини сира тушунмасди. Шундай қилиб бир куни, ёзги каникул яқинлашиб қолганда Ромонанд ўқишга тўланадиган уч ойлик пулни ҳамёнга уриб Деҳлига қочиб қолди. У ерда бир рассомнинг уста-хонасига шогирд бўлиб кирди. Бахтга қарши Ромонанд-ни пандит Шодиромнинг эски ошналарида бирини учратиб қолди, у уйига қайтишга мажбур бўлди.

Ромонандни қойишлар эмас, отасининг савашлари қўрқитарди, шунинг учун яна коллежга қатнай бошлади. Бироқ синфда ўтириб зерикарли лекцияларни тинглаш ўрнига у коллеж боғидаги сершоҳ дарахтнинг остига ўтириб олиб қизқинчи романларни ўқирди. Китоблар-ни у дўконда вақтинчаликка олиб, эвазига кунига икки пайса¹ дан ҳақ тўлаб турарди.

Бу ишнинг оқибати ҳам кутилгандан ортиқ бўлиб чиқмади, яъни машғулотларнинг аҳён-аҳёнда бир қатнашувчиси имтиҳонларни топшира олмади. Авваллари ўз вақтида топширолмаган бўлса, кейинчалик анча вақтгача топширолмай юрди.

Ромонандни коллеждан ҳайдаб юборишганда у бирор ишнинг бошини тутиб кетиш ҳақида ўйлаш ўрнига карга билан шахматга муккасидан кетди. Бунда қисман ўзининг ҳам, қисман отасининг ҳам айби бор эди. Ромонанднинг отаси у Деҳлига қочиб кетгандан кейин қайсар туяларни бурнидан ҳалқа ўтказиб қўлга ўргатишларидай ўғлини ҳам оёғига «тушов» солмоқчи бўлди: яъни пандит жий уни уйлантириб қўйди.

Ромонанд коллежга қатнашдан қатъий бош тортган бўлса-да, келгуси йилда ҳам отаси уни хизматга жойлаштира олмади. Келиннинг минғир-минғир пандит жийнинг жонига теккач, у ўғлини олиб ўртоқларида бирини бўлмиш тафтиш идорасининг бошлиғи ҳузурига

¹ П а й с а — руниянинг юздан бир улуси.

жўнадн. Дўсти Ромонандни ишга олмоқчи бўлди, бироқ ойлиги югурдак болаларникичалик, яъни ойига ўттиз беш рупия эди. Пандит жий донг қотиб қолди: «Бад-бахт! Мен ҳар кунги ичишимнинг ўзинга ўттиз беш рупиядан сарфлайман-ку!» Омади келмаган ўғлининг қўлидан тутганча идорадан отилиб чиқиб кетди.

Шундан кейин пандит жий ўғлини хизматга жойлаб қўйиш учун бир неча марта ҳаракат қилди ва хотинидан гоҳ Фирозпурга, гоҳ Лоҳурга, гоҳ Деҳлига бориш учун пул олди. Бироқ Шекхон бозоридаги вино дўконидан парига ўтиб кетолмади.

Ромонанднинг ўзи бўлса, «бош қотирмаслик» йўлини танлаб олди. Натижада ҳаёти тўла изга тушмаган бўлса-да, бир талай бола-чақага ота бўлди. Хотини ёки опаси таъна-дашномлари билан безор қилиб юборишган чоғлари Ромонанд тиззасига тирсагини қўйиб, энгаҳини кафтларига босганча худди ўз хаёлига чўмгандек остопага ўтириб оларди. Бироқ зум ўтмай бош чайқаб ўриндан турарди ва муздек ичимликлар билан савдо қилувчи сардор Нанд Сингҳнинг ёки пахта ва йиғирилган ип билан савдо қилувчи пандит Банорасий Доснинг дўконига қараб йўл оларди. У ерга бориб ё картага, ё шахматга мук тушиб ётаверарди.

Ромонанднинг ишсиз юриши опасини кўп қийнардн. Бироқ, эҳтимол, уни илондек заҳар ва майда гап келини кўпроқ ташвишга солармиди?! Шундай қилиб, отасининг ўғлини ишга жойлаштириш учун уринишлари ичкилик дўконидан парига ўтмагач, опаси аллақадан қарз-қавола қилиб Ромонандга кирхона очиб берди.

Воқеа бундай бўлган эди. Ромонанднинг энг яқин дўсти Нанд Сингҳнинг қиш кезлари савдоси унча юришмайдиган, аммо шахмат ўйини авжига чиқадиган дўконига бир куни Фирозпурдан ажойиб шахматчи кириб келди. Биринчи навбатда у округда энг уста шахматчи ҳисобланган Ромонандни кетма-кет бир неча партия қолдиради.

Ўйини тамом бўлганида Ромонанд ҳақиқий шахматчи каби нотаниш кишининг ўйинларини кўкка кўтариб мақтади ва лимонад шишасининг қопқоғини очар экан, эрта сига яна келишни таклиф этди. Шунда ўша одам Жоландҳарга иш юзасидан келиб қолганини айтди. Дўконга қараса шахмат доналари тикиб қўйилган экан, ўзини тутамай қолди, аслида эса бу ерга шахмат ўйнаш

учун эмас, иш қидириб келибди. Ромонанднинг янги танишган дўстига яна ҳам меҳри ошиб, у жойлашган вокзал олдидаги меҳмонхонагача кузатиб борди. Ромонанд йўлдаги суҳбатдан жанобнинг оти Рожром эканини, унинг яқингинагача ҳам шахсий кирхонаси бўлганини билиб олди. Аммо бу ҳали ҳаммаси эмас. Энг муҳими шуки — у таниқли шоир эди. Ҳукуматга қарши шеърлар ёзиб қамоқхонага тушиб қолгач, кирхонадан мосуво бўлибди. Шундай қилиб энди Фирозпурни ташлаб, яна кирхона очиш учун Жоландҳарга келибди. Аммо бу ишни амалга ошириш учун унга бирмунча маблағ сарфлай оладиган шерик керак эди.

Ромонанд ажойиб шахматчи ва таниқли шоирнинг бошига тушган кулфат учун фақатгина ҳамдард бўла олиши мумкин: негаки, унинг ҳамёнида бир пайса ҳам пули йўқ эди. Шундай бўлса ҳам, албатта бирор нарса ўйлаб кўришга сўз бериб, Рожромни юпатди.

Шу кун Чэтан уйига қайтиб келганида идиш-товоқларни тозалаётган онасини ва унинг рўпарасига челакини тескари қўйиб ўтириб олиб ҳадеб янги дўстининг ўйинга усталлигини мақтаётган акасини кўрди.

Чэтан шошиб тургани учун акасининг сўзларини охиригача эшитолмади. Бироқ бир неча кун ўтмай Ромонанд ҳаётида ажабланарли ҳол рўй берганини сезиб қолди. Энди у куннинг кўп қисмини уйда ўтказиб, ҳатто кир ювишга ҳам қизиқсинар ва онасини кир ювиш қорхонасининг фойдали эканига ишонтиришни ҳамон қўймасди...

Бир кун Чэтан акасининг: «Вақтимни шахмат ва картага кеткизаётганим учун мен айбдорманми? Ахир менга ҳеч ким ҳеч қанақа ҳунар ўргатмаган-ку. Мен Деҳлига қочиб кетганимда қайтиб келишга мажбур қилмаганларида таниқли рассом бўлиб кетишим мумкин эди. Ҳозир ҳам агар кирхона очадиган бўлсам фақатгина ўзимни эмас, бутун опламизни боқошим мумкин», — деб турганини эшитиб қолди.

Онаси, ниҳоят Ромонандга ҳам ақл кириб қолганига қувониб, фақат бир нарсани, ўғлига пулни қасрдан тўғиб беришни ўйларди. Тез орада қулай бир вазият пайдо бўлиб қолди. Гап шундаки, пандит Шодиромда лотереяга қизиқиш пайдо бўлган эди. У номаълум астрологдан лотерея билети сотиб олган эди, кутилмаганда уч ярим минг рупия ютуқ чиқиб қолди.

Бироқ бу пайтга келиб пандит жийнинг қарзи ҳам шунчага яқинлашиб қолган эди. Хотини эрига шунчалли ютуқ ато қилган худодан энди лотереядан унинг кўнглини совутишни илтижо қиларди. Чунки унинг фикрича пешанасига ёзилганининг ҳаммаси шу эди. Бироқ пандит Шодиром худонинг илтифоти ҳали тугамаган деб ҳисобларди. Хотинининг илтижосига жавобан у: «О, қодир худо, марҳаматингнинг чеки йўқ» — дерди ва қўшиб кўярди: «Нега энди худойим бир марта марҳамат кўрсатган одамига иккинчи марта марҳамат қилмас экан?» Шодиром қарзининг ярмини тўлади, астрологга тоза ҳиммат кўрсатди ва қолган пулга бўлса тагин лотерея билетлари харид қила бошлади. Унинг қарзлари тагин бир ярим мингдан уч ярим мингга чиққанидагина ишқибозликни бас қилди.

Онаси ютуққа чиққан пулдан бир амаллаб бир неча юз рупияни сақлаб қолишга муваффақ бўлган эди. У яна аллақадан бир неча юз рупия қарз олди-да, ўша пулларга қўшиб кирхона очишга тахт қилиб қўйди. Ромонанд катта дабдаба билан Ҳошиярпурдаги извошчилар турадиган бекат яқинидан каттагина ер бўлагини ижарага олиб, кийим-бошларни ювиш учун дарё қирғоғидан жойини танлагач, «Ҳиндистон кир ювиш фабрикаси» очилганлиги ҳақида шаҳарга жар солдирди. Рекламани тузиб чиқишга ҳам кўп вақт кетгани йўқ: Ромонанднинг дўсти, таниқли шоир кирхонанинг афзалликларини шеърга солиб куйлади. Шоир жаноблари кирхонанинг тенг ҳуқуқли эгаларидан бўлиб қолгани ҳақида гапирмасак ҳам бўлади.

Ромонанднинг ташаббуси укасини ҳам ҳоли қўймади. Чэтан коллеж ётоқхонасидан ва бошқа мактаблардан «Ҳиндистон кир ювиш фабрикаси» учун кийим-бош топширишни ташкил этарди.

Ромонанднинг иши бир неча ой давомида яхши кетди. Кейин нима бўлганини Чэтан билмайди-ю аммо бирдан ҳар томондан беҳисоб шикоятлар ёғила бошлади. Бир миқоз топширган кийимларини уч ҳафтагача ололмагач, кирхонага қидириб келиб кир ювувчилар эғнида кўрганидан шикоят қиларди. Бошқаси бўлса синглисининг сорийсини сўраб келса, унга бировникини бериб юборишганидан нолирди. Шу кунларда Чэтан имтиҳонларга тайёргарлик кўрарди. Шундай бўлса ҳам шикоят ва айблашлар ҳаддан ташқари кўпайиб кетиб,

ҳамма томондан илтимослар тушавергач, дарсликларини бир четга қўйиб, кирхонага жўнади. У ерда акаси билан фирозпурлик шоир сершоҳ пипал дарахтиниинг қоясида шахмат суриш билан овора эдилар. Ромонанд янги бир вақтлар Нанд Сингхнинг дўконидида ютқизиб қўйганларининг аламини оларди.

Чэтан акаси билан гаплашди, уни койиди, аммо бундан ҳеч гап чиқмади; вазият кундан-кун баттарлашаверди. Чэтан бир кун Ромонанд тўсатдан кирхонани ўз қолига ташлаб, сиёсат билан шуғулланишга аҳд қилганини эшитиб қолди.

Маълум бўлишча, Ромонанд фирозпурлик дўстидан фақат савдо-сотиққа қизиқишни ўрганибгина қолмай, сиёсий соҳадан ҳам айрим маълумотларга эга бўлиб олибди. У ҳукумат конгрессчиларнинг раҳбарларини қамоққа тиқишларини, шунинг учун қимми конгрессчиларининг раҳбари бўлиб қолса, айниқса, ҳеч қандай қийинчиликсиз ўзини қамоқда кўришини яхши билиб олибди. Уйдаги ҳаёти уни жонидан тўйдирган эди: ҳар томондан таъна-дашномлар ёғиларди. Отаси уришар, онаси ва хотини мингирлашар, мижозлар ва кир ювувчилар йўқотган парсаларини ёки камчиликларини тўлашни талаб қилишарди. Бечорага қамоқхона камераси бамисоли ҳақиқий жаннатдек туюларди.

Шундай қилиб, Ромонанд бу сафар кирхона очишдагидан кўра кўпроқ шижоат кўрсатиб жамиятга хизмат кўрсатишининг олижаноб йўлига тушиб олди. Конгресснинг маҳаллий ташкилотидида суткалаб қолиб кетарди. Ромонанд ўзининг узун ва ориққина гавдасига уйда тўқилган ширвоши¹ ва тор шим ҳамда гандиша шапка кийиб юрарди. У худди бўталоқ каби бўйнини чўзиб, у ёқдан бу ёққа юрар экан, уйдагиларга юқоридан назар ташларди.

Бир кун Чэтан конгрессчиларининг митингларидан бирида қатнашиб, акасининг сиёсий фаолияти кирхонадаги ноҳуш воқеани такрорлашдан нарига ўтмаслигини аглади.

Уша кун Ромонанд Чэтанга ҳукуматнинг матбуотга қарши бир неча репрессия чораларини кўриб қўйганини айтиб берди. Шунинг учун бутун мамлакат бўйлаб норозилик митинглари бўлиб ўтмоқда эди. У ҳам

¹ Ширвоши — эркакларнинг ёқасиз узун камзули.

катта нутқ сўзланадиган митинг ташкил этмоқчи бўлди. Уни шу митингдан ушлаб кетишлари турган гап эди. Акаси Чэтандан, албатта, нутқини эшитишга келишини таклиф этди. Ромонанд кетишга отланаётиб шундай деди:

— Иложини топсанг, битта гулчамбар сотиб олиб бёр.

Чэтан имом Насриддин майдонига келганида митинг бошланган эди. У бир четга ўтиб турди. Ранслик курсида кирхона ишининг устаси фаранги, таниқли шоир савлат тўкиб ўтирарди. Акаси бўлса газетадан конгрессчи бир арбобнинг нутқини ўқиш билан банд эди. Эҳтимол, у ўзининг катта нутқи деб шунини айтгандир. Чэтан акасининг қўл-оёқлари қалтираётганини сездн. Шундай қалтирардики ҳатто сўри ва унинг устига қўйилган стол ҳам нари бориб, бери келарди.

Шу пайт бир томондан халқ тумтарақай қоча бошлади: «Полиция! Полиция!» деган бақирлиқлар эшитилди. Чэтан қўлларида гулчамбар тутганича, кўтаришган ваҳимада яқин орада турган аравага чиқиб олди. Орадан бир оз ўтгач, у ўлгудек кўрқиб кетган хўкизни одамлар полиция деб гумон қилганларини тушунди. Уни қайси тентак митингга ҳайдаб юборганини ким биларди дейсиз? Қутуриб кетган хўкиз у ёқдан-бу ёққа зир югурарди. Ниҳоят, жонивор думини хода қилганича бошқа бир томонга қараб қочиб қолди. Одамлар тагин тўплана бошлашди. Чэтан аравадан тушиб ўртада турган сўри томонга силжий бошлади. Шунда у ерда на жаноб рансдан ва на ҳурматли нотикдан ном-нишон қолмаганини кўрди. Фақат сўрига чиқиб олган аллақандай одамлар шовқин-сурон кўтаришарди.

Чэтан уйига келса, нотик жаноблари аллақачон етиб келган ва шу топда бамайлихотир хурракин уриб ётган экан.

Шу билан Ромонанднинг сиёсатга қизиқиши тугалди. Конгресснинг иши ҳақида энди у мутлақо бош қотирмай қўйди. Эртасига эрталабданоқ, ҳар галгидек, сардор Нанд Сингхнинг муздек ичимликлар дўконига шошиб жўнаворди.

6

Чэтан акасининг галати қилиқлари ҳақида бош қотириб мусиқа бозорига етиб келди. Бу ерда, ландит

Банорасий Доснинг дўкониди Ромонанди кўриб қолди. У бир қанча бекорчилар билан карта ўйнардди.

Чэтан дўконининг эшигига келиб жимгина тўхтади. Акаси ўз карталарига бутун вужудни билан тикилиб, рўпарасида ўтирган рақибига бақирди:

— Қани, тезроқ ташла! Ёки умрбод карталарининг титкилаб ўтираверасанми?!

Рақибни аллақандай сўниқ овоз билан жавоб берди:

— Етти!

Бошқаси деди:

— Саккиз!

Ромонанд мамнуният билан қичқирди:

— Уи бир!

Чэтан дўкон остонасида жимгина тураркан ўзича ўйларди: «Бир пулга қиммат шу ўйинни деб вақтларини бекорга қандай сарфлар эканлар-а?» Тўрт ўйинчи бўлса, дунёдаги ҳамма нарсани унутиб карта ўйинига берилиб кетишганди.

Чэтан дўкон эгаси пандит Банорасий Доснинг ҳаёти қандай кечаётгани ҳақида ўйлаб кетди. Банорасий Дос соат саккизда туриб дўконини очарди. У дўконини нега очаркан? Бу фақат, ўртоқларининг келаверишларига ишора эди, холос. Улар келишгач, Банорасий Дос ҳеч нарсанинг ташвишини чекмасдан кун бўйи карта ўйнардди. Унинг бобоси туз ва ёғ билан савдо қиларди: Банорасий Дос бўлса бу серташвиш юмушдан қочиб, пахта ва йиғирилган ип билан савдо қилишни афзал кўрди. Арзон молни ким ҳам бошқатдан тортиб ўтирарди дейсиз? Бир неча бешларни атрофингга тўплаб олсанг бас, бемалол яшаш мумкин. Ўртоқлари келмаган кунлари Банорасий Дос дўкониди бир нарсасини йўқотган одамдек шумшайиб ўтирарди, кейин эса ўзи уларни излаб кетарди. Унинг бу аҳволида уйланиш ҳақида бош қотириш қаёқда дейсиз. Шундай вақтлар ҳам бўлганки, ўзи нон ёпиб еган. Борди-ю, ҳеч нарса бўлмай қолса бир ёки икки сер¹ сут билан қаноатланиб қўя қолган.

«Шу ҳам кун кечириб бўлдимми?!» — бир зум Чэтаннинг кўз ўнгидан ўз орзулари лип-лип ўтди. «Бамисоли қуртдек яшашади...» ўйлади у нафрат билан.

Чэтаннинг хаёлини акасининг ранжиган овози бўлиб юборди. Ўйинчилардан бири картани яшириб қўйган

¹ Сер — оғирлик ўлчови, тахминан 900 граммга тенг.

экан. Бироқ Ромонандни алдаш осон иш эмас эди. У кулочкашлаб туриб фирромчининг юзига бир туширди. У ҳам Ромонандга жавоб қайтарди. Муштлашиш бошланиб кетди. Ҳали биров ажратишга улгурмасданоқ тарозининг тоши ишга тушиб кетди. Чэтаннинг ҳуши ўзига келганида жанжалкашларининг биттасини пандит Банорасий Дос, бошқасини эса Дургадас маҳкам ушлаб турганини кўрди.

Ана шундагина Чэтан Ромонандни қидириб келганини эслади. У акасининг ёнига борди-да, қўлидан тутиб уйига олиб кетди.

Ромонанднинг ёрилган бошидан қон оқарди. Буни кўрган онаси йиглаб юборди ва Чэтанга «тезроқ сўв иситиб кел», деб бақирди. Ўзи бўлса дока олиб келиш учун югуриб кетди. Карта ва шахмат чемпионининг бошини онаси худди эминикли болакидек тиззаларига қўйиб жароҳатланган жойини ювди ва дока билан боғлади. Ана шундан кейингина таънали оҳангда сўради:

— Қаерда бу балога йўлиқа қолдинг?

Қандай воқеа рўй берганини Чэтан айтиб бера бошлади. Тўсатдан Ромонанднинг хотини Чампаватининг овози эшитилди. (Шу маҳалгача у гўё ҳеч нарсага парво қилмаётгандек, нимадир тикиб ўтирарди.)

— Бу машмашалар қачон тугайди? Бас, етар! Мени ота-онамникига жўнатиб юборинглар! Эшитяпсизми?

Шунда Ромонанд энг яхши йўл ўзини дардманд қилиб кўрсатиш эканлигини билиб инграрди. Чэтан вазиятдан жанжал иси келаётганини сезиб онасидан илтимос қилди: «Мен пастда овқатланаман». Шундан кейин тарелкасини олиб шошилиб жўнаб қолди. Чэтан овқатини еб бўлгач, Басти Газандаги пандитга хат ёзиш учун ўтирди.

У тепадаги тўс-тўполоннинг қанчалик кучли бўлганини, у ердаги момақалдироқнинг нақадар қудратли гулдураганини билмасди. Фақат аҳён-аҳёнда Чампаватининг кескин овози ёпиқ турган эшикнинг тирқишидан кириб, қутуриб кетган табий офатнинг қудратидаш дарақ бериб турарди.

Чэтан сиёҳ ва ручкани тайёрлаб қўйган бўлса-да, эса олмасди. Унинг хаёллари бошқа нарса билан банд эди. «Бу машмаша яна узоқ давом этармикан?» — ўйларди у. Шу пайтда кўчадан нотаниш кишининг: «Ромо-

нанд, ҳой Ромонанд!» деб чақиргани эшитилди. Кўн ўтмай эшик тақиллади.

Чэтан эшикни очиб ориққинна, бурни узун, кичкинагина бақбақали ўспиринни кўрди. Унинг ранги оқиди эди. Эғнидаги чиройли костюми дарҳол кўзага ташлаларди.

— Ромонанд уйдами?— деб сўради у.

— Ҳа.

— Унга Ҳунар келди, деб айттинг.

— Ҳунар соҳибми?

— Ҳа.

Чэтан бир зумгина потаниш йигитдан кўз узолмай қолди, кейин юқорига чопиб чиқиб, акасига Ҳунар келганини қувонч билан хабар қилди.

«Ҳунар!» Ромонанд ирғиб ўрнидан турди: у коллежда ўқиган ўртоғининг келишини жанжалдан қутулиш учун худонинг марҳамати деб билиб, зинапоядан пастга қараб югурди.

Онаси кетидан бақириб қолди: «Лоақал овқатланиб олсанг-чи! Қаёққа кетяпсан?»

7

Чэтан бу новча ва ориқ йигитга маҳлиё бўлиб тикиларди. Ромонанд бу йигит ҳақида унга жуда кўн маротаба гапириб берган. Ажойиб истеъдол эгаси! Мана коллежда ўқиб юрган кезларинёқ ярқ этиб танитган шеърларидан парчалар:

Бу ширинликлар кўп қиммат,

Нархи экан осмонда.

Қандолатчиларга фақат

Тўрт ҳакам бор ҳамёнда.

Ёки:

Бхоралдан келди телеграмма,

Унга битилганди даҳшатли хабар:

Тун бўйи бетиним силкинибди ер,

Қўрқувдан ўлибди ҳўкиз, алҳазар.

Чэтан бундай сатрлардан кўпини эслаб қолган. Уларга қойил қолиб юрарди. Аммо бу шеърлар Ҳунар

соҳибга мутлақо тегншли бўлмай, таниқли юморист шоирники эканини у қаёқдан билсин.

Ҳунар Лоҳурда босилиб чиқадиган кундалик катта газеталардан бирининг редакциясида ишларди. Чэтан эса қачон бўлса-да, адабиётчи бўлишига қатъий ишонардди. Шунинг учун у буюк устози рўпарасида тургандек хис қиларди ўзини. Ҳунар соҳибнинг гап-воши, ташқи қиёфаси, кийимлари — ҳуллас, бутун юриш-туриши Чэтанга одатдаги одамларникидан бошқачароқ туюлар эди.

Учаласи Эмпресс паркига йўл олишди. Йўл-йўлакай Ҳунар соҳиб Лоҳурдаги ҳаётининг қизиқарли томонларини — мушоиралар, адабиётчилар, митинглар ҳақида гапириб борар экан, Чэтан унинг сўзларини бутун вужуди қулоқ бўлиб тингларди. У Ҳунардан кўзларини узолмасди. Унинг қиёфасидаги ҳар бир чизиқ Чэтанинг қалбига кўчиб, ҳар бир сўзи унга жо бўлиб қолаётгандай туюларди. Чэтан Лоҳурда ҳаётининг серқирраллигини ва барча қизиқарли томонларини кўз олдига келтириб, ўзининг ўралашиб қолган тор дунёси ҳақида ўйларкан, хўрсиниб қўйди. Унинг назарида ўқитувчилик нафратли қуллигу, адабиётшунослик — озод ва ўз-ўзига хўжайинликдек туюлиб кетди.

Улар майса устига ўтиришди ва Ҳунар соҳиб тантанали оҳангда шеър ўқий кетди:

Инсонлар устидан ҳукрмон бўлган
Шафқатсиз тақдирга биз букмасдан тиз,
Борамиз саодат юртига икков,
Худо кимга эшик очар тез.

— Бу байтлар кўпинча ҳазил-ҳузул шеърлар ёзadиган таниқли шоир Ҳофиз қаламига мансуб. Бир кунни биз ҳаммамиз Симладаги мушоирага таклиф қилинган эдик. Ҳофиз бу шеърни ўша ернинг ўзидаёқ ёзиб, ўқиб берди. Биз ҳаммамиз ҳайратда қолдик. Ушанда мен ҳам бир байт шеър битиб, шогирдларимдан бири — Зоҳирга кўрсатдим. Аммо тасодифан сўзлаш навбати унга мендан олдин тегиб қолди. У шу икки сатр шеърни ўқиб берди. Шунда ҳамма ўрнидан туриб кетди, ҳатто Ҳофиз соҳибнинг чеҳрасида енгилгина ўзгариш пайдо бўлди. Навбат унга келганда, у ўз шеърини ўқинмай қўя қолди.

Чэтан ўзини тутиб туролмади:

— Илтимос, ўша байттигини ўқиб берсангиз.

Хунар соҳиб бошини магрур тутиб, қироат билан ўқий кетди.

Йўлда дуч келган тақдир ёвузлигидан
Енгиб марду мардона,
Олтин дарвозага етдик, қай биримиз-чун
Насиб бўлмиш кошона.

Чэтан суюниб кетди: «Кимга насиб бўлар экан?»
Кимга? Ҳайратга соладигани шунда!

Ўшанда у бу ажойиб байт бошқа бировнинг қаламига мансуб бўлиб, Хунар соҳибга эса латифани чиройли қилиб сўзлаб бергани учунгина раҳмат айтиш кераклигини Чэтан қаёқдан билсин?! Бироқ шу топда Чэтаннинг қалбида Хунар соҳибга инсбатан тубсиз океандек пўртанали ишонч мавж уриб, ҳатто унинг оёқлари остига ўзини ташлашга ҳам тайёр турарди.

Кейин Хунар соҳиб ўзиники деб бошқа таъиқан урду шоирларининг газалларини ўқиб берди. Атрофдан ажралиб қолган, тор дунёда яшаб, маҳаллий қолоқ коллежда санъат бакалаври даражасини олган Чэтан буларчи қаёқдан билсин?

Кечқурун Хунар соҳибнинг ҳузурига дўстлари йиғилишди. Хунар қайнағасининг уйида меҳмон бўлиб турган эди. У бир-биридан дилрабо газалларни бирин-кетин ўқийверди. Шеърлар унинг тилидан бамисоли ёмғир найида жўш урган тоғ жилғасидек шариллаб келаверарди. Унинг мияси мисоли хилма-хил ва беҳисоб тўлқинлар мавж уриб турган шеърят уммони эди.

Баъзан Чэтанда шубҳа туғилиб қоларди: ҳали ёш бўла туриб Хунар шунча газалларни қачон тўқиб чиқардикин? Шунча газал тўқиган бўлса-ю, нега энди унинг биронта тўплами нашр этилмабди? Бироқ Хунар соҳиб ҳар бир мушоира ҳақида гапириб бергач, қонун-қондасини келтириб, кетидан газал қўшиб кетиши донм унинг шубҳаларини чипакка чиқарарди. Чэтан ундан усталлик билан тўплам ҳақида сўраганида Хунар соҳиб инсофли нашриётчинини топиш қийинлигини айтиб, умуман, тўплам нашр этишининг нима кераги бор, деган маънода жавоб килди.

Ниҳоят, соат тунги бирга яқинлашиб қолганда Хунар соҳиб ўзининг яқинида ёзган ҳикоясини ўқий бошлади. Ромонанди эсноқ босди. Чэтан ичида адабиётдан

ҳеч балони тушунмайдиган акасининг беандишалигидан койиниб, Ҳунарға ўзининг дастлабки тажрибаларини сўзлаб берди ва хижолат чекиб бир неча шеърини ўқиди.

— Эҳ, агар сен Лоҳурда яшасанг эди! — деди Ҳунар соҳиб Чэтанин ҳаддан ташқари қувонтириб, — шу истеъдоднинг билан тез орадаёқ танилиб кетган бўлардинг!

Ромонанд қаттиқроқ эснарди. Шунинг учун Чэтан ичида Ҳунар соҳибни ҳурматли устози деб атаб, нима бўлгандаям Лоҳурга албатта боришга аҳд қилиб, улар билан хайрлашди.

Ака-ука уйларига қайтиб келишгач, Чэтан дарҳол пандит Динбандҳуга хат ёзди. Хатда у Лоҳурга кетиши сабабли никоҳ «бўйинтуруғи»ни бўйнига олмаслигини, хизмати юзасидан катта шак-шубҳалар ва кутилмаган воқеалар содир бўлиши мумкинлигини маълум қилган эди.

Шу туфайли у, яъни Чэтан ва энг муҳтарам пандитнинг қизи бир-бирларига бекорга боғланиб қолаётганини ҳам айтди.

8

Эртасига Чэтан акасига ҳеч нарса демасдан Ҳунар соҳибни вокзалгача кузатиб қўйди ва янги маънавий устозининг продаси туфайли кечирган ички кечинмаларининг эвази сифатида беш рупия қогоз пулни қурбон қилди. Гап шундаки, Ҳунар соҳиб вокзалга келгандагина ҳамёни уйда қолиб кетганини билди. Уйига қайтмоқчи бўлди. Бироқ Чэтан «лаҳорлик шоирнинг» ўзининг айтишича, кетиши жуда зарур бўлган посзддан арзимас беш рупияни деб қолиб кетишига йўл қўя олармиди?!

Чэтан уйига қайтиб келганида кўчадашюқ акасини «сийлашаётган» насиҳатомиз сўзларини эшитди. Демак, отаси уйда эка.

Отасидан чўчиб туриш ҳисси Чэтанин ҳеч қачон тарк этмасди.

Пандит Шодиром «Ота-онанинги койини — ош билан ион» деган панжоб мақолини рад этиб бўлмайдиган ҳақиқат деб ҳисобларди ва шунинг учун ўғилларига панд-насиҳат қилаётганида улардан «ош-нон»ни ҳеч аямасди.

Чэта
жуфтакн
кириб кет
салласини ўраи
юборди. Отаси бу ов
салласини ўрашга ҳа
— Қаерда эдинг?—
Шодиром. У ўглига рўпарасида бамисоли беш-олти
ёшлардаги бола тургандек қаради.

Четаннинг томоғи қақраб қолди. «Қулт-қулт!» юти-
наркан, фақат шундай дея олди: «Дўстимни поездга ку-
затиб қўйдим».

Ромонанд Хунар соҳиб ҳақида гапирмоқчи бўлиб
оғиз жуфтлади. Бироқ Четаннинг кўзларидаги илтижони
кўриб индамай қўя қолди.

— Яна қандай дўстингни кузатиб қўйдинг?— дея
бақирди отаси.

— Лоҳурлик дўстимни,— полга тикилганча жавоб
берди Четан.

Отаси дағал овоз билан (одатда унинг товуши тор
кўчанинг бошланишига жойлашган дориворлар сотила-
диган дўкондан ҳам эшитилиб турарди): «Унинг исми
нима, билиб қўяй-чи?» деб сўраб улгурмасданоқ ташқа-
ридан шовқин-сурон ва аёл кишининг қаттиқ йиғлагани
эшитилди.

Бу нотинч Жоландҳар районда шовқин-сурон ва
бақирик-чақириклар одатдаги гап эди. Сув олишаётган-
да қудуқнинг занжири ёйжилларди; новдан ювниша-
ётганда ҳам, нариги томондаги харсанг тошларда кир
ювишаётганда ҳам ғовур-ғувур товушлари эшитилиб
турарди.

Майдондаги уйларнинг устунига боғланган ҳўкиз-
лар маърашади. Аравакашлар жанжаллашишади.

Миниб сайр қилишга ишқибоз болалар эса, ҳўкиз-
ларни қуршаб олиб бақпришади. У ёқдан таппи ёпишса,
бу ёқдан ўғирлаб кетишади... Уй эгалари эса эшиклари
омдига ахлат ташлаб кетган ўткинчиларни оғизларига
келганини қайтармасдан қарғашади. Агар бундай ҳодиса-
лар содир бўлмаса, лоақал гапдан гап чиқиб жанжал
ёки муштлашиш авж олиб кетиши мумкин.

Бу шовқин-суронлар одатдаги гап бўлса-да, унда
кишини ўзига жалб этувчи бирор нарса бўларди. Одам-
лар ишларини ташлаб, томоша қилгани югуришарди.

Мана ҳозир ҳам пандит Шодиром билан Ромонанд дераза ёнига югуришди, Чэтанининг омаси бўлса ошхонадан ташқарига тез мўралади.

Чэтан қулай фурсат келганини дарҳол англади. У шундай ҳам коллеждан кеч қолишдан чўчирди. Шунинг учун у фурсатни бой бермай пастга югурди. Ҳатто саласини ўраб ҳам ўтирмади. Отасининг зарда билан:

— Мактабдан тўғри уйга кел!— деган овози эшитилганда у тор кўчага чиқиб олган эди.

9

Чэтанининг отаси пандит Шодиром ташқи кўришишдан салобатли, зуваласи пишиқ одам эди. Бўйи беш футу уч дюйм келарди. Унинг юзи думалоққина, сочи қирилган, мўйлови шу қадар узун эдики, нақ қулогигача етарди. Овози бўлса дағал ва йўгон эди. Кўзлари спиртли ичимликни узлуксиз ичаверишидан қип-қизариб кетганди.

Чэтанининг буvasи пандит Руплаъл бир вақтлар патвар¹ лавозимида ишлаган эди. Буvasи эса Шодиром уч ёшга тўлмасданоқ вафот этиб кетган, шунинг учун бола боқининг барча қийинчилиги катта буvasи Гаңгадеянинг зиммасига тушганди. Ҳақиқий бараҳман аёл, катта буви Гаңгадея коҳинлик вазифаларини бажо келтиришни ҳар бир бараҳман ҳаётининг биринчи даражали қонуни деб биларди. Характери жиҳатидан у бировга бош эгмайдиган, шаддод аёл эди. Унинг кўп вақти дуохонлик ва урф-одатга риоя қилишга кетарди, қолганини эса уриш-жанжал билан ўтказарди. Набираси бўлса деярли қаровсиз катта бўлди.

Энди Чэтанининг буvasи пандит Руплаълга қайтмиш. Эҳтимол, ўғлининг тарбияси билан у шугуллангандир? Асло. У бутунлай қарамади. Руплаъл ҳафталаб ўз участкасида ва бутун округ бўйлаб айланиб юарди. Бунинг устига у ҳаддан ташқари тақводор омасига кўр-кўропа тақлид қиларди. Агар хизматдан вақти ортиб қолгудек бўлса, ҳаммасини беҳисоб намозхонлик ва урф-одатларга бағишлаб ўтказарди. Пандит Руплаълнинг Дурга

¹ Патвар — қадимги танобчи ва хазиначи.

маъбудасига эътиқоди зўр бўлиб, ўзининг айтишига қараганда, худди мана шу парса унинг овозини ўта кескинлаштириб, жаҳлини бурнининг учида турадиган қилиб қўйибди. Бу феъл-атвор ундан пандит Шодиромга, кейин эса Чэтан ва унинг ака-укаларига ўтибди. Шундай бўлсада, у очиқ кўнгил ва қувлик-шумликин билмайдиган одам эди.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, онаси нимаики қилса пандит Руплаъл ҳаммасини рад этиб бўлмас қонун деб ҳисобларди. Шунинг учун Чэтаннинг катта бувиси эс-ҳуши ўзида бўлган дақиқаларда бебош набирасини пансионга жойлаштиришни таклиф қилган эди, бу таклиф ҳеч қандай эътирозсиз амалга ошди.

Бироқ, очинини айтсак, бошқа йўли ҳам йўқ эди-да. Отаси Шодиромни бир неча марта ўзи билан бирга йўлга олиб чиқиб кетганди. Бироқ ўлимга маҳкум этилган одам учун худо қандай бўлса, бошлиқ тобега шундай гап эди. Гоҳ округ бошлиғи, гоҳ молия инспектори, гоҳ ўлпончи келиб қоларди. Ҳаммаларининг ҳам кўнглини олиш керак. Шундай чоғларда ўгли пандит Руплаълнинг ҳаёлига ҳам келмай қоларди. Унинг наридан-бери ювиниб, салласини сиқадиған ва ўғлини котибга ташлаб, дарҳол қандайдир топириқни бажаришга югуриб кетадиган пайтлари ҳам тез-тез бўлиб турарди. Ҳатто ўқиб-етган намозини ёки еяётган овқатини тугатишга улгурмаган ҳоллари ҳам бўлган.

Шодиромнинг катта бувиси ҳам ўзининг тақво муҳлисдорларини зиёрат қилиб келиш учун бораётиб, уни ола кетарди. Бироқ улар шунчалик кўп эдики, ҳар бириникида узоқ қолиб кетаверишганидан Шодиром мактабга деярли бормай қўйди ва бир синфда уч йил ўтириб қолди.

Бола қулоқсиз бўлиб ўсди. Қунларини у спорт майдончасида уриш чиқариш билан ўтказарди.

Пансионда Шодиромнинг шўхлиги яна зўрайди. Катта бувиси зиёратдаг қайтиб келгач, набирасини тез-тез, бир-икки ҳафтага уйга олиб кетиб қоларди. Шундай кунларда Шодиром пансионни баҳона қилиб боши оққан томонга қуён бўларди. Зора онла қуриб эс-ҳушини йиғиб олса, деб Шодиромни эрта уйланттриб қўйишди. Бироқ иш бошқача бўлиб чиқди. Тўйдан кейин кўп ўтмай Шодиром энг яқин дўсти Десрожнинг уйида биринчи марта вино мазасини татиб кўрди.

Воқеа мана бундай бўлди: аввалига иккала бола ҳам вино — дори деб ҳисоблашган эди. Десрожнинг отаси, истеъфодаги судья ўринбосари еб-ичишни жуда яхши қўрарди. Турган гапки, очофат ва ичкиликбозларнинг ўғиллари ҳам отасига тортади.

Десрожнинг отаси Шехон бозорига бормай, уйда ичарди. Болалар унинг ҳар кун оз-оздан шиша бўшатишини ва ундан кейин қувноқ ва эзма бўлиб қолишини кўриб юришарди. Десрожнинг отаси соғлом ва бақувват одам эди. Уни касал ҳолида кўз олдига келтириш ҳам мумкин эмасди. Табиийки, болалар шиша ичидаги нарсаси кучга куч қўшадиган суюқликдан бошқа нарса эмас, деган хулосага келишди. Сирли ичимликдан татиб кўриш иштиёқи ўларда кундан-кун ошаверди. Ниҳоят, бир кун Десрож отасининг шишасини ўгирлаб чиқди. Иккаласи бир қултумдан ичишиб, вишонинг аччиқ эканлигини билишди. Ҳатто уни бошқа ичмасликка аҳд қилишди. Десрож шишани жойига қўйиб чиқди. Бироқ иккала ўртоқ гапни бир ерга қўйиб, эртасига танаффус вақтида уйга келишди-да, яна бир қултумдан ичишди.

Шодиромга ҳеч нарса биринчи марта «ўтли суюқлик»ни татиб кўрганидагидек зарар етказмади ёки уч йил азоб-уқубат чекканидан кейин, ниҳоят, Чэтанининг отаси имтиҳондан ўтди, яъни у жаноб судья ўринбосарининг марҳамати туфайли ҳақиқий ичкиликбоз бўлиб қолди.

10

Энди итоаткор ва ҳамма қийинчиликларга бардони берадиган, пандит ва пуруҳит¹ларнинг чизган чизигидан бир қадам ҳам чиқмайдиган аёллар топчасига кирувчи Чэтанининг онаси ҳақида ҳикоя қилишимиз қолди. У эрини худонинг қаҳридан қўрққани учун ҳурмат қиларди, деб бўлмасди. Фақат ёшлигиданоқ унга эр, ҳатто кўр, қўлсиз, чўлоқ, ичкиликбоз ёки картабоз — хуллас ким бўлса-да, хотин учун энг олғий зот бўлиб қолади, деб қулоғига қуйишган эди. Шунинг учун у итоаткорлиқни ҳаёт қонунининг асосий шарти деб ҳисобларди.

¹ Пуруҳит — уй руҳонийси.

Унинг отаси пандит Шивром Мишра Хушёрпур ибодатхонасида хизмат қиларди. Унинг биринчи хотини, Чэтаннинг онаси эндигина уч ёшдан ошганида қазо қилди. Шивром Мишранинг қавми жуда кичик бўлиб, топини-тутишининг ҳам мазаси йўқ эди, шунинг учун у узоқ вақтгача иккинчи марта уйланомай юрди. Ниҳоят, хотини қазо қилгандан етти йил кейин отаси бир кун қизига қандайдир тўйга кетаётганини айтди, амакиси бўлса унга совғалар олиб келишга ваъда берди. Улар қайтиб келишганда эса қиз извошда аллақандай аёл ўтирганини кўриб, ҳайрон қолди.

Шунда холаси унга: «Бу сенинг янги онаиғ бўлади» деди.

Ложвати (Чэтаннинг онасини шундай аташарди) ўз онаси ҳақида унча кўп нарса билмасди. Худди бир печаси бурун тушида кўргандек унинг юзини элас-элас хотирларди. Меҳр-муҳаббатдан маҳрум бўлган қиз онасининг сиймосини қалбига жо қилиб олган эди. Онасининг назарида доним негадир деярли ҳеч нур тушмайдиган, қоп-қоронғи ва зах ҳовлида ётгандек туюлаверарди. Онаси гўё эски, кир чойшаб ёпилган камбар каравотда ётарди. Унинг юзлари докадек оқариб кетган, оғзи очиқ, кўзлари қорғини ва хира эди. У қалтираётган қўллари билан қизининг бошини силарди ва ҳароратдан қуруқшаб қолган лабларини қимирлатиб нимадир дерди, аммо нималигини қизи эслолмайди. Ложвати ҳар гал бирор нарсадан қийналганда, уни хафа қилишганда ёки унинг борлигини эсдан чиқариб қўйишганида шу манзарани хаёлан кўз олдига келтирарди. Шунда қиз анча енгил тортарди.

Кейинги онаси билан деярли тенгдош эдилар. Янги она, эҳтимол, иккинчи ёш каттадир. Қишлоқ қизини сочларини турмаклашини ҳам, қўғирчоқдек бўлиб кийинишини ҳам билмасди. Уни Милан деб чақиришарди, аммо Ложвати қанча уринмасин, «она» ҳам, «желин» ҳам, «хоним» ҳам дейишга тили бормай, шунчаки номини атаб чақирарди.

Сиқилган, азобланган ва ота-она меҳридан маҳрум бўлган фарзанд ақли ё мутлақо ўтмаслашиб қолади, ёки кутилмаган даражада ўткирлашиб кетади. Ложвати ёшлигиданоқ жуда зеҳинли қиз бўлиб, унинг кўп нарсаларга ақли етиб қолган ва анчагина мулоҳазали бўлиб олган эди. Унинг дугоналари қўшини маҳалладаги

мактабга қатнашар, унга эса ўқишга рухсат беришмас эди. Ўша пайтларда жуда озгина қизлар ўқишарди, Ложватининг отаси бўлса, эски дунёқарашдаги одам бўлиб, шундай катта қизни кўчада ёлғиз юриши одобдан эмас, деб ҳисобларди. Бироқ Ложвати барибир йўлини теги, дугоналари унга ўтган дарсларини дарсликлардан кўрсатишарди, у бўлса шундай берилиб шуғулланардики, ҳатто тутинган акаси Жагдишнинг ҳамма китобларини ўқиб чиқди.

Жагдиш улар билан бирга турарди. Боланинг ўқишлари жудаям кўнгилдагидек бўлмаса-да, бироқ мутолааи жуда севарди. Бир кун пандит Шивром қизининг кўлида Жагдишнинг китобларидан бирини кўриб қолди. Шунда у уйни остин-устин қилиб қўлга тушган ҳамма китобларни тўплади-да, ёқиб юборди, болани отасиникига жўнатиб, Ложватига бақира кетди. Соддадил ва бегубор қиз бу китобларда қандай ёмон нарсалар борлигини билмаганича қолаверди.

Ложватининг ўқишдан воз кечишга тўғри келди, бироқ энди у тикувчилик ва каштачиликка берилиб кетди. Буни ҳам унга дугоналари ўргатишди. Қиз жондидан тенгдош ўғай онасининг кўнгилдагини топишга ҳаракат қиларди. Унинг сочларини ўриб қўярди, кийинтирарди, тикишни ўргатарди. Ложвати «онаси»нинг одамларга ёқишини истарди. Бироқ қизни ҳеч ким мақтамасди — на отаси, на она ўрнига она бўлган қиз. Отаси турқи-тароватидан баджаҳл одам бўлиб, ўғай онаси бўлса Ложватидан кўп нарса қарздор экачилигини тушунмасди.

Бироқ Ложвати ўзини пандит Шодиромга турмушга чиқарганларидан рози эди.

Ҳамма гап шундаки, ўша кезлари Амритсардаги амакиси уйланган бўлиб, унинг уддабурон хотини ҳали уйга қадам босмасдан туриб дарҳол Ложватининг ўғай онасига ўз таъсирини ўтказа бошлади. Шунинг учун қиз шу зайлда кечирилган уч йиллик ҳаётдан сўнг кунларининг бирида пандит Шодиром уни ота-она уйидан олиб чиқиб кетганда ҳам унчалик куйингани йўқ. Тўғри, жўнаб кетиш пайтида у кўз ёшларини тийиб туролмай беихтиёр йиғлаб юборди: бироқ бу ёш қиз боланинг кўникиб қолган ўз уйидаги қувончлардан ажралиш йиғиси эмас, аксинча, унинг ҳаётида ҳеч қачон бундай қувончли дамлар бўлмаганидан йиғлагани эди.

Извоишга ўтириш вақти келганда эса отаси жиддий қиёфада эркалаб унинг бошини силаган эди, Ложватининг кўз олдидан яна қон-қоронғи ҳовлида ётган бемор онасининг қиёфаси ярқ этиб ўтди, у кўз ёшларини яшириш мақсадида сорниисининг учи билан юзини яшириб олди.

Пандит Шодиром уни олиб келган уй унинг шахсий уйи эмас эди. Чэтаининг онаси буни дарҳол англади, чунки қайнапасининг эски ва хароб бўлган уйи ҳақидаги аллақандай гап-сўзлар унга аввалроқ етиб борган. Ушандаёқ у: ўша уй қандай бўлгандаям, яхшими, ёмонми, барибир жаннат ўрнида кўришга аҳд қилиб қўйган эди. Шунинг учун у ҳатто энг ёмон бўлса-да, фақат ўзиники бўлса бас, боришга рози эди. Борди-ю, мабодо, вақти келиб ўз уйига қайтиб кетишга тўғри келадиган бўлса, яхшиси бу иш ҳозирнинг ўзида бўлгани маъқул эди.

Шундай бўлса-да, Ложвати юрганда тенадан сувоқлар шувиллаб тўкиладиган эски уйнинг остонасига қадам қўйгач, юраги беихтиёр орзиниб кетди. Албатта, отасининг уйи ҳам жуда эски бўлиб, у ер ҳам қоронғи ва зах эди, у ер ҳам ҳеч қачон шинам бўлмаган, бироқ нима бўлгандаям у уй эди, бу-чи...

Ҳовлига ахлат ва латта-путталар уйиб ташланган эди. Айрим жойларига кул тўкиб қўйилган, қарга ва калхатлар бу ерга олиб келган суяклар эса ҳовлининг юзи билан битта бўлиб сочилиб ётарди. Пешайвон деворининг у ер-бу еридан майда гиштлар мўралаб турарди: афтидан, сувоқни ёмғир ювиб кетган бўлса керак. Ошхонанинг эшиги синиб кетганидан зулфинга илиб қўйилган бўлса-да, кесакининг орасида шундай тирқиш бор эдики, қўл суқилса бемалол билаккача сиғарди. Турган гап, ошхонага фақат сичқонларгина эмас, ҳатто мушук ҳам кира оларди. Эшикдан тез-тез бурқсиб чиқиб турадиган тутун деворни бутунлай қорайтириб юборган. Чап томонда ўт тушган пешайвон турарди: ҳамма ёқда босиб қолган том усқуналарининг парчалари, чала куйган ёғочлар сочилиб ётарди. Бу кўримсиз манзара эшик ва томсиз, тутундан қорайиб кетган очиқ ошхонанинг кўринишини баттар даҳшатли қилиб юборганди. Тошдан

тикланган деворнинг кўп ерлари қулаб тушган. Хароба ичида қандайдир ярим яланғоч одам ўтириб олиб ўзи билан ўзи гаплашарди. У қўлларини букар, ҳавода одам шаклини чизар, тишларини ғижирлатиб, гўлдиради: «Темир одам, ёғоч одам, йўқол!» деб тасаввурдаги шар-паларни ҳайдарди.

«Бу тентак — Чунни» — у эрининг овозини худди тушида эшитгандек бўлди. Шунда ғалати одамнинг ни-гоҳи уларга тушиб, яна тишларини ғижирлатди-да, ҳа-вода дарҳол иккита одамнинг тасвирини чизиб, афти-дан, темир ва ёғоч одам бўлса керак, уларни келганлар томонига улоқтиргандек, қўли билан кескин ҳаракат қилди. Унинг кеиғ пешанаси, пучуқ бурни, лабларининг тиртиғидан кўрниниб турган сўйлоқ тишлари, тупна-тик сочлари, қоп-қора очиқ бадани — булар ҳаммаси Лож-ватини даҳшатга солди, у орқага тисарилди.

Эри девор олдига бориб жиннини ҳайдаб юборди. Ке-йин қайтиб келиб очиқкўнгилик билан, бу унинг амаки-си эканлигини, ёниб кетган пешайвон ва томсиз ошхона уларнинг мулки бўлганини тушунтира бошлади. Шу би-лан бирга у жинниси тутган пайтда амакиси пешайвонни ёндириб юборганини ҳам айтиб берди. «Фақат битта мендан қўрқади, — деб мақтаниб қўйди у. — Бир кун бу ердан йўқол десам, менга ташланиб қолса бўладими. Уни икки марта боплаб туширишга тўғри келди. Бувим бўлса ҳеч кимни шу тентакчалик яхши кўрмайди. Узоқ нақтгача хафа бўлиб юрди. Бироқ шундан кейин бундай воқеа ҳеч қачон содир бўлгани йўқ...»

Пандит Шодиром, афтидан мақтов кутиб бўлса керак, ёш қайлиғига мағрур тикилди, бироқ Ложвати фақатгина оқариб кетди ва қаттиқ қўл куёвига қўрқув аралаш қараб қўйди.

Шунда пандит Шодиром ранжиб елкаларини қисди ва атрофга аланглади. «Мен сенга бу уй эмас, фақат вайрона деб айтган эдим-ку». Шундай деб у хижолат чекиб кулимсради.

Ложватининг оқариб кетган юзларида яна одатдаги қизиллик жилваланди: у ўзининг аҳдини эслади.

— Барибир менга жаннат ўрнига ўтади, — деди у ва дадиллик билан олдинга қадам босди.

У бошқа кийиниб олгач, ҳамма ахлат, кўмир, суяк ва чиқиндиларни ҳовлининг бир бурчагига тўплади ва чор-поя учун чоғроқ жой тозалади.

Ложвати кейин қандай яшади? Шунинг айтиши мумкинки, ушнинг ҳаёти дастлабки кунларга қараганда тарихча ҳам ўзгаргани йўқ.

Ложвати эрининг қаттиқ қўллигидан қолмасди: эътиқод унга одамлар чекига тушадиган барча бахтсизлик ва ҳафачиликлар аввалги яшаб ўтганларнинг гуноҳлари эвазига бўлади деб ўргатганди. Ушнинг ёлғизлигини баҳам кўрувчи яккаю ягона дугонаси катта бўлиб қолган қўл тегирмон эди. Эрталаб Ложвати йонини та тайёрлаб эрини тўйдиргач, уни хизматга кузатиб қўярди. Пандит Шодиром эшонини ташқаридан қулфлаб қетса-да, у тагин ичкаридан тамбани маҳкамлаб қўйиб, кейин равоига борарди ва эртанги кун учун уни янчилди. Тегирмон дастасини айлантиравернишдан ўнг қўли чарчаса, чап қўли билан ишни давом эттирар, гоҳида эсанкала қўли билан ишлар ва доим ёшлигидан эсида қолган дуонинг такрорларди. Дуо ўқир экан, уни қандайдир қувончли ҳислар тобора кучлироқ қамрар, у уйда ёлғиз ўзи устидан қулфланиб ўтирганини, уни ёмонлигини, ҳозирги кунинг ғамгину, келажакда яхшиликдан ишона йўқлигини унутарди.

Уни янчиб бўлгач, Ложвати одатда яп йиғириниша тушаркан назарида ёлғизлиги ва ғамгинилиги йиғирилган иш билан кетаётгандай туюларди.

Ҳар кун аҳвол шу эди. Пандит Шодиром нистаган вақтида келарди. Янги турмуш қуришган кезлари Ложвати таом тайёрлаб унга қўл теккизмасдан эрини туни билан кутиб чиққан вақти кўп бўлган.

Кейин шундай бир воқеа рўй берди. Санкатчовтҳа¹ рўзаси бошланди. Ложвати донм рўза тутарди. Пандит Шодиром кечқурун уйига қайтиб келиб эшонини очганида хотини унга кун билан, рўза тутганини айтиб, кунжуг ва шинни олиб келишини илтимос қилди. У Ганеш² худоси шарафига ўқиладиган дуонинг тугатиши учун газак тайёрлаб, шу билан рўзани тугатишни хоҳларди. Шу билан бирга Ложвати ундан лоақал шу кунни кечқурун уйдан чиқиб кетмаслигини илтимос қилди.

¹ Санкатчовтҳа — ҳар ойнинг иккинчи ярмидан тўрт кун ўтганда (ой календари бўйича) ҳиндлар рўза тутишади. Ганеш худосига сўғиниб, ибодат қилишади.

² Ганеш — донолик худоси. Қулфат ҳамда тўсиқларни даф қилувчи таангри сифатида улуғланади.

Пандит Шодиром ҳаммаси у айтгандек бўлишига эҳтишсини ишонтирди, имкони борича тезроқ қайтиб келишга ваъда бериб, кунжут олиб келиш учун жўнади. Ложвати унга овқат тайёрлаб ҳовлига чиқди ва ошхона ёнида ўтирганча кута бошлади. Аста-секин намозшом қоронғилиги чўка бошлади. Туи пардаси рўпарасидаги ҳатор уйлар, айниқса, қоп-қора бўлиб кўриниб кетди, қаргаларнинг тўпланишга чақираётган қағ-қуғлари аллақачон тинди. Мусаффо осмонда биринчи юлдузлар милтирай бошлади. Ложвати ўрнидан туриб лапма мой эълдирилган чироқни ёқди, уни ошхонага олиб бориб, тепасига эгилганича пастак курсичага ўтириб яна эрини кута бошлади.

Соат миллари аста-секин силжир, у бўлса ҳамон қотиб ўтираверарди. Кейин одамларни бахтсизликдан халос этиб, улардан ғам-кулфатни тескари бориб юборган Ганеш шарафига дуо ўқий бошлади:

— Сенга шон-шарафлар, Ганеш, шон-шарафлар, Ганеш, о, шон-шарафлар бўлсин, худойим Ганеш!

У дуосини кўп марта такрорлади-ю, аммо пандит жийдан ҳамон дарак йўқ эди. Қурбонлик қилиш вақтида етиб келади. Бироқ уйда тоза сув қолмаган экан. Ложвати қўшини Малавидан сув олиш учун қўрқувдан қалтираб остионага яқинлашди. У танбани четга суриб қўйиб анча вақтгача иккиланиб турди. Тўсатдан унинг салгина итаришидан эшик ланг очилиб кетди: пандит жийи-у кунни қулфламай кетган эди.

Маҳалланинг бошланишида тунги қоронғиликка кўчилиб, кўча фонари нурсиз милтирарди. Ёнидан бир неча аёл ўтиб кетди. Ложвати уларни билмасди, шунинг учун чақирғисини келмади. Кейин қулоғига шундай сўзлар чалинди:

— Шодиромнинг хотинимисан, болагинам, нима бўлди, нега бу ерда турибсан?

Малави қаёқдандир қайтиб келарди. Ложвати ҳеч нарса дея олмади. Қўшинини саволини такрорлагандагина бечора минг машаққатлар билан қурбонлик учун сув кераклигини тушунтирди.

Малави унинг илтимосини бажону дил бажарди ва пандит Шодиром Десрожнинг уйида маст бўлиб ётганини айтди. Уни кутиш бефойда эди. Малави Ложватига сўт ичишни таклиф этди. Ложвати шунақанги хафа бўлиб кетган эдики, шу заҳотиёқ хайрлашиб жўнаб қолди.

Шундай қилиб газак тайёрламасдан ойга қурбонлиқни атади-да, икки қултум сув ичиб рўзани тамомлади. Кейин ошхонага бориб вақтни ўтказиш мақсадида кулфатларини барбод этиб, бахтсизлиқни олиб кетувчи Ганеш худосига сўғина бошлади.

— Сенга шон-шарафлар бўлсин, Ганеш шон-шарафлар бўлсин, Ганеш, о, шон-шарафлар бўлсин худайини Ганеш!

Ложвати у ерда қанча вақт ўтириб дуо ўқиганини билмасди, бироқ уни секин-аста мудроқ босди. Ярим кечаларда эшик тақиллади — маст Шодиром келган эди.

Ложвати чўчиб тушди, сапчиб туриб эшик очинга югурди. Шодиром негадир кулиб юборди ва мастликдан гандираклаб равонга ўтиб кетди. Равон қоп-қоронғи бўлиб, зах ва моғор ҳиди анқиб турарди. Хотини шамининг хира шуъласида эрининг ҳирс билан тўла дум-думалоқ кўзларини кўрди. Узоқ рўза тутиб, бедор ўтирган Ложватининг бутун вужуди қўрқув аралаш титраб кетди.

Эрталаб Ложвати эрига қўшинисининг уйига қурбонлик учун сув сўраб чиққанини айтганида у хотинини роса дўппослади. Хўш, нега у эрини кутиб ўтирмабди?

Ложвати ўттиз йил мобайнида эри ва бувасидан шунга ўхшаш хўрликларни жуда кўп кўрган. Аксига олиб ҳамма дуоларини ўқиб чиқишга ва ақл бовар қилмайдиган даражада кўп урф-одатларга рноя қилишга тўғри келди. Шундай бўлса-да, бошига тинимсиз таъна ва лаънатлар ёғилаверди; юрак ва тан азобларининг чеки йўқ эди. Булар ҳаммаси бувиси қазо қилгунича давом этаверди.

Бироқ шундан кейин ҳам турмуши яхшиланиб кетмади; эри ҳар кун ичиб, ошнқ ўйнарди. Мастлигида доим ютқизарди ва пулни исроф қилишининг ўнлаб йўлларини топарди. Уйига суюқоёқ аёлларни бошлаб келиб, уларнинг ноз-фироқлари туфайли ёки ўзини-ўзи овунтириш мақсадида Ложватини бўрсиқнинг боласидек савалаган кунларни кўп бўларди. У аввал темир йўлда оддий телеграфчи бўлиб ишлади, кейин станция бошлигининг ёрдамчиси, сўнгра эса станция бошлиғи лавозимига кўтарилди. Мартабасининг ортиб бораётганига қарамасдан хотинига умрбод чиройли кийим кийишга рухсат бермасди. Ложвати паришонхотирлик билан томга чиқиб қолгудек бўлса, у хотинини одобсиз-

ликда айблай бошларди. Агар юзини хиёл очса, бўралаб сўкарди, тор кўчада учратиб қолса-чи, уйига молдек судраб келарди. Шундай бўлса-да, Ложвати қаттиқ кўл эрини бошига кўтарар, барча меҳр-муҳаббатини унга бағишларди. Унинг ишларига ривож ва бойлик. ато этишини худодан илтижо қилмаган кунни йўқ эди, ҳар йили Жоландҳардаги машҳур мунажжим Атмаромга эри учун жадвал буюрарди; эрининг узоқ умр кўриши учун Вишну¹ ҳақидаги афсоналарни ўқитиб, бахшида этарди; узундан-узоқ рўзалар тутиб ўзини қийнарни. Ложвати яхши-ёмон кунларида ҳеч қачон эрига гап қайтармади, унинг изми билан ўн тўрт йил мобайнида ўз отасини кўрмади (отаси буни бир кун қизининг юзига солган эди). Бегона кишиларгагина эмас, ҳатто ўз фарзандларига ҳам умр йўлдоши ҳақида ҳеч қачон ёмон гап айтмади.

II

Ўша кунни Чэтаннинг юраги безовта эди. У ўқувчиларга топшириқни бериб қўйиб, ўзи бир четга бориб ўтирди-да, уйланиш тўғрисидаги ноҳун ҳаёлларга берилиб кетди. Агар отасининг ўртоқларидан бири набираси Қунтийни хотинликка берганида эди... У қизни бир кунни ярмаркада кўриб қолган ва қалбида унга нисбатан муҳаббат алангаланиб кетганди. У ҳеч қачон Қунтий билан гаплашмаган ва Анантни ҳисобга олмаганда, ҳеч кимга ўзининг пинҳона муҳаббатини биров марта сездирмаган эди.

Чэтан шу икки-уч йил ичида тунги сайр пайтларидагина унинг уйи ёнидан жимгина ўтиб юрарди, холос. Ўз муҳаббатига эришиш учун у бошқа ҳеч нарса қилмаган эди. Эҳтимол, қиз унинг муҳаббатини англагандир, бироқ Чэтан буни билишга уринмади ҳам. Фақат нигоҳлари тўқнашиб қолгандагина Қунтий ҳам Чэтан ҳақида ўйлаётганини сезарди.

Чэтан ўша кунни сув қуйгандек соқини синфда ўтириб, узоқ ўйлагандан кейин, ниҳоят, агар отаси пандит Дин-бандхушнинг қизига никоҳ қиллинишини қистайверса, Қунтий тўғрисида унга айтишни аҳд қилиб қўйди: ахир у дўстининг набираси-ку!

¹ Вишну — табиат худоси.

У коллеждан қайтаётганида йўл-йўлакай ўз аҳдини Авантга айтиб ўтди. Чэтан уйга келса, эргалаб Десрож келган экан, отаси у билан чиқиб кетибди. Онаси отасининг қайтишини кутиб ўтирарди.

Чэтан нчида отасининг ошпасини лаънатлади. У овқатланолмади — чунки онаси ҳам ҳади понушта қилмаган экан. Чэтан амаллаб бир неча бурда нон сгач, ўз хонасига тушди ва иш билан овунмоқчи бўлди.

Икки-уч соат ишёр ёзди ва қўнғилдагидек чиқавермагач, ҳикоя ёзишга киришди. Аммо бунда ҳам иши юришмади. У ҳар галгидек бастилик Чанда ва пириёнлик Қунтий ҳақидаги ўйларга берилди, отасининг баджаҳллигидан ғазаби қайнади, хокисор онасига раҳми келди. Шунинг учун ижодий азобларининг натижаси бўлиб бурдаланган қоғозлар қолди, холос.

Чэтан дафтар, ручка ва снёҳини шкафга беркитиб, юқорига чиқиб кетди. Отасини беҳудага кун бўйи кутган онаси эндигина бир оз тамадди қилган, ҳозир эса идиш-товоқларни юваётган эди. Тўсатдан кўчадан пандит Шодиромнинг бақироқ овози эшитилди: «Чэтан!» Чўчиб тушган қушлар ҳовлининг бурчагидаги инларидан учиб кетишди, жиш болалари нолиганча чирқиллаб қолишди. Онасининг қўлидан талинка тушиб кетди, икки бармоғи билан дҳотини тиззаларига тортиб қўйди. Чэтан бугун Шекхон бозоридаги дўкончининг ҳамёни қаппаганини тушунди...

Яна: «Чэтан!» деган ҳайқирик эшитилди. Бу овоз қаттиқ мастликдан титраб чиқса-да, бироқ худди момагўлдиракдек даҳшатли эди. Чэтан дастга қараб югурди, онаси бўлса сапчиб туриб чироқ ёқинига тутийди.

Онаси бундай пайтларда ўзини йўқотиб қўйиб, ҳеч нарсани кўрмай қоларди. Ҳозир ҳам увалло уринса-да, гугуртчи топодмасди. Ниҳоят, у ҳозиргина синчиклаб қидирган тоқчасидан гугуртчи топиб чироқ ёқаётганида оғир қадам ташлаб пандит Шодиром юқорига қўтариларди. Унинг шалвариғи жимиланиб, қора тупроққа беланган, кўйлагини ёқавайрон бўлиб, кўксини қоплаган оқ жуллари кўриниб ётарди. Салласини қўлтиғига қисиб олган эди.

Пандит Шодиром мўйловини бураб хотинига тикилди.

— Хўш!..

У чироқни қўйиб қаддини ростлади.

— Уринини сол-чи!

Ложватининг қўрқувдан юраги уриб кетди. Уму-
ман, пандит Шодиром уйдалик чоғида қўрқув уни бир
дақиқа ҳам тарк этмасди. Эридан ҳар нарсани кутини
мумкин эди: ҳозиргина кулиб турган бўлса, зум ўтмай
тарсаки тортиб юбориши ҳеч гап эмасди. Шунинг учун
ҳозир пандит Шодиром ундан мулоҳимлик билан ўрин
солишни илтимос қилаётганида Ложвати энг даҳшатли
ҳодисаларни қарши олишга тайёр эди.

Пандит Шодиром салласини боши остига қўйиб
ётди. Чэтанининг омаси, ниҳоят, чироқни ёқиб, девор а
осиб қўйди. Шунда у хотини билан бир гаплашиб олиши
кераклигини айтди.

Хотини қўрқувдан қалтираб ўрин ёнига келиб ўтир-
ганида пандит Шодиром деди:

— Пандит Венипрасод ва унинг укаси пандит Дни-
бандху Судан майдонида мени учратиб қолишди ва мен
уларга розилик бериб келдим.

Ложвати тезгина жавоб берди:

— Жвали Маҳрининг қизи ўша қизни чиройли деган
эди. Аммо негадир Чэтанга ёқмабди.

Пандит жий ўғлини чақирди.

Чэтан юрак ютиб отасининг ҳузурига келаркан, гап-
нинг пўскалласини тушунтириб қўя қолишга аҳд қи-
либ, эҳтимолдан холи бўлмаган савол ва жавобларни
ичида ишитарди.

— Бери кел-чи, — деди пандит жий.

Чэтан унинг оёқ томонига келиб ўтирди.

— Сен қизни кўрдингми?

— Ҳа...

— Хўш, унинг нимаси ёмон экан?

Обдан пухта тузилган рад этиш режаси барбод
бўлди:

— Ҳаддан ташқари семиз экан...

У фақат шунингина тушунтира олди.

— Хўш, нима бўпти, ҳамма сенга ўхшаган ориқ бў-
лиши керакми?

Чэтан жим турарди.

— Эртага улариникига онанг билан бирга борасан.

Чэтан йиғламсираб рад этди:

— Боролмайман...

— Йўқ борасан! — бақирди пандит Шодиром.

Кейин босиқроқ овоз билан деди:

— Кўряпсанми, мен у ҳурматли одамларга сўз бердим. Иш ҳал бўлган.

Отаси бирдан Чэтани бағрига босиб кутилмаган эркалаш билан гап бошлади:

— Қара, ўғлим, мен сенга доим буйруқ берардим, бугун эса, мана, қара, илтимос қиляпман...

Отаси яна ўғлини қучоқлаб ўпди ва хотинига юзланди:

— Мен уни жазолайман, бироқ ҳурмат ҳам қиламан.

Чэтан чайналиб «яхши» деди-да, пастга тушиб кетди. У арзимаган эътироздан бўрон қутуриб кетишини жуда яхши биларди.

Унинг кўкрагидан огир хўрсиниш отилиб чиқди: бу — унинг аҳди, унинг бастилик қизга, уйланмаслиги ҳақидаги қасамни, отаси билан кўрмоқчи бўлган, пухта ўйлаб қўйган суҳбати... Қунтий... эди.

12

Бу воқеадан уч кун кейин, эрта тонгда Чэтанинг қалин дўсти Анант уйқули кўзларини ишқаётганда онаси кириб келди ва Чэтан бериб юборганлигини айтиб унга хат узатди.

Анант базўр кўрпа остидан чиқди, уни елкасига ташлаб олди-да, эшик ёнига келиб хатни очди ва тонгнинг ўткир, салқин ёғдусига солиб, ўқий бошлади.

Хат бир неча варақдан иборат бўлиб, шошилинич ҳолда ёзилган йирик ва майда ёзувлар билан бўяб ташланган эди:

«Анант, мен Лоҳурга жўнаб кетяпман. Бугун мени унаштиришди. Ўша Динбандхуннинг қизига. Мен Бастидан қайтиб келиб «йўқ, дейишимдан бир кун бурун ойим туш кўрибди. Унинг тушига гўзал, бамисоли Лакшми¹ маъбудасининг ўзидек, чиройли кийинган, қимматбаҳо тақинчоқлар таққан қиз кирибди. Қиз онамга ҳурмат билан таъзим қилиш учун рўпарасидан келаверибди-ю, тўсатдан кутилмаганда бошқа ёққа бурилиб кетибди. Энди снам бу ёғига чўчимаса ҳам бўлаверади, аммо менинг ор-

¹ Л а к ш м и — ҳиндларда бахт ва гўзаллик худоси.

зуларим-чи... Мен туши билан мижжа қоқмай чиқдим. Бу ерда бўғилиб кетяпман. Қалбимни бўлса Қунтий эгаллаб олган. У ҳақда мудом ўйлайман. Отам Шекхон бозоридан келганида унга ҳамма гапни тушунтиришга уриниб кўрдим, аммо ҳаммасини охиригача айтишга журъат қилолмадим. Ушанда иккаламиз учрашиб мен уйга қайтганимда кечқурун отам келди. Аксига олиб ўша куни пандит Динбандху ва унинг акаси отам билан бирга экан. Отам уларга сўз берибди ва бир рупиясини олибди. Шундай қилиб сагун¹ ҳам берилибди. У донм сўзининг устидан чиқади, айниқса, бегона кишиларга сўз берганда. Нима бўлгандаям фотиҳа ўқилди. Номат-қул иш мана шундай рўй берди, мен бир марта кўрган қизни яна бир кўриш учун кетяпман. Қолган гапларни кейин билиб оларсан...»

У ерда нималар бўлганини Чэтан ўз хатида ёзмаган бўлса-да, биз ҳикоя қилиб берамиз.

Ўша куни кечқурун пандит Шодиром эртага онаси билан бирга бориб қизни кўриб келишни буюрганида, Чэтан эрталабгача винонинг таъсири йўқолиб, отасининг эс-ҳуши жойига келишини ва унга барча гапни очиқ айтиб, уни ишонтириш мумкинлигини, борди-ю, имкони туғилса, у билан Қунтий ҳақида гаплашиб олишни аҳд қилиб қўйди.

Бироқ отаси кечқурун бурнидан чиққунча ичиб келгани учун эртасига ҳам кайфи тарқалмади, онаси бўлса олтингугуртда қовирилган мағиз, хурмо, бодом, майиз, шунингдек қизил тиш чўткаси, хипа ва тумор солинган сғир тугунни аллақачон тайёрлаб қўйган эди. Қизил банорас сорий, худди шу рангдаги кофта, носки ва рўмолларни эса ундан ҳам олдинроқ тахлаб қўйганди. Буларнинг орасида қачонлардир иккита тилла узукка алмашиб олинган гавҳар соч тўғноғичи ярақлаб турарди, шу билан бирга мевалар ҳамда новвот ҳам эсдан чиқмаганди. Шундай қилиб, йўлга чиқиш мумкин эди.

Отаси пешинга яқин ўрнидан турганида онаси унинг кўлига сув қуяркан ҳамма нарса тахт қилиб қўйилганини айтди. Шодиром Чэтани чақириб тушликдан кейин дарҳол онаси билан Бастига жўнашини ва у ерда унинг мактабдош дўсти Нандалатл билан учрашиб, қиз кўриш-

¹ Сагун — фотиҳа ўқилиш пайтида келин томон берадиган пул.

га боришини тайинлади. Агар қизнинг ота-онаси тўй қачон бўлишини сўраб қолгудек бўлса, икки йилдан кейин бўлади деглар, деб уқтирди. Отаси шундай йўл-йўриқ кўрсатгач, Десрожнинг уйида овқатланишини айтиб, салласини қўлтиқлаганича шошилиб пастга тушиб кетди.

«Ория самож¹» тарафдори — ўқитувчи Нандалаъл Чэтан ўқиган мактабда олтинчи синфга дарс берарди. Учрашувни унинг уйида ташкил этишди. Ўқитувчининг қизи Чэтаннинг онасини ҳовлига бошлаб кирди. Чэтан эса қачон уни чақиртишларини ва ниҳоят елкасидан бу тоғ ағдарилишини кутиб ташқарида қолди. Унинг юраги борган сари кучлироқ урарди. Бироқ шунда уни жаноб ўқитувчи чақириб қолди.

Чэтан ички ҳовлининг тор эшикларидан тикилиб ўтгунича томоғи қақраб кетди. Ичкари кириб, тўғрида сорийсининг учини юзигача тушириб ўтирган онасини кўрди. Унинг ёнида жаноб ўқитувчининг хотини гердайиб ўтирарди. Ислоҳчининг хотини бўлгани учунми, ёки гўзаллигини кўз-кўз қилиш учунми, негадир унинг юзи очик эди. Чэтан онасининг ўнг томонида, бўйрада худди ўша семиз қиз ўтирганини сезиб қолди. У зумдан ўз кувёига қараб-қараб қўярди. Чэтан ҳам унга қараркан, кўзларини худди туман қоплаб олгандек бўлди. Унинг нигоҳи омонат бахт тахтига эпчиллик билан чиқиб олган қайлиғидан сирпаниб ўтиб, ёнида ўтирган бошқа қизга келиб тўхтади. Бир зумда туман тарқалиб кетди. Чэтаннинг юраги яна ҳам кучлироқ уриб кетди. У бу қизни илгарги, бўлажак қайлиғини кўриб кетиш учун Бастига келганида кўрганини эслади. Ҳа, бу ўша эди. Чэтан қизнинг ярим ёпиқ юзига, ёпиб турган гавҳар зираги ва чиройли, чақмоқ кўзларига ҳайкалдек тикилиб қолди.

Ҳаммаси бир лаҳза ичида бўлиб ўтди: жаноб ўқитувчи хотинига Чэтанни таништирди, Чэтан бўлса ташналик қийибаётганини айтди чоғи, аммо сувни ичдики, ичмадики...

Бу ўша, Чэтан хатида ўртоғига «кейин» айтишни ваъда қилган гаплар эди. Хатнинг давоми қуйидагича эди:

«Ҳозир Лоҳурга кетяпман. Кейин қаёққа бораман, бу ёғига нима қиламан — мутлақо номаълум. Лоҳурда-

¹ Ория самож — 1875 йилда диний ислоҳотлар ўтказиш мақсадида тузилган жамият.

ги «Дешсевак»нинг муҳаррири пандит Диннатх «Ҳинду сабҳа»нинг маҳаллий бўлимига келган эди. Мен унга ўзининг адабий режаларим ҳақида шама қилиб қўйдим ва ҳозирги хизматимдан кўнглим тўлмаётганини айтдим. У ҳам алланарсаларни ваъда қилди. «Ҳозирча мен билан Лоҳурга боравер, у ерда бирор нарса ўйлаб топармиз» деб жавоб берди.

Кундалик газетада таржимонлик ишлари кўп экан, бироқ мен бу ишни яхши билмайман. Шунга қарамасдан пандит мени руҳлантириб юборди: агар қунт билан ишлагудек бўлсам яхши таржимон бўлишим мумкин эмиш. Умуман, ишнинг моҳиятини тушуниб олишим керак эди. Ҳозирча ҳар ҳафтанинг якшанба сонига ҳикоя ёзиб туришим керак бўлади. Пандит Диннатх маошим ҳақида кўп бош қотирапти. Мен ишни пухта ўрганиб олган тақдирда ҳам унча катта бўлмаган миқдорда маош оламан-да. Бунинг устига Ҳунар соҳиб ҳам ўша ерда яшайди-ку...

Сенинг Чэтанинг.

Орадан тўрт ой ўтгач, бир кун Анант Жоландҳар вокзалида Капуртхалага борадиган поездни кутиб турарди. Кутилмаганда Лоҳурдан уйига келаётган Чэтанин учратиб қолди. У вагондан тушиб шаҳарга чиқиб кетиладиган эшикка қараб юрмоқчи бўлганида тўсатдан Анантни кўриб қолди. Ҳали поездга паровоз уланмаган эди, шунинг учун иккала дўст перронда бир оз айланиб юришди.

— Лоҳурга кетганингдан буён сендан бир эшак ҳам хат олмадим,— гап бошлади Анант.— Бу нима деган гап ахир?

Чэтан Лоҳурга бирга кетган журналистни ўтакетган фирибгар чиқиб қолганини гапириб берди. У Чэтанин энг арзон нархдаги меҳмонхонага жойлаб қўйибди, кунига бир ярим пао² сут бериб туришни сутчига тайинлаб, соч-соқолини олиб туриш учун сартарош, кир-чирларини ювиб туришни кирчи билан келишиб қўйганига

¹ Ҳинду сабҳа — Папжобининг диний ислоҳотлар ўтказиш ташкилотларидан бири.

² Пао — оғирлик ўлчови. Ҳиндистоннинг ҳар ерида ҳар хил — 150 граммдан 250 граммгача қабул қилинган.

ишонтрибди. Кейин у барча ҳисоб-китобни ўзи қилиш-ни айтибди ва бу чиқимларни ҳисобга олган ҳолда газе-тада йиғирма икки рупиялик маош билан таржимонлик қилишни таклиф этибди.

Анант қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди ва сўради:

— Хўш, у ҳисоб-китоб қилдимми?

— Худодан қўрқсанг-чи! — деди Чэтан. — Мен ҳам-ма иш ҳал бўлди, ишга жойлашдим деб ўйладим. Ишнинг юришиб кетиши фақат менга боғлиқ эди. Шунинг учун мен Лоҳурга ҳатто велосипедим ва айрим нарсаларимни олдириб келдим. Бунини қараангки, ҳаммаси бошқача бў-либ чиқди. Ниҳоят, орадан икки ой ўтгач, мен бу иблис-тинг пайжасидан қутулиб чиққанымда меҳмонхона эгаси гаров сифатида велосипедимни олиб қолди. Сутунга ҳам, сартарошга ҳам, кирчига ҳам ҳеч ким тўламади. Хўжа-йишга янги хизмат жойимдаги бир ойлик маошимни бе-ришга тўғри келди. Велосипедимни зўрға қайтариб олдим.

Анант яна хахолаб юборди. Кейин Чэтан унга ре-дакцияда ишлаган дастлабки пайтларидаги таассуротла-рини сўзлаб берди.

— Мана у ерда, — деди Чэтан, — газета ишнинг турган-битгани азоб эканини биринчи марта англадим. Қачонлардир мен орзу қилган ўша иш... Газета ходим-лари кундуз соат ўн иккидан олтингача, кеч соат тўққиз-дан тунги иккигача жувозкашнинг ҳўкизидек ишлашади. Обдан ҳолдан тойиншгандан кейин, бир-биринга жирканч юқсалар ва латифалар айта бошлашади. Ахлоқсиз, юз-лари сўлгин, кўзларини мудроқ ва чарчоқ босган, ё ўта семиз, ёки ҳаддан ташқари ориқ ва донм ҳамёнида бир пули йўқ — Лоҳурдаги урду ва ҳинди газеталарининг ходимлари мана шунақа!

Чэтан таржима ишидан ташқари «Ўз муаллифимиз» рубрикаси остида ҳикоялар ёзиб туриши кераканини ҳам қўшиб қўйди. Ҳикояни ҳар якшанба сонига бериб туришга тўғри келарди. Ўзининг мана шу «ноёб асар-лари» туфайли у бошқа газетадан иш топади. У ерда ҳам таржимоннинг ўрни бўш эди. Чэтанин якшанба сонлари-га ҳикоя ёзиб туриш ва тезда таржима қилишни ўрганиш шарти билан янги жойга ишга олиниди.

Энди Чэтан мана шу газетада кичик ходимлик ла-возинида ишлаб турибди, ойнага қирқ рупия олади, Чап-гар маҳалласида истиқомат қилади.

— Сен бирор марта Ҳунар соҳиб билан учрашдингми?

Чэтан ўзини тутолмай кулиб юборди. Ҳали бироқта жўялроқ жавоб бериб улгурмай, Анант оёғини қўлига олиб поездга қараб югуриб қолди: паровозни улаб бўлишган эди. Кўприкдан айланиб ўтишга вақт қолмагандан Анант рельслардан ҳатлаб бориб, ўз вагонига сакраб чиқиб олди. Кондуктор ҳуштак чалган эди, поезд дарҳол жилди.

Шундан кейин Анант Чэтандан бир неча ой давомида ҳеч қандай хабар тополмади, кутилмаганда бир кун ундан хат олди:

«...Шу ҳам ҳаёт бўлдимми? Ҳамон бир нарсасага ҳайронман: наҳотки мен шунинг учун уйдаи қочиб кетган бўлсам? Мен таржима қилишни ўрганиб олдим ва мук тушиб саккиз соатлаб инглиз тилидан телеграммалар таржима қиламан, гранкалар ўқийман, бунинг устига шошрининг ишга кўмилиб ётганимга қарамасдан мендан ҳар бир якшанба соинга ҳикоя ёзишимни талаб қилишига бало борми?

Ҳикояларни ёзиш бўлса, турган-битгани азоб. Тўғри, дастлабки кезлари баъзи бир материалларим бор эди, бироқ уни ҳар бир якшанбада босиладиган янги ҳикоя учун ҳадеб қаердан олавераман? Мен ёзишни рад этдим. Шундан бери «каттаминиз»ни биров алмаштириб қўйганга ўхшайди. Кун бўйи вайсаб юради. Вайсаш ҳам гапми, бамисоли заҳарли илондек вишиллагани вишиллаган. Агар газетада хато кетса, гарчи ўзининг ёки бошқа бировнинг айби билан бўлса-да, менга бақиради. Шунинг учун баъзан ниятим, орзу-умидларим шумиди, деб ўйлаб қоламан».

13

Чэтан Лоҳурга жўнаб кетгандан буён орадан бир йил ўтди. Бир кун акаси Ромонанд (уни бу вақтга келиб бебош ва тирик тоvon Ромонанд деб эмас, доктор Ромонанд деб атай бошлашган эди, жилла бўлмаса у ўзини шундай деб улуғларди) ўткинчилардан сўрай-сўрай унинг Чангар маҳалласидаги қароргоҳига кириб келди.

Эрта тонг маҳали эди. Фаррошлар ва кўчага сув сепувчилар ўз ишларини тугатган бўлсалар-да, ахлат

ташувчи аравалар ҳали уймалашиб юрардилар. Агар очигига кўчнлса, Чангар маҳалласи сув сепувчилари кўчаларга минг марталаб сув сепишсин, фаррошлар миллион марталаб супуришсин, бу маҳалла отхоналарининг ёнида, ахлат араваларни турадиган жойда бўлгани, сутчилар, фаррошлар ва кўнчилар яшагани учун ҳеч қачон сезиларли даражада ўзгариб қолмасди.

Чэтанининг акаси барқ уриб гуллаб ётган анор дарахтлари ёнида шундай сассиқ, ифлос маҳалла бўлишини ҳатто кўз олдига келтира олмасди. Ромонанд рўмончаси билан бурнини беркитиб, «Пипал паноҳгоҳи»¹ деган дабдабали ном билан аталувчи меҳмонхонага бориладиган тор кўчага етиб келди.

Бу кўчада тошдан қурилган бир нечта уй қатор жойлашган, улардан кейин эса лой деворли уйлардан иборат тор кўча бошланарди. Тор кўчада тошдан қурилган фақат иккитагина уй бор эди. Худди мана шу «Пипал паноҳгоҳи» меҳмонхонаси эди. Тор кўчанинг бошлинишида белгича яланғоч, фақатгина таҳмад ўраб олган, қоп-қора фаррош лой деворли уйининг остонасига ўтириб олиб, маза қилиб чиллим тортарди. Чэтанининг акаси ундан Лола Бҳагавандоснинг уйини сўради. Фаррош тошдан қурилган уч қаватли бинони кўрсатди. Ромонанд эшикка яқинлашиб Чэтани чақирди. Чэтан пастки қаватнинг кираверинидаги ўнг томонга жойлашган хонадан чиқиб қолди. У ярмигача очиқ бўлиб, белгича таҳмад ўраб олган эди. Чэтан акасини кўргач, қувончдан бақириб юборди ва шу заҳоти унинг оёқларига бош эгди. Кейин Ромонандни уйига бошлаб кирди.

Хона қоп-қоронғи ва зах эди, деворининг сувоқлари бўлса кўчиб кетай-кўчиб кетай дерди. Хонада ҳатто дераза ҳам, ёки бирор ёруғлик тушадиган жой ҳам йўқ эди. Фақат ярим қоронғи ҳовлига қараб очиладиган эшик бор эди, холос. Уни ҳам Чэтан кўпинча ёниб қўяр, шунинг учун хонанинг ҳавоси жуда оғир эди. Хонада шкаф ҳам йўқ эди. Уйнинг қоп-қора қурум босиб кетган шифти эса аввалги ижарага турган одам шу ернинг ўзида овқат пиширганини айтиб турарди. Цемент пол топ-тоза эди. Чэтанининг баданига ёпишган чангдан эса, у ҳозиргина полни ювиб чиққани биллиниб турарди. Мебель деб аталувчи парсалардан бурчакда

¹ П и п а л — дарахтининг номин.

фақатгина ёзув столи бўлиб, рўпарасига юмшоқ стул қўйилганди. Деворга қоқилган миҳда эса электр лампочкаси осилгик эди.

— Бу столини қаердан олдинг?— деб сўради акаси.— Қора дарахтдан чиройли қилиб ишланган экан. Бироқ, афтидан, анча тutilган, бировнинг уйида кўп турганга ўхшайди.

— Менгача анча-мунча одамнинг ҳожатини чиқарган бўлса ҳам ажаб эмас,— деди Чэтан кулиб,— иккала буюمنى ҳам эскифурушдан сотиб олдим.

Ромонанд столга яқинроқ бориб замаскалаб, лок суртилган бир неча ёриқларни кўрди. Бу стол шўхратнараст адабиётчининг қўлига тушгунча неча марта тuzатилганини ким билади дейсиз.

— Қани бу ёққа кир.

Ромонанд ёнида яна бир хона борлигини сезмаган эди. Чэтан қўпол ишланган эшикни очиб ичкари кирди ва чироқни ёқди. Акаси деворларига полкалар қоқилган қоп-қоронғи ҳужрачага кўз югуртириб чиқди. Қаршиида ёмон бир каравот турарди. Захиса бу ерда кучлироқ анқирди. Бу хонада ёруғ тушиб туриши учун дарчагина эмас, ҳатто ҳаво кириб туриши учун кичкинагина панжарали туйнук ҳам йўқ эди. Деворнинг кўп еридан сувоқлар кўчиб кетганди. Ромонанд маъюсгина каравотга чўзилди. Бироқ узоқ ёта олмади. Хона чидаб бўлмас даражада дим эди. Ромонанд ўрнидан туриб кўчага чиқди. Чэтан девор ёнида турган шалоқ оромкурсини очиб, стулни ҳам яқинроқ сурди-да, акасининг ёнига жойлашди.

— Ўзингга хўп жой топибсан-да!— деди Ромонанд оёгини чўзиб Чэтаннинг стулига қўяркан.

Чэтан кулиб қўйди:

— Сенга қизиқ туюлаётгандир, албатта, бироқ шу ёмон уйнинг икки хонаси ҳам менга жуда қийинчилик билан тушган. Лоҳурда уйланмаган йигитнинг квартира топиши осон иш эмас. Унинг ёнида, албатта аёл киши бўлиши керак — онасими, опасими, холасими, келинойисими — ким бўлмасин, ҳатто ўғирланган бўлса-да, аёл билан бирга туриши керак.

Шунда Чэтан яна хахолаб юборди ва деди:

— Бироқ бу «шоҳона уй» эгасини бопладим. Қидиравериб-қидиравериб шу ерга келиб қолибман, кираверишда юқориги қаватда яшайдиган бева хотин мендан

ёлғиз ўзингизми ёки хотинингиз билан кўчиб келасизми деб сўради. Мен, албатта хотиним билан-да, аммо у ҳозир имтиҳон топшириши керак, шунинг учун ҳозирча ёлғиз ўзим кўчиб кела тураман, деган жавобни бердим.

Бу гапга ака-ука роса кулишди. Чэтан ўзи ҳақидаги ҳамма гапни айтиб бўлгач, акасининг ишини сўради ки Ромонанд бир йилдаёқ стоматологияни эгаллаб олганини билди. У Карочидан диплом олиб, ҳақиқий тиш врачни бўлиб қайтган эди.

14

Чэтаннинг пандит Банорасий Дос дўкониди ўзукуни карта ўйнайдиган ва онаси «чол» деб атовчи донмий ифлос таҳмад ва кўйлагига ҳеч бир эътибор бермайдиган акаси Ромонанд билан, бугун эрталаб тўсатдан укасининг уйига кириб келган нимдош бўлса-да, тоза кўстюрк кийган, оппоқ салла ўраб, қизил галстук таққан доктор Ромонанд ўртасида осмон билан ерча фарқ бор эди. Бу қовоқ мия, лаёқатсиз ва ҳеч бир ишга ярамайдиган йиғитнинг бир ярим йилда қандай қилиб доктор бўлиб олганини гапирган билан адо қилиб бўлмайди. Чэтан Карочида тиш врачни дипломини олган аллаким билан дўстлашиб қолганини айтишнинг ўзи кифоя. Ромонанднинг сандирақлаб юриши ва келинининг қўполлигидан онаси жуда қийин аҳволда қолди — кирхона очишдаги қарзлар устига эркатой ўғли туфайли яна уч юз-тўрт юз қарз орттириб олди. Чэтан бир кунни Жоландҳарга келганида акасини бирор ишга жойлаштириб қўйиши ҳақида онаси унинг ваъдасини олди. Чэтан ўша куннёқ ўзининг врач дўстидан Ромонандни шогирдликка олишини ҳазилга йўйиб сўради. Врач кутилмаганда рози бўлди. Чэтан буни Ромонандга таклиф этиб, унга врачлик мутахассислигининг фазилатлари ҳақида узундан-узоқ лекция ўқиди. Ромонанд уйдаги ҳар дақиқада тақорланиб турадиган машмашалардан тўйиб кетгани ва ундан қутулиш учун боши оққан томонга жўнаб қолишни мўлжаллаб юргани учун Чэтаннинг таклифини жон-жон деб қабул қилди. Кейин ўзи ҳам шунчалик қизиқиб кетдики, кунт билан ўрганиб, тиш докторилик ҳунарини эгаллаб олди. Ўша докторнинг ёрдамида Карочидаги стоматологик коллеждан диплом ҳам олди.

Ҳеч қанақа иш ёқмайдиган, кунн бўйи вақтини карта ва шахмат ўйнаб ўтказадиган ўғлида қаёқдан шуңчаллик ғайрат пайдо бўлганига онасининг ҳам ақли ҳайрон эди. Ромонанд доктор ҳузурига азонлаб келар ва кечқурун қуёш ботгандан кейингина кетарди. Ҳатто ундаги ишёқмаслик одати ҳам ғойиб бўлди: у таҳмадга ўралиб юришни йиғиштириб, костюм кня бошлади, ҳатто бақирини ҳам эсдан чиқариб, мулойимлик билан гапиришни одат қилди.

Пандит Шодиром ҳеч қачон фарзандларининг раўйига эътибор бермасди. Аҳён-аҳёнда, сафарининг орасида уйга келиб фарзандларини мушт билан тарбияларди.

Ромонанд болалигиданоқ ақлдан кўра кўпроқ қўл ишлатиладиган машғулотларга майл билдира бошлаган эди. У ёш бола бўла туриб ажойиб ўйинчоқлар ясарди; мактабда ҳамма фанлардан йиқилса ҳам, расмдан доим аъло баҳо оларди. У ҳатто бир неча расмлар ҳам чизган. Коллежда ўқиётганида эса Деҳлига қочиб кетиб, рассомга шогирд тушган эди.

У ердан «бахтли тасодиф» туфайли уни пандит Шодиромнинг дўстларидан бири олиб кетганди. Ромонанд уйига қайтиб келгач, пандит жий ноқобил ўғлини бошлаб савалаган эди. Ўша кундан бошлаб уйига ким келса, ўғлининг қулоғидан чўзиб: «Деҳлига қочиб кетган ўғлим шу бўлади» дерди. Кейин у Ромонанднинг юзига тарсаки тортиб юборар ва «мулойим» сўзлар билан болохонадор қилиб сўкарди.

Шундан кейин Ромонанд яна коллежга жойлаштириб қўйилди. У неча марталаб онасига йиғлаган, аммо онаси эрига қарши гап айтишга журъат этолмасди, отасига қарши чиқишга ўғлининг юраги дов бермасди. Имтиҳон варақаларини тарқатиш пайти келганда ҳаддан ташқари кўп дарс қолдиргани учун директор Ромонандга варақа юборишга рухсат бермади. Ана шундагина Ромонанд енгил нафас олди.

Отаси уни яна коллежга киритмоқчи эди, аммо бу сафар шу ҳақда гап очилганида ўғли журъат этиб бошқа ўқимайман деб оёқ тираб туриб олди.

Ромонанд Чэтанга ҳасрат қилди:

— Қани ўзинг айт-чи, агар қўлимдан ҳеч қандай иш келмайдиган бўлиб қолган бўлса, мен айбдорманми? Ёш болани бўрсининг боласидек савалай беришса, териси қалин бўлиб қолади-да. Эҳтимол биронта ота ўз

Ўғлини менинг отамчалик урмаган бўлса керак.— Ромонанднинг овози бўлиниб қолди.— Кейин-чи, агар мени ўз ҳолимга қўйишганда эди, мен бекорчи бўлиб қолмасдим. Мен Деҳлида таниқли рассом бўлиб кетишим мумкин эди.

Ҳа, Ромонанд рассом бўлолмади, бироқ у тиш врач бўлиб қолди.

Кейинги пайтларда Чэтан Мўҳаплаъл-рўддаги тандир олдида овқатланарди. Аммо яқин кунларда доктор бўлай деб турган акаси у ерда овқатланармикни? Чэтан қандай қилиб уни тандир олдига бошлаб боради. Шунинг учун ака-укалар кийиниб бўлишгач, Чэтан Ромонандни Гаипатҳ-рўд кўчасидаги ошхонага бошлаб кетди. Уйга қайтишгач, у ичкаридан чорпояларни олиб чиқди. Ака-укалар чўзилишди ва доктор Ромонанд ўз режаларини ўртага ташлади.

— Битта диплом билан нима қила оламан?— деди у.— Диплом олди деган гап, муваффақиятга эришиб қолди дегани эмас-да. Яхши жойдан ўз кабинетининг очишинг ва уни бошлаб жиҳозлашинг керак. Кейин чиройли реклама қилиш керак, ана ундай кейингина ўз санъатининг кўрсата олишинг мумкин.

— Энди ўша санъатнинг ўзига келсак,— деб сўзида давом этди маънодор қилиб Ромонанд,— бу томонидан мен мутлақо хотиржамман. Жоландҳарда доктор Чопра учун кўп нарсга қилиб берганман. Ҳамма гап ўз истеъдодининг намоёнлиги эди олишингда.

Ромонанд ҳоли нима кечса ҳам онаси унга ёрдам беришдан қатъий воз кечганини айтиб берди. У онаси билан врачлик кабинети ҳақидаги режаларини маслаҳатлашиб, удабуронлик билан пул сўраган эди, у фақатгина қўл силкиб қўя қолди: кир ювиш корхонасининг аялчли хотирасининг ўзи унга етарли эди. У ўша қарзлардан эсон-омон қутулганига шукур қиларди.

Аммо шунда мўъжиза рўй берибди!— унинг (бир кунни уйда ун тугаб қолганида икки рупияни қизганган) шаллақни хотини ўзининг бир нечта узугини сотибди ва шунингдек, қандайдир йўллар билан пайсалаб йиққан тўқсон рупиясини унинг қўлига тутқазибди.

Ромонанд бу пулларга бир амаллаб арзонроқ жиҳозларни сотиб олиш ва Ферузпурда кабинет очиш ниятида эканини айтди: у ерда рақобат унчалик зўр эмас эди. Ҳозир эса у Чэтандан жуда бўлмаса бир йилча ҳар

ойда ёрдам бериб туришини илтимос қилиш учун келган эди, чунки кабинет очилш билан ҳамма иш ҳал бўлмайди-да.

Чэтаннынг чорпояда узала тушиб ётган ҳолда берган жавоби Ромонанднинг рангини оқартириб юборди. Чэтан уйда бўлган кезлари қандайдир бир қиз доим меҳмонхонага қараган дераза олдига ўтириб олишини гапириб берди. Якшанба кунлари эса куни бўйи, ҳатто ҳаво жуда иссиқ бўлса-да, қиз ўша ерда тураверарди. Чэтан бўлса унга эътибор бермасликка уринишларига қарамасдан, тобора қизиқишни ортарди...

— Бу воқеадан, уйланишим керак экан-да, деган фикрга келдим,— деб хўрсинганича хулосалади Чэтан.— Никох ўқилган, энди ҳеч нарса қилиб бўлмайди. Қиз, қапдай бўлмасин энди меннинг қайлиғим. Мана шунинг учун, барлиб унга уйланишимга тўғри келар экан, келаси йилга ҳам чўзиб ўтиришнинг нима ҳожати бор.

Кейин акасидан Лоҳурда хотини билан қирқ रुपияга яшаб туриб, унга бирор нарса юбора олиш-олмаслигини ҳақида сўраб кўрди.

Ромонанд бир зум маъюсланиб жим қолди. У Чэтанга тўйини камда бир йил тўхтатиб туриши кераклигини айтмоқчи бўлди, ўз орзуларига чек қўя олмаган одамнинг қўлидан ҳаётда ҳеч нарса келмайди, унинг маоши бир оз кўпайсин, ўшандагина укаси уйланиши мумкин, уйланиш масъулиятли иш, бу масъулиятга дош бериш учун эса ҳаммадан бўрун шу дамда Чэтаннынг қўлида танқис бўлган пул зарур.

Бироқ у ҳеч нарса демади. Укаси уни худбинликда айблаш мумкинлигини жуда яхши тушунарди.

Шунда Чэтан, секингина, акасини юпатгандек бўлиб, агар Ромонанд амалий машғулотини Лоҳурда ўтказса албатта унга ёрдам беришини айтди.

— Борди-ю, ёрдам берадиган бўлсанг, қаерда бўлсам ҳам ёрдам бераверишинг мумкин,— деди бир оз зарда қилиб акаси,— Ферузпурда тиш докторлари кам, шу сабабли у ерда амалий фаолият имкони катта. Бу ерда бўлса ҳар қадамда тиш доктори бор, рақобатчилар кўп.

Чэтан ғурур билан жавоб берди:

— Ака, рақобатдан қўрқмаслик керак. Мусобақа, бу шундай синов тошики, инсондаги истеъдодни мустаҳкамлайди. Аввало, Ферузпур бир неча кундаёқ сени зериктириб қўяди. (Ўзича қўшиб қўйди: сенинг феъл-

атворининги яхши билмади. Қирхона туфайли содир бўлган воқеа ҳали эскирганича йўқ.) Борди-ю, ишинг юришиб кетгудек бўлса ҳам у ерда ойига юз-юз эллик рупиядан ортиқ ишлай олмайсан. Лоҳурда эса омадининг келиб қолса ойига минг рупия тушириш ҳеч гап эмас.

«Бир минг!» — молхоналарнинг бадбўй иси таралиб турган зах ва дим тор кўча ёнидаги эскигина чорпояда чўзилиб ётган доктор Ромонанднинг кўз олдида Мал-рўд кўчасининг улугворлиги намоён бўлди. Бу улугворлик туҳфаси — хусусий тиш врачлиги кабинети бўлиб, Ромонанднинг олижаноб яхшилиги туфайли унга миннаторчилик изҳор қилишга имкон яратиб, Чэтанининг гапларига рози бўлди.

Фақат Лоҳурдек шаҳри азиятда озгина маблағ билан ишни қандай бошласа бўлади? Ромонанд бу ҳақда бош қотириб ўтирмади. Барча юмушларни Чэтанининг топқирлигига ишониб топшириб, тўйни тезлаштириш ҳақидаги юмушларни эса ўз зиммасига олди. Шу топда Четан тўй хусусида кўпроқ гапиришни истарди, ўз қарашлари ҳақида тобора кўпроқ жўшаётган эди. Аммо акиси унинг ҳаяжонли ҳолатига эътибор бермай, чорпояга яхшироқ ўрнашиб олди-да, маза қилиб хуррак торта бошлади.

16

Ромонанд ўз ваъдасининг устидан чиқиб, тўй куни-ни имкони борича яқинлаштирди.

Опасини кўндириб ўтиришнинг ҳожати ҳам йўқ эди: унинг ўзи бу бахтли дамни орзиқиб кутарди ва тез-тез бўлажак келиннинг мулоим феъл-атворини жанжалкаш катта келиннинг феъл-атворига қиёслаб, хаёлида тўла-тўқис бахтёрлик манзарасини яратарди. Аммо отаси бўлса ўртанча ўғлини уйлантириб қўйишга унчалик ошиқмасди. У ўғлини ҳақиқий браҳмачария¹ бўлиб олгандан кейингина уйлантирмоқчи эди. «Қадимги урф-одатлар ва маросимларни менсимаслик мамлакат ва миллатнинг бошига кулфат олиб келади, — дерди у мўйловини бураб. — Ҳозир қаёққа қарама ҳамма ёқда қўрқоқ нимжон, сўлғин чехрали йигит-қизларни кўрасан. Ҳозирги ёшлар қотириб кулишни ҳам, ўйин-кулгини ҳам,

¹ Браҳмачария — киши ҳаётида диний сабоқлар очиб бериш. Анъаналарга кўра, бу даврда никоҳ ўқитиб бўлмайди.

ҳаёт қувончларини қидириб топишни ҳам билишмайди». Шундан кейин у баланд овоз билан кураш тушини йўллари ҳақида, кабадди¹ қондалари ҳақида, тўқмоқ ўйини ҳақида йўл-йўриқлар кўрсатиб, шунингдек, бу ўйинларнинг жамият учун аҳамиятини таъкидларди.

Ромонанд отасининг мақсадини жуда яхши тушунарди; хоҳлаганча ичиб, кўнглига келганича ўйнаб-куладиган ва қулогигача қарзга ботиб юрадиган пандит Шодиромнинг тўй-ҳашамга сарфлайдиган ортинча маблағи йўқ эди. Шунинг учун Ромонанд отасининг жаврашларига эътибор бермасдан дарҳол унга иқтисодий қийинчиликларни бартараф этувчи йўлни таклиф этди.

— Тўйни Бастида ўтказамиз,— деди у.— Чиқим кам бўлади. Умуман, шунча урф-одатларга риоя қилиб ўтиришнинг нима ҳожати бор? Ҳаммасини «ория самож» қонун-қондаси бўйича ўтказилса бас-да. Баъзи бир кийим-кечак ва безакларни онам тайёрлаб қўйган, янги кийимга эса бизнинг муҳтожлигимиз йўқ. Эғинимизда бори билан жўнайвераимиз. Сиз ҳам узоқ оғинуска олиб ўтирмайсиз.— Ромонанд шундай хулоса қилди.— Барибир тўй бўлиши шарт экан, нега энди уни ўз вақтида ўтказиб қўя қолмас эканмиз?

Отаси ҳам рози бўлди. Қўлларидаги мавжуд пулдан беш юз рупия (шу ойда тўланиши керак бўлган охириги қарз ҳисобидан) ажратишга қарор қилинди, озми-кўпми безаклар ҳам сотиб олинган эди, дабдабали тўйларда бўладигандек, катта харажатга ҳеч қандай ҳожат йўқ эди.

Пандит Шодиром тўйга розилик берар экан, Десрож бор жойда ҳеч нарсанинг ташвишини чекмаса ҳам бўлаверишини дилига тугиб қўйди: у ҳаммасини кўнгилдагидек қилиб ўтказадди.

Десрож тўйга икки кун қолганда ўзининг уддабуронлигини намоийш қилди.

Чэтан Лоҳурдан буршидан тортса йиқилгудек ҳолдан тойиб келди. Ҳовлига аллақачон қозон ўрнатилган бўлиб, қўл қўлга тегмасдан ширинликлар тайёрланарди. Онаси юқорида аллақандай иш билан ниврсиб юрарди. Ромонанд бозордаги тикувчига костюм буюргани кетганди. Унинг укаси ўн тўрт ёшли Нитенанд бўлса ҳар кунгидек спорт майдончасидан бери келмасди, у тўй

¹ Кабадди — Панжобда кенг тарқалган спорт ўйини.

Ўўлаётганини хаёлига ҳам келтирмасди. Чэтан ҳовлидан туриб онасига таъзим қилди ва отаси қаерда эканлигини сўради.

Отаси Десрожнинг уйида экан. Десрожнинг уйи Қил маҳалласида бўлиб, у ердан Пуриён маҳалласига кўл чўзсанг етгудек яқин эди... Қунтийнинг уйи ўша ерда!.. Чэтан ёшлик—бебошлик йилларидаги муҳаббат орзуларига бир назар ташлаш иштиёқида эди.

У ҳовлидан туриб бақирди:

— Мен Десрожнинг уйига бориб отам билан кўришиб келаман.

Онаси йўлдан қайтармоқчи бўлди:

— Ахир ўзинг ҳозир келдинг-ку, тамадди қилиб олсанг бўларди. Юқорига чиқ!

Чэтан олислаб кетган эди.

Шу орада Қунтий турмушга чиқди. Чэтандан эса минг милъ узоқлашиб кетди. Чэтан уйланганидан кейин эса, эҳтимол, унинг хаёлидан бутунлай ўчиб кетар. У ҳақидаги ўйлари тез кунларда бамисоли бевафоликка айланар экан, умрбод ажралишдан бурун уни бир кўриб қолмасликнинг ўзи жиноят бўлар эди.

Гўзал ва ақлли чеҳра, шаҳло кўзлар, лаъл ранг билан баҳслашадиган табассумли лаблар, қизил сорий, шукуҳли ёшлик туҳфаларини олиб юриши амри маҳолдек кўришган нозик қад-қомат унинг қалби ва вужудини ажойиб товушларга тўлдирувчи оёқларидаги тақинчоқларнинг нафис жараиғи — булар ҳаммаси Қунтийнинг тўйдан кейинги қиёфаси эди. Пешанасидаги тўқ жигар ранг белгиси янги ой шаклидаги гўзал безакка ўхшарди. Бу белги худди Чэтаннинг қалбига ўйиб қўйилгандек, уни жароҳатларди.

Бир кун у Лоҳурдан Жоландҳарга бор-йўғи бир кунлик муҳлат билан келганида ўзи ҳам сабабини англаб етмаган ҳолда Анантни олиб Қунтийларнинг уйига бориб келгани сира эсидан чиқмайдди. Худди шу Анант унга «унинг» Қунтийси бҳагпурсирволлик аллақандай бақалоқ бир пандитга турмушга чиққанини хабар қилган эди. Ўша одам Пуриён районининг Ҳушёрпур йўли яқинидаги босмаҳонаши идора қиларкан...

У Қунтийни қудуқ ёнида кўриб қолди. У дугонаси билан нималарнидир гаплашиб, сув тортарди. Уларнинг ингоҳлари учрашиб қолди. Қунтийнинг лабларидаги табассум яна ҳам ёрқинроқ жилваланди, чигириқ дастаси

қўлидан чиқиб кетиб, челақ даранглаб қудуққа тушиб кетди, Қунтий бирдан четга сакраб ўтиб, қувонч билан хандон ташлаб кулиб юборди...

Чэтан ўша кунлар хотирасига чўмганича Қил маҳалласига яқинлашди. Десрожнинг уйига бориб отасини сўради. Маълум бўлишича, отаси бу ерга келган экан, кейин тўнадор Картар Сингх билан чиқиб кетибди. Улар ўзлари билан Десрожни ҳам ола кетишибди.

Картар Сингх пандит Шодпромнинг болалиқдаги ўртоғи бўлиб, унинг бу ерга келишидан мақсади битта: Шекхон бозорига бориш ва «оби замзам» фурушнинг ҳузурда бамайлихотир ўтириб бир отамлашиш эди.

«Сўзининг устидан шундай чиқар экан-да» — ўйлади Чэтан изтироб билан отаси ҳақида. Уйига ёзган учта хатида у отасидан лоақал тўйнинг тўрт кунини давомида вино дўконига яқин йўламаслигини илтимос қилган эди. Кейин бўлса Шекхон бозорига кўрпа-тўшак қилиб ётиб олса ҳам майли. Пандит Шодпром ўғлига шундай ваъда қилганди: тўй Бастиди бўлар экан, у ўз орномуси учун эҳтиёткор одамлигини кўрсатиб қўяди: вишонинг яқинига ҳам йўламайди.

Шундай бўлса-да, Чэтан Пуриён маҳалласига жўнади. У ўзидаги туғёнини босишга ҳаракат қилди ва яна Қунтий ҳақидаги ўйларига берилди. Бу воқеа Жоландҳарга бошқа сафар келганида рўй берган эди... Қиз она бўлиб қолган эди... У Қунтий билан учрашишни хаёлига ҳам келтирмаганди. Бироқ бахтнинг кулиб боққанини қарангки, Қунтий ўша кунини Пуриён маҳалласидаги уйининг деразаси ёнида ўтирарди. Эрта тонг маҳали эди. У ҳозиргина ювиниб, оппоқ дхўтийга ўралиб олганди. Узун, қоп-қора ва чиройли сочлари оқ рангда янада яққолроқ кўзга ташланиб турарди. Тиззасига боласини қўйиб олган. Қунтий Чэтанни кўриб жилмайди. Дхўтийсининг бир чети бошидан сирғалиб тушиб кетган эди, Чэтаннинг юраги уришдан тўхтаб қолгандек бўлди. Қунтий илгаригидан ҳам чиройлироқ бўлиб кетганди. Унинг кўзларида шунчалик жилва, шунчалик тиниқлик, шунчалик муҳаббат акс этардики...

Шунда Қунтий оҳиста, аммо Чэтан кўчадан туриб эшитадиган қилиб: «Қўғирчоғим... Тоғаннинг олдига бора қол!» деб шивирлади ва кулимсиради. Чэтан мана шу бир неча оғиз сўзлардан унинг муҳаббати нақадар пок эканлигини англади.

Чэтан Пуриён маҳалласига етиб келди. У тор кўча-
га буриливеришда Қунтийларнинг деразасига қаралди.
Берк. У яқинроқ борди. Уйдан қандайдир нохушлик
сезила бошлади.

Ёшгинасидан гапга тушиб кетган иккита аёл шови-
либ ўтиб қолди:

— Бечорагина... Ёшгина эди-я, бунди қара...

— Опажон, шунақа ҳам бўлиб тураркан. Бойлик
ҳеч қачон бахт келтирмайди.

Биринчи аёл хўрсиниб жавоб берди:

— Шу ёшда бева қолгандан ўлиб кетган афзал...

Чэтан Хушёрпур кўчасига олиб чиқадиган Дҳалу-
вини тор кўчасидан кетиб борарди.

— Ушнинг ёши нечада экан?— деган сўз қулоғига
чалинди.— Ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган эди-да.

Иккинчи хотин оғир хўрсиниб қўйди.

Чэтан тор кўчанинг охирига борганида бир уюм
ўтин устида ўтирган эски оғайнисини Гаччхўни кўриб
қолди.

— Қандай бахтсизлик-а!— дерди у гўё Чэтанга ўз
таъзиясини изҳор этаётгандек.

Чэтан унга савол назари билан тикилди.

— Қунтийнинг эри ўлди.

— Қунтийнинг эри!— Чэтан ўзини йўқотиб қўйди.—
Ахир у касал эмас эди-ку!

— Йўқ, узоқ ётмади,— деди Гаччхў.— У қорин тифи
билан оғриган экан. Саккиз кун ётиб, оламдан ўтди.

Чэтан ушнинг ёнига ўтирди.

— Бирга борамизми?

— Бўпти, борамиз.

Чэтанга биринчи марта энг яқин кишини қазо қил-
гандек туюлиб кетди. Тўсатдан ўша семиз, бесўнақай
пандитга ҳурмати шу қадар жўшиб кетдики, бамисоли
ўз акасидай эди. Чэтан ўйга чўмди: «Қунтий — пандит
Полҳо Ромнинг набираси. Пандит Полҳо Ром бўлса,
отамнинг эски ошнасин. Шунинг учун дафн маросимига
борсам ҳеч қандай беадабгарчилик бўлмайди...»

Чэтан тўппа-тўғри марҳум куйдириладиган жойга
келди. Бир вақтлар аллақандай бойнинг саховатли тад-
биркорлиги туфайли тошдан тикланган баландликда эр-
каклар ғамгин ҳолда гап-сўзсиз туришарди; баланд дар-
возаларнинг соясига эса аёллар тўпланишганди. Улардан
кўпчилиги ҳўнграб йиғларди. Жасад бўлса ёқиладиган

палёнлар устига чиқариб қўйилган эди. Оловни ёқишдан бурун қари бараҳман деди: «Қизни олиб келинглар-чи, кўриб қолсин».

Шунда Чэтан олдинга битта-битта қадам ташлаб жимгина, умидсизланган, жазирамада яланг оёқ бўлиб олган, оқ дхўтий кийган Қунтий чиққанини кўрди. У ҳаддан ташқари олиб кетган эди. Оқариб кетган юзидаги узун буриги кўзга яққол ташланар, термилаетган кўзлари эса афтидан, ҳеч нарса кўрмасди. Қунтий опаси Шиёманинг аксини қилиб, ажал бамисоли унинг гирибонидаи тутғандек йиғламасди, кўкрагига ҳам урмасди — жим турарди.

Қунтий марҳум куйдириладиган жойга яқин борди. Чол марҳум юзини яшириб турган ёпқични кўтарди ва кейин шу даража тез туширдикки, Қунтий зўрга назар ташлаб қоллишга улгурди. У бир қадам орқага ташлаб, марҳумнинг оёгига қўл теккизди ва ҳамон сокин, эътиборсиз ҳолда четга чиқиб кетди.

Чэтан уни орқасидан дарвоза ёнида турган аёллар тўпига қўшилиб кетгунча кузатиб турди.

Чэтаннинг уйга қайтиши оғир бўлди. Унинг кўз ўнгидан Қунтийнинг сўлғин, хафаҳол қиёфаси нари кетмасди. У Бараҳмакунда қудуғи ёнига бориб, шошилиб таҳорат қилиб олди-да, яна дарвозалар ёнига қайтиб келиб муқаддас гордан аёлларнинг чиқиб келишини кута бошлади. У Қунтийнинг оқариб кетган юзини яна бир марта кўрмоқчи эди. Ким билади, энди у билан учрашиш насиб этармикми? Қунтийнинг нимасидир уни лол қилиб қўйди: унинг чеҳрасида яширинган унсиз азобларнинг чуқур аксини ё Чэтан унутини амри маҳол бўлган қайғули ва ҳорғин қиёфасини, буни яхши билмасди.

Тез орада Бараҳмакунда ёнидан горда таҳорат қилиб олган аёллар тизилишиб ўта бошлашди. Шиёмани икки-та хотин сўяб келарди; афтидан у ҳозир беҳуш бўлиб йиқиладигандай туюларди. Унинг орқасидан хаёли паршон, довдираб қолган ва поаниқ бир қиёфадаги. Қунтий жимгина келарди. Дхўтийси жиққа ҳўл бўлиб, баданига ёпишиб қолганди, мурдадек оқариб кетган юзида ҳамон ўша уқубат, кўзларида бўлса ҳамон ўша нурсизлик ва ғамгинлик...

Уларнинг нигоҳи бир зум учрашиб қолди ва бу бепарқ, ҳар қандай ҳисдан ҳамда кўришдан маҳрум бўлган кўзлар Чэтани лол этди. Бу нигоҳ унинг ёдида

узоқ сақланиб қолди ва ҳатто назарида кўзлар айтган аччиқ сўзларни эшитгандек бўлди: «Тугади. Умрбод хайр! Энди мен сенга ҳатто қарай олмайман. Энди мен беваман. Кулиш у ёқда турсин, тишимнинг оқини кўрсатиш ҳам гуноҳ бўлган беваман». Чэтан алам билан ўйлади: «Оҳ, қани эди эркимиз ўзимизда бўлса...» Ҳамма нарсани ташлаб қочиб, боши оққан томонга, ҳеч ким — на одамлар, на онла бўлмаган оламга қочиб ҳақида чуқур хаёлга толди; қушга айланиб қолиб озод, мусаффо самога парвоз қилиб кетишни шундай орзу қилардики...

Бироқ Чэтан на қочиб кета оларди, на учиб. Кеч кирганда у шалвираб, қийналиб, хаёллари чуваланган ҳолда уйига қайтиб келди. Назарида беҳисоб асрлардаги барча ўлимларнинг кўланкаси қалбига тушиб, қулоқларида бўлса, оғир айрилиқлардан тилка-пора бўлган барча ёш қалблар дардининг поласи эшитиларди.

16

— Ушланиб қолдинг, ўғлим... Отангин учратмадингми? — сўради онаси.

— Уни қаердан топиб бўларди? — деб қалтираб жабоб берди Чэтан. — Эҳтимол, Десрож ёки тўнадор Қартар Сингх билан майхонада ўтиргандир.

Чэтан биринчи қаватдаги ўз хонасига ўтиб кетди.

Ўзининг кўпдан буён таниш бўлган хонасига киргач, туман орқасига ўтиб кетган ўтмиш воқеалар хаёлида янада ёрқинроқ хотирлана бошлади: Қунтий, биринчи учрашуви, ўсмирнинг тортинчоқ ва ибодат муҳаббатини, қизнинг деразаси остида ўтказилган онлар, қиз уни акам деганида бирдан юраги жўшиб кетиши...

Аста-секин оқшом чўкиб, хонадаги қоронғилик қуюқлаша борарди. Маҳалла ҳаракатга келиб, ҳамма ёқни қандайдир бақирлиқлар тутиб кетди, қудуқ томондан кўзаларнинг, бидонларнинг, челақларнинг жараг-журунги шунчалик аниқ эшитилардики, Чэтан қудуқнинг муздек сувига қаандай идиш тушаётганини товушидан аниқ ажратиб оларди: ана буниси кўза, кейин бидоннинг дараглаган бўғиқ овози, буниси челақ бўлса керак. Кечки ғала-ғовур бошланиб кетди: гилдирагига темир қопланган араванинг гижирилаши, кеч бўлди дегунча қудуқ ёнидан доим маҳаллани бошига кўтарадиган жанжаллар, нолишлар, ҳақорат ва сўкинишлар энгиларди.

Бироқ Чэтан кўчадаги бу гала-говурга қулоқ солмасди, деворга суянганча жим, ҳаракатсиз ўтирарди. Унинг хаёлида фақат бир манзара гавдаланарди: дардманд аёллар қизиб ётган қумни яланг оёқлари билан босиб, хаёлга чўмганча келишларининг у қайта-қайта кўз олдига келтирарди. Уларга ёрдам беришини жуда хоҳларди-ю, аммо кимнингдир кўринмас, бераҳм қўли уни ўз ҳукмронлигида тутиб турарди.

Хонага укаси кириб чироқни ёқди. Кейин Ромонанд келди ва карта ўйини бошланиб кетди. Чэтан ҳам ўйинга аралашди, бамайлихотир гаплашиб, ҳатто акаси ва укаси билан ҳазил-ҳузул қилишаётгандек бўлса-да, аммо хаёли жойида эмасди.

Шу пайтда Ҳарлаъл дўконинда буриндан чиққунча ичиб олган отаси пайдо бўлди. У йўл-йўлакай кимнидир ўзининг «лугат хазинаси»даги сўзлар билан болохонадор қилиб сўкиб келарди.

Ўйин бўлиниб қолди. Укаси отасининг келганини онасига маълум қилиш учун чиқиб кетди. Чэтан яна деворга суяниб ўтирди, Ромонанд бўлса узала тушди.

Бурчакдаги ўргимчак тўрига тушиб қолган пашша бир маромда гиғилларди. Кўчада бўлса пандит Шодиром қадимда энг қалин дўсти бўлиб келган собиқ оғайиниси Лаъл Ромдҳянин ҳамон «ўз ширинсуханлиги» билан сийлаб келарди. Ниҳоят, у ўртоғининг руҳини холи қўйиб, Чэтаннинг келган-келмаганлигини, сўраш учун Ромонандни чақирди.

Ромонанд меҳмонхона эшигидан туриб Чэтаннинг эрталабоқ келиб олганини айтган эди, пандит Шодиром ахири уйга кирди. У қалқиб турар, салласи бўлса қўлтиққа қистирилган эди.

Чэтан отасига такаллуфсизлик билан таъзим қилди ва эрталабдан бери қидираётганини ҳамда ахир у уч кунгача ичмасликка ваъда берганини айтди.

Пандит Шодиром қўполлик билан ўғлининг сўзини бўлди:

— Сен аввал меннинг гапларимни эшитиб олгин! Тўнадор Картар Сингх келди-да, мен у билан кечиктириб бўлмайдиган иш юзасидан...

Чэтан эътироз билдирди:

— Ҳаммасини биладан, гапирмай қўя қолинг, — деб ўғирилиб олди.

Отасининг кўзларида ғазаб ўтлари чақнаб кетди.

Ия, бу итвачча, бир вақтлар ҳеч нарсадан тап тортмай транспорт инспектори — инглизнинг қулоқ-чаққасига тортиб юборган одамни ранжитишга қандай журъат қилдйкин! Отаси тобора газаби ошиб бақирди:

— Эшитмайсанми? Эшитмай қўя қол! Адабиётчи бўлиб олибсан...— У яна бўралаб сўкинди...

— Сўкинишни бас қилсангиз-чи!

Отаси салласини улоқтириб юборди ва газаб билан сўкиниб ўғлига ташланди. Укаси уни ушлаб қолмоқчи бўлди. Чэтан четга қочди. Пандит Шодиром: «Хўш, куч синишамизми!» деб Нитёнадини каравотга отиб юборди, Нитёнаид ҳам шундай йўл билан жавоб қайтарди...

Станция дим эди. Устига-устак платформага кириб келган поезднинг паровози ҳамма ёққа аччиқ тутун пуркарди. Кўзларидан уйку аримаган, тердан жиққа ҳўл бўлиб келган, оқ, қўпол матодан тикилган кийимли одамлар маъюслик билан сандирақлаб юришарди. Босиб келаётган қоронгиликда станция чироқларининг хира ёғдуси тубсиз зулмат қўйнига сингиб кетаётгандек эди. Иккинчи даражали кутуш залидаги карбид лампаси ўтига капалаклар галаси ҳужум қиларди, пастда бўлса бир уюм қанотчалар йиғилиб қолганди.

Чэтан симёғочга суяниб, ўроғлиқ кўрпа-тўшаги устига ўтирди, чамадонини бўлса ёнига қўйди.

Сўнгги воқеалар унга даҳшатли тушдек бўлиб туюлди: ака-укалар отасига қўл кўтаришди. Укасининг тариқча ҳам айби йўқ — ахир у Чэтанга ташланган отасини ушлаб қолмоқчи бўлди. Кейин эса фақат ўзини ҳимоя қилиб тураверди, отасини бирон марта ҳам ургани йўқ. Худди шу пайтда юқоридан онасининг тушиб келганини айтмайсизми. Ромонаид уни эшик олдида тўхтатиб қолди. Бироқ у ўғли билан эрининг бўғишиб турганини хотиржамгина кузатиб тура олармиди? У эҳсушидан айрилиб, бутун вужудини титроқ босганча уларнинг олдида борди. Шунда пандит жий бақириб: «Бу яблаҳни сен туққансан!» деб хотинини уриб, бўралаб сўкди. Ҳолсиз, эти бориб устихонига ёпишган аёл калтакка дош беролмай, беҳуш бўлиб йиқилди.

Ромонаид уни ҳовлига олиб чиқиб, авайлаб ётқизди-

да, кейин қайтиб келганида пандит Шодиромининг сўйил-
га ёпишаётганини кўрди.

Чэтан отасининг ёнига борди: у отаси ҳақида нима
ўйлаётган бўлса ҳаммасини айтмоқчи эди. Бироқ пан-
дит жий уни тешиб юборди-да, жаҳл билан катта ўғлига
ташланди. Ромонанд зарбга чап берди ва бир ондаёқ
отасини остига босиб олди. Ака-укалар ҳўкизнинг қўл-
оёғини ўзининг салласи билан боғлашиб, каравотга тап-
тиб ташлашди.

Чэтан бир лаҳза бу манзарага серрайиб қараб қол-
ди. Кейин ўрнидан турди, меҳмонхонанинг бурчагида
ётган юпқа кўрна-тўшагини ўраб, чамадонини олди ва
станцияга жўнаб қолди. Қаерга? кетяпти, қайси поездда
кетаси — унга барибир эди... Ерда юмалашиб одамлар
ухлашарди. Қандайдир поезднинг келганидан дарак бе-
рувчи паровоз ҳўштаги янгради ва чала уйқудаги йў-
ловчилар эшикка қараб югурнишди.

Чэтан ёқасини тўғрилаб, юзидаги терни артди:
индинга унинг тўйи бўлиши кераклиги ёнига тушди. У
кулмоқчи бўлди, бироқ, кулгиси унча чиқмади, аксинча,
кўзларида ёш қалқди.

У бугун эрталаб кўрган бошқа йиғили кўзларни хо-
тирлади. «Дунё қанчаллик ноҳақ қурилган-а,— ўйларди
у,— нега энди ҳаётда кулиш, қувониш ўрнига, одамлар
йиғлаши керак...»

Шу топда Чэтаннинг кўз олдида янги бахтли дунё —
эзилганлар қувонч билан учрашишаётган, жони узилган-
лар қайта тугиლაётган дунё намоён бўлди. хурофот ва
дабдабали анъаналар мавжуд жамиятдан мангу олинс
эди бу дунё.

Платформага гулдураб поезд кириб келди. Шунда
Чэтаннинг миёсида бир фикр «ярқ» этиб кетди: нега энди
шу поездга ўтириб кета бермайди? Поезд беш яримда
Лоҳурга етиб боради, ҳозир эса эндигина бир бўлди.

— Ҳой, Чэтан!

Чэтан кутилмаган воқеадан титраб кетди, орқасига
ўгирилиб, қўлини чўзди.

— Нақадар сермулозаматсан-а, қара, шундай бе-
маҳалда ҳам мени кутиб олгани чиқибсан.

Чэтан ички изтиробларига қарамасдан беихтиёр
кулгидан ўзини тўхтата олмади:

— Аҳмоғнинг йўқ... Мен ўзим Лоҳурга борадиган
поездни кутиб турибман.

— Лоҳурга? Жинни бўлдингми?! Ахир унинг келинига ҳали тўрт ярим соат бор-ку! Тўйнинг нима бўлди?

Чэтан дўстини бугун кечқурун содир бўлган ҳамма воқеадан хабардор қилди.

— Мен ҳозир ҳатто оёқларим остига отам келиб йиқилганида ҳам уйланмасликка қатъий аҳд қилдим.

— Кўнглингнинг кўчасини қара, у келиб оёғинг остига йиқилсинми энди!— кулди Анант.

Аммо Чэтанга кулги татимасди.

— Мен аҳд қилдимки...

— Нима, жинни бўлганмисан!— деди Анант.— Извошчи!..

Ёшларига извош келиб тўхтади. Анант Чэтанга нарво ҳам қилмасдан унинг чамадонини кажавага чиқариб қўйди.

— Қаёққа буюрасиз, жаноб?— сўради извошчи.

— Атари чорраҳасига!— деб жавоб берди Анант Чэтанни маҳкам ушлаб. Извош жойидан қўзғалди.

— Уйга ўлсам ҳам бормайман!— деди бўғиқ овозда Чэтан.

— Сенинг қочиб кетишингга ким ижозат берарди?— деб кулди Анант.

— Аммо...

— Маст одамнинг валақлашига жаҳл қилиб бўладими? Сен нотўғри йўл тутяпсан! Уялгин!

— Мен бу тўйнинг бўлишини ҳечам хоҳламайман, ҳеч қачон хоҳламайман!— деб ёш боладек такрорлади Чэтан.

— Мен аканг билан гаплашдим,— деди Анант,— ҳўш, ўзинг нима деб ёзувдинг? Қўрқоқ!

Чэтан эътироз билдирди:

— У бир онлик ожизлигим эди... Чанда менга ҳеч қачон ёққан эмас.

— Ҳўш, энди бир онлик ожизлигинг учун бировлар жавобгар бўлиши керакми?— Анантнинг жаҳли чиқиб кетди.— Сен қиз ҳақида ўйлаб кўрддингми? Ахир у ўзини ўлдириб қўйиши мумкин. Унинг ота-онаси, қариндош-уруглари бор. Уларни ҳақорат қилишга нима ҳақнинг бор?

Иккала дўст бир қўли билан кўрпа-тўшак бўҳчасини, иккинчи қўлида чамадон ушлаб Ҳарлаъл дўкони олдида извошдан тўшганларида пандит жий ҳамон қаравотга боғланганча ётарди.

Чэтаннинг отаси ярамас ўглининг тўйига қатнашмасликка қасам ичди. Чэтан бўлса, Анантнинг тун бўйи уни кўндирришга ҳаракат қилишига қарамасдан, бўш келмай, айтганида туриб олди. Шунда ҳам Анантнинг тошқирлиги ва пандит Венипрасоднинг жиддийлиги устун келиб, Чэтаннинг тўй маросими дабдаба билан белгиланган вақтда ўтадиган бўлди. Чэтан ўзининг куёвлигини ўринлатди. Шодиром бўлса барча оталик бурчини бажо келтирди.

Пандит жий туни билан каравотга боғланганича қолиб кетди. У шунчалик кўп сўкиндик, томоғи қирилиб, боғланган қўллари ҳолсизланди, кайфи аста-секин тарқаб кетди. Шунда у чарчаган бўлса ҳам, ҳамон болохонадор қилиб сўкинар, энди уришмасликка ваъда бериб, ечиб юборишларини илтимос қиларди.

Ўни ечиб юборишган эди, дарҳол Десрожнинг уйига жўнаб қолди. У ердан хурмачасидан тошгунича ичиб қайтди. Пандит Шодиром Десрожни ҳам ола келмоқчи бўлган эди, у бу ишга аралашмасликни лозим топди.

Пандит жий уйига қайтгач, тили зўрға айланиб сўради:

— Қани у чўчқа?

Афтидан, гап Чэтан ҳақида борарди. Ромонанд ўтирган жойидан қимирламай тумшайибгина жавоб берди:

— Кетиб қолди.

Пандит жийнинг боши қотиб турган бўлса-да, ўзини хотиржам тутиб Чэтан билан бир пуллик иши йўқлигини, бу тўй бўладими, йўқми, унга бари бирлигини, ёки ҳаммаси ўлиб кетган тақдирда ҳам, парво қилмаслигини айтди.

Кейин полиган оҳангда, аммо қатъий қилиб отаси билан ҳисоблашмайдиган, мастликда айтилган гапига тиргилиб жанжал кўтарган ўғли ҳақида бош қотиришни ҳасилига ҳам келтирмаётганини айтди. Шундан кейин Чэтаннинг шаънига қарғишлар ёғдириб, эрталаб ўзи ҳам кетиб қолишини маълум қилди.

Аммо қаттиқроқ сўкинган сари, кўпроқ шовқин-сурчи кўтарган сари унинг ожизлиги тобора яққолроқ сезиларди.

Ўз ғазабини Чэтанга сочиб бўлгач, бошқа ўғилларига ёнишди. Бироқ Ромонанд отасининг ички кечинмала-

рини тўғри тушунган эди. Пандит Шодиром доим ўз сўзининг устидан чиқарди. Энди бўлса, у Чэтаниннг кетиб қолгани учун пандит Венипрасод олдида уялиб қолиши аниқ: шуларни ўйлаган сари ич-ичидан ваҳимага тушарди. Шунинг учун отаси: «Хўш, қайси биринг ўзинг-ни кучли деб ҳисобласанг мен билан кураш тушавер» деган заҳоти Ромонанд унинг оёғи остига йиқилиш учун қулай фурсат келганини англади. У кечирим сўради ва фақат Чэтани дабдала қилиб ташламасин деб отасини ушлаб қолишга ҳаракат қилганига ишонтира бошлади. Ромонанд ҳаяжонланиб кетганидан ҳатто йиглаб юборди. Қичик ўғли ҳам акасида ўрнак олди: у ҳам отасининг қаршисида тиз чўкди, кечирим сўради ва йиглади.

Пандит Шодиром табиатан қаттиқ қўл ва қўпол, ҳатто бемеҳр одам бўлгани билан, қалбининг қаърида олижаноблик ва кўнгилчанлик учқунлари бор эди. Ундаги бу кейинги хислат ўз душманларини кечирishга мажбур этарди. Пандит Шодиром шу хислатга итоат қилиб, биронта дўсти ёки яқин қариндоши ёмонлик қилиб қўйганида қалби жароҳатланиб ёш боладек ўкириб йиғлаган пайтлари ҳам бўлган.

Афтидан, ўғилларининг пушаймон бўлиши қалбидаги шу нозик торларга таъсир этгани яққол сезилиб турарди: томоғига бир нима тикилди, у ҳам йиглаб юборди. Она бўлса аллақачондан бери йиғларди.

Кўп нарсаниннг шоҳиди бўлган, кечқурун ёқилган кerosин чироқ эса ҳамон хира ёғду сочиб липиллаб турарди. Чироқнинг шишаси қорайиб кетган бўлиб, атрофида ҳокимлик қилаётган ярим қоронғиликда тўртталаси бир ерга тўплашиб азоб чекаётган одамлардек туришарди.

Отаси ўғилларини қучоқлади. У ҳамон йиғларкан, Чэтани яна бир марта сўкиб қўйди ва томоғига яна тикилган нарсани ютишга уриниб, хотинига ўрин солишини айтди.

Орадан бир соат ўтгач, азоб чеккан оила қаттиқ уйқуга кетган эди. Пандит жий ҳатто хуррак ота бошлади. Фақат она ухламасди. У Чэтаниннг қайтиб келиши на тўйининг ўз вақтида яхши ўтишини илтижо қилиб Ганеш худосига сўғинарди.

Эрталаб Анант келди. Бу пайт Чэтаниннг онаси ҳовлида гулдаста тутиб, бошини қуйи эгганича дуо ўқиган эди.

Она дуони тугатгач, Анантдан бастилик пандит Ве-

нипрасодин чақириб келишни илтимос қилди. Пандит Шодиром пешинга яқин уйғонди ва қақраб қолган томонини ҳўллаб олиш учун сув сўради. Онаси унга стаканда сув бера туриб Бастидан пандит Венипрасод келганини маълум қилди, аммо пандит жий бошқа ёнбошига ўтирилиб олиб гўлдиради: «У билан Ромопанд гаплаша қолсин Мен энди ҳеч нарсага аралашмайман... Мен ҳеч ким безовта қилмасин!»

Чэтанининг онаси бу қатъий жавобини Анантга айтган эди, у юқорига чиқиб кетди. Анант шъяпасини счиб, пандит жийга таъзим бажо қилгач, унинг ёнига ўтириб, Чэтанининг номаъқул ишлари учун қаттиқ афсусланди.

— Уни нимаям қилиб-бўларди — ҳали ёш бола-ку. Ҳаётини ҳечам билмайдн, ҳеч нарсани тўғри тушунмайдн...— деб гап бошлади у.

— У, тентак, оёққа туриб олдим, пул топяпман, энди ҳеч нарса билан ишим йўқ, деб юрибди,— пандит жий тун бўйи хириллаб қолган овоз билан гапирарди.— Ҳўш, менга нима? Менинг жоним ҳалагу, ким билади у яна қандай найранглар ўйлаб юрган экан.

— Йўғ-э, қўйсангиз-чи,— деб эътироз билдирди Анант.— Энди у бундай қилмайди. Фақат у таъсирчан, шоир табнат ва мағрур йигитча, холос. Шоирлар эса,— деб кулди Анант,— ярим телба бўлишади. Наҳотки болалар билан гаплашганда ўзингизни ёш боладек тутинишгиз жонз бўлса? Унинг-ку, тентаклигини ҳамма билади, амма эшитганлар сиздан ҳайрон бўлишмайдими?

Шундан кейин Анант пандит жийнинг олижаноблигини кўкларга кўтариб мақташга тушди ва шу билан бирга (бўлажак тўй туфайли қиттак отиш иштиёқида бўлган оталарининг истагига қарши туришга журъат этган) Чэтан ва ака-укаларининг жоҳиллигидан койиниб, ўзининг мулоҳазали фикрлари билан пандит жийни батамом ром этиб олди.

Худди шу пайтда пандит Венипрасод Чэтани эс-хушини йигиб олишга ундарди. Тунн билан Анантнинг гапга кўндириш учун уринишларига парво қилмасдан, бари бир ўйлашмасликка аҳд қилиб турган Чэтан бўлса, бу ногирон қолиниг биронта сўзини ҳам рад этолмасди.

Шундай қилиб қасам ичганларига қарамасдан ик-

каласи — отаси ҳам, ўгли ҳам тўй маросимида шиттироқ этишди. Улар ҳатто ўйнаб-қулишиб, табрикларни қабул этишар, барча урф-одатларга риоя қилишарди. Шундан кейин тўйларга хос шовқин-сурон кўтарилиб, мусиқа садоси эшитилди, қўшиқлар янгради. Аммо бу шодлиёна ва ўйин-кулгилар замирида гам-андух яширилиб ётарди.

Отаси ўғлини кечирган бўлса-да, у билан гаплашмасди, ўгли бўлса одатдаги совуққина таъзим билан чекланиб қўя қоларди. Пандит жий оталик ҳукмини кўрсатиш мақсадида Десрож ва пандит Банорасий Дослар даврасида тағин пичиб олди ва йўл-йўлакай хотинининг гарданига бир неча мушт туширди. Шу муддат пичида онанинг кўзларидан ёш, Чэтанининг кўзларидан газаб аримади.

Тўй маросими Бастига келгач, дҳармшаълага¹ кетишаётганида ҳам, гулдаста тузиш пайтида ҳам ва барча удумларга риоя қилинаётганида ҳам Чэтанин чулғаб турган хаёллар бирдан ўзсиз ғойиб бўлди-қолди. Соат тахминан кечқурун тўққиз яримлар бўлганда чодирдаги креслога ўтирди ва ҳамма нарсани унутди. Унинг барча изтироблари тарқади кетди. Вужуди енгиллашди. Чодирдан сал нарироқда, пешайвонининг рўнарасида қизлар ўтиришарди. Чэтанининг нигоҳи улардан бириликки билан тўқнашиб қолди ва уни таниди.

Бу Басти майдонида уни лол қолдирган, иккинчи марта эса бўлажак қайлиғининг ёнида ўтирганини кўрганида ақлдан озишга оз қолган ўша қиз эди.

Чэтаи назарида енгилгина тўлқинга айланиб улкан денгизнинг аллақасерида сузиб юргандек бўлди. Ҳозиргина, дарвозадан кираверишда унинг ёш қайлиғи бўйнига гулчамбар ташлаганида у қизининг ўрта миёна чиройи ва ҳаддан ташқари қўпол қадди-қоматини кўриб афсусланган эди. Бироқ шу топда унинг кўз олдида фусуикор соҳибжамол намоён бўлиб, афсус ва надоматидан асар ҳам қолмади. Шу вақт пуроҳит дуосини, аёллар бўлса хиргойисини бошлаб юборишди:

Хонадонга меҳрибон инсон келди!

¹ Д ҳ а р м ш а ъ л а — ҳинду ибодатхоналари қошидаги мусофирхона.

Чэтан эртасига ташвишли, ғамгин нигоҳини томга тикиб ўтирганида қулоғига бирдан яна тўй қўшиқлари—кишини сархуш қилувчи оромбахш қўшиқлар эшитилгандек туюлди. Қўшиқларни таниш ва майин овоз куйларди. Тўлқинлантирувчи оҳанг қалбни қайноқ ҳаяжонга тўлдириб, юрак ва вужудни тирнаб ўтарди... Аммо том бўм-бўш эди — қўшиқчи қизларгина эмас, биронта қарга ҳам кўринмасди у ерда. Чэтан нигоҳини кеча тўй ғвжига чиққанида қўшиқчи қизлар гулханны қуршаб турган пешайвонга олди. У ердан жарангдор товўшлар ўрнига Бастида яккаю ягона ислоҳчи, ҳисобланган ўқитувчи Нандалял граммафонининг ёқимсиз хириллаши эшитиларди:

О, яратган! Бизнинг қалбларга
Покизалик ато қил яна.
Ёмонликлар даф бўлсин мудом,
Яхшиликлар қилсин тантана.

Ислоҳчи Нандалялга бошқа кўпгина ярамас урф-одатлар қатори «томга чиқиб олган» аёллар айтадиган ўйноқ тўй қўшиқлари ҳам ёқмасди. Унинг назарида тўй ва шунга ўхшаш шодиёналар аллақачоноқ ислоҳталаб бўлиб қолган эди.

— У тўй маросими учун жуда боп пластинка танлабди-да,— деди Чэтан ўзинча граммафон овози ўчгач.

Аммо бу кимнинг айби? Ахир пандит Венипрасодга ҳеч қандай урф-одатга риоя қилмоқчи эмаслигини ўзи айтмаганмиди?! Шундан кейин Чэтан ислоҳчилик таъаббусининг дастлабки муваффақиятларидан кўнгли тўлган ўқитувчи Нандалялнинг мамнун ва чаққонлик билан елиб-югуришига қараб кулиб қўйди. Оч ва қашшоқ Ҳиндистоннинг фақат қисқа фурсатли тўй ҳамда байрам маросимларидагина хурсандчилик қилиши қолган эди-да. Фақат шу дамлардагина одамларга бир оз хурсандчилик қилиш учун қулай фурсат туғиларди. Тўйни қарши олиш учун ёқимли қўшиқлар жаранглаб, ёш желин-куёвлар шарафига майин оҳанглар таралади, эртақлардагидек ажойиб куйлар гулхан атрофидан айланиш маросимини қутларди ва меҳмонлар тўй зиёфатида ўтиришиб таомни сархуш этувчи тўй қўшиқларининг асал

шарбати билан қўшиб ичишарди. Келиннинг дугона ла опа-сингиллари тўйда ижозат берилган, тўйни тўй қиладиган ҳазил-хузулли қочиримларни авжига чиқаришарди. Чэтан бу қувноқ қочиримларни жуда эшитгиси келарди-ю, бироқ пешайвонда аввалгидек граммофон вагилларди:

О. яратган бизнинг қалбларга
Покизалик ато қил яна.

Уқитувчининг ислоҳчилик режаларига мос тушадиган бошқа пластинкалар бўлмагани учун у битта ашулани узлуксиз қайта-қайта қўяверарди.

Чэтанинг хаёлида тўй маъбудасининг қиёфаси гавдаланди; турли-туман безаклардан мосуво бўлган бу маъбуда жинойатчи — ислоҳчининг қўлида азоб чекарди. Бу ашаддий ярамас унинг аваллари жозибадор оҳанглар таралиб турадиган томоғини бўғиб қўйди ва унда барча безакларни юлиб олди. Чэтани қадимги замоннинг ҳақиқий соҳибжамоллини кўриш иштиёқи қамраб олди.

— Поччажон, таомдан еб ўтиринг, — деди унга ориқ, узун бурунли бола. Чэтан ўз хаёллари билан банд эди, У қутилмаган товушдан титраб кетди ва қўлини талин-кага узатди.

Меҳмонлар таомни тановул қилиб бўлишгандэ, Чэтан ҳамон хаёлларини бир ерга тўпловмай, парижон-хотирлик билан ўрнидан турди. Шу пайтда унинг ҳузурига ҳассага таяниб, қалтираб турган пандит Веннерзод келди. У қўлларини дуога жуфтлаб, илтимос қилди: «Яна бир оз ўтиринглар».

Чэтан бир сўз демай гиламга ўтирди. Тўсатдан пешайвондаги парда кўтарилиб, у ердан қувонч ва шонликдан гўё ўйин тушиб кетгудек бўлиб, худди ўша қиз чиқиб келди. Унинг кетида дугоналари турншарди.

— Поччажон, шеър ўқиб беринг! Поччажон, шеър ўқиб беринг! — қиз шу сўзларни айтиб Чэтанинг ёнига ўтириб олди. Қолганлари рўпарасида гуж бўлиб турншарди.

Чэтан қулоқларигача қип-қизариб кетди. Бир нечта кампир келиб, Чэтани қайнараси, бошқа қариндош-уруғлари, шунингдек, келиннинг дугоналари билан таништирди. Шундагина у бу чиройли қиз хотинининг ўғли

синглиси экаплагини, унинг исми Нила бўлиб, пандит Венирасодининг учта қизидан ўрганчаси экапни билди олди. Чэтан у қизга ер остидан назар ташлади ва оғир тин олиб қўйди. Нега энди буни олдироқ билмадий-кин-а?

— Шеър, шеър, ўқиб беринг, поччажон!— деб унинг костюмидан тортишарди қизлар. Чэтаннинг кўзлари бир зум Ниланинг кўзлари билан тўқнашди. Унинг нигоҳи эркаланиш ва нафосат билан шу даража ёлқинланиб турардики, истаган фурсатда лабларида майин табассум гулгуни яшнаб кетишга тайёр эди.

Чэтан ўтирди.

Бироқ шу пайтда пандит Венирасод келди. У қалтираётган қўлларини қовуштириб деди: «Энг азиз меҳмонимиз, энди ўрнингиздан туришингизни олтимос қиламан».

Нила бир оз аччиқланиб деди:

— Ота, поччамнинг яна бир оз ўтиришларига рухсат беринг. Биз улардан биронта ҳам шеър эшитганимиз йўқ!

— Яхши, яхши, қизим... Ўтиринг, азиз меҳмон!— деб чол очиқ кўнгиллик билан куларкан, қандай пайдо бўлган бўлса, бирдан шундай ғойиб бўлди.

Чэтаннинг қалби ҳаяжондан уриб кетди. У пешайвоннинг нариги томонига қаради. Парда сал кўтарилган эди. У ерда юзига тутган тўрини тушириб, қип-қизил тўй либосидаги келин ибo билан ўтирарди. Тўй кийимлари унинг бугдой рангини яна ҳам бўрттириб кўрсатарди. Чэтан бирдан қайианасининг қисфасини эслаб, бошиқа томонга қараб олди.

Нила кулиб юборди:

— Шеър ўқиб беринг, поччажон, у ёққа қарашингизнинг ҳожати йўқ! Барибир у сизнинг уйингизга борадил-ку, ахир!

Чэтан ўзини тутиб олиб, бир оз ўйлагач, шеър ўқий кетди:

Чҳанд айтиш қийинмас менга,
Илҳом бўлгач, айтмоқлик нима;
Лек чҳандин унутдим таяом
Пайдо бўлгач, қаршимда Нила.

Нила қип-қизариб кетди ва кейин дугоналарининг кулгисига қўшилди. Чэтаннинг назарида бу кулгига кў-

милиб кетаётгандек бўлди. у билан бирга эса сўнгги кунларда қамраб олиб, чеҳрасига сипилгина ғамгинлик булути соя солган жиддийлиги ҳам чўкаётгандек эди.

У вақтини дилхушлик билан ўтказди. Уйига қайтиб келганда эса ҳаёлидан хотини ва унинг дугоналари ўчиб, Ниланинг мафтункор қиёфаси намоён бўлди: унинг жилвали табассуми, ҳумор боқинилари, майли товушининг жарангдорлиги... Нила!.. Нила!..

19

Эртасига Чэтан ёш қайлиғи билан оркестр бошлаб бораётган извошга ўтириб, Басти Газанини ташлаб чиқар экан, унинг ҳаёти бутунлай Нила билан банд бўлиб, қалбида аламага тугён урарди. «Нега энди мен Нилага уйланмадим,— деб ўйларди Чэтан,— нега энди мен Басти майдонидан ўтиб кетган қизни қайлиғимнинг сипилгиси эканини аъвалроқ билмадим?» Ахир ўша қизга биринчи қарашидаёқ, назарида, қалбига чароғон нур кириб, Самисоли чарақлаб турган шамчироқ тун қоронғилигини қувганидек, дилидаги зимистон гойиб бўлмаганимиди? Бу қиз ҳақида Мулкрождан сўрамаганини қара-я! Ҳатто кейинроқ бу ҳақда билиб олганида ҳам майли эди. Қани эди... О, у пайтда унинг хилма-хил бахтсизликларга тўлиб-тошган ҳаёт уммонида қудратли бахт тўлқинлари жўш урган бўларди. Бу тўлқинлар уни қаёқларга элтмаган бўларди-я!

Чэтан извонда ёйма-ён ўтирган ёш хотинига қарали ва бирдан ҳаёт унга бемаъни гуялиб кетиб, аламиндан томоғига бир нарса тиқилиб қолди. Шунинг учун оstonа ҳатлаб уйига кириши биланоқ урфий маросимларни тезроқ тугатишга шошилди, кейин энг чеккадаги уйга югуриб кириб кетди ва ҳўнграб йиглаб юборди.

Ҳаётда қанчадан-қанча хўрликлар кўрган онаси уларнинг бошига яна бир фалокат бостириб келаётганини кўриб, жуда ташвишга тушди. Бироқ биринчи бахтсизлик илк бор безгак тутганидек, одамни қалтиратиб, даҳшатга солса, тинимсиз азоб чекиш кишини чиниқтиради. Шунингдек тақдирнинг қанчадан-қанча зарбаларига дош берган онаси ўзини-ўзи тута билибгина қолмай, ҳатто фалокаглар гирдобини бартараф қилишга ҳам қурбон старди.

У бир зум ўйга толди ва биринчи бўлиб келинининг олдига борди. Юзидаги ённингичини кўтариб унинг кўзларига синчиклаб қаради ва дарҳол рўпарасида ниҳоятда ювош ва кўнгли очик кимса турганини кўрди. У ҳалдан ташқари ҳаяжонланиб кетиб келинини қучоқлаб олди ва мулойимлик билан деди:

— Қизгинам, сен унинг аҳволини тушунишинг керак. Ахир у гулзорда чарх уриб юрган ва бирдан тўрга тушиб қолган эркин қушга ўхшайди-да. Энди уни қўлга ўргатиш керак. Агар ақл билан уни кўрсанг ҳаммаси яхши бўлиб кетади. Қуш учиб кетмайди... Ҳозир мен уни юбораман. Фақатгина хижолат чекмасанг бас, тушунгини... ахир сен кичкина эмассан-ку.

Онаси бориб Чэтанни қизининг ёнига юборди.

Чэтаннинг кўнгли тўлмаган эди. У ҳатто ўз хотини билан учрашини хоҳламасди ҳам. Бироқ она ҳурмати-ни бажо келтириб, бўйнидан боғлагандай қизининг олдига кетди.

У хонага киришни биланоқ кечирилмас бир тентаклик қилиб қўйди.

Аввало у онасига овқат бериб юборишини тайинлади. Хотини ҳам онаси билан бирга чиқиб кетаётганини кўриб, асабийлашиб: «Ўтир!» деди. Хотини ўтиргач Чэтан ўридан туриб (овқат келтиришларини тайинлаб қўйгани ҳам эсидан чиқиб) эшик илганини олиб қўйди. Кейин хотинига юзидаги пардани кўтаришни буюрди.

Чанда пардани аста-секин олиб, ҳаёдан юмулиб турган кўзларини очиб ибо билан Чэтанга қаради. Мана шу бир боқинданоқ Чэтан овозидаги кескинлик дарҳол юмшади. Эҳ, бу жиддий, маънодор, очик чеҳрали ва сержилва ингоҳ!.. Чэтан назарида сукунат океани қаърига чўкаётгандек бўлди. У энди ўта мулойимлик билан сўради: «Ҳинд тилида ўқишни биласанми?» Чанда секин жавоб берди: «Ҳа». Унинг майин ва оҳангдор товуши қулоққа хуш ёқарди. Дарҳол унинг назарида Басти майдонида биринчи марта кўрган ўша Чанда билан унинг ёш хотини орасида катта фарқ бордек туюлди. Унинг ранги-рўйи ҳам тиниқлашиб, қаддиқомати келиниб, гўзаллашгандек, кўзлари бўлса йирик-лашгандек бўлди.

«Сен жуда яхши бўлиб кетибсан, Чанда!»— деди у.

Қиз жилмайди, кейин эса секингина кулиб қўйди. Нақадар мулойим табассум, нақадар ажойиб кулги!

Чэтан ақиқ лаблар қандай очилганини ва садафдек текис, саф тортган оппоқ тишлари Чанданинг табассуми чехрасига гайри табиий мафтункорлик бахш этиб йилтираганини кўрди.

Чэтан хотинига маҳлиё бўлиб қараб қолди: у шундай оддий ва шу билан бирга мутлақо гайри табиий эди. Кейин у ўрнidan туриб китоб олди ва хотинига узатди. Чанда бир неча сатрни шариллатиб ўқиб ташлади.

Шунда Чэтан китобни бир четга ташлаб, хотинини ўзига қаратиб шавқ билан деди: «Мен сенга нисбатан бошқача фикрда эканман, Чанда!».

Чанда қовоқларини хиёл кўтариб Чэтанга мафтун этувчи ҳасли кўзлари билан яна бир марта қараб қўйди. Шунда Чэтан қанчалаб чақирим йўл босиб, ниҳоят ҳордиқ чиқариш учун катта кўл соҳилидаги сершоҳ дарахтлар соясида ўтирган йўловчидек ҳис қилди ўзини.

20

Чэтан тўйдан кейин Лоҳурга жўнаб кетар экан, ҳозирча Чандани ўзи билан ола кетмади. Бунинг сабаблари кўп эди: биринчидан, унинг онаси ёш келинни бир неча кун ўзи билан бирга туришини ва уйдаги турмуш шароитлари билан яқинроқ танинишини хоҳларди; иккинчидан, Ромонаид ўз ваъдасини бажарган экан, энди Чэтан ҳам ўз сўзининг устидан чиқса ёмон бўлмасди, яъни унга Лоҳурда тиш врачлиги кабинети очишда ёрдам бериши керак эди; учинчидан, Жоландҳарда яшайвериш жонига теккан Ромонанинг хотини Чампа Лоҳурга кетиш ҳақида қистайвериш жонга текканди. Жазирама кунлар бошланган, осмонда бир парча булут кўринмас, ерда бўлса салқин тушишидан асар ҳам йўқ эди. Кунлар шу қадар иссиқ эдики, Лоҳурдаги Чангар маҳалласига жойлашган икки хонада бир неча одамнинг қандай яшашини тасаввур ҳам қилиб бўлмасди.

Ниҳоят, Чэтаннинг ўзи ҳам, тўсатдан, Ниладан шунчалик узоқлашиб кетишини истамасди. У агар Чанда Жоландҳарда ёки Бастида яшаб тургудек бўлса, унинг Нила билан кўришиб туришига катта имконият борлигидан ниҳона умидвор эди.

Шундай қилиб Чэган ёш хотинини онасининг ихтиёрида қолдириб, Ромонаид учун у-буларни тайёрлади-да,

унга кетма-кет Лоҳурга етиб боришини тайинлади. Шундан кейин Чэтан Чампани тез орадаёқ чақириб олишларига ишонтириб, ўтган барча ғам-андухларга ва қувончларга тўла бўлган кунлардан кейин яна ўша жонига теккан газетада ишлаш учун Лоҳурга қайтиб кетди.

Ҳаётда шод-хуррамликдан кўра ғам-андух кўпроқ бўлади. Аммо кўнинеча уларни ажратиб алоҳида қилиб бўлмайди. Бахтли дақиқалар машъум онлар билан ёнма-ён келади. Шунинг учун ҳам одатда нисон бир ишёладаги бол билан оғуни барабар ичиншга мажбур бўлади.

Онанинг Чандани яхшиен уйда олиб қолиб турмуш билан таништириш ҳақидаги истаги тез орадаёқ ғойиб бўлиб, орадан икки ой ўтар-ўтмас ёш келини каттасидан ҳам ўтиб тунигани ҳақида зорланди. Тўғри, унинг қўпол сўз ва мингир-мингир бўлгани билан ҳар ҳолда фойдаси тегар эди. Буниен-чи — нақ тўнканинг ўзгичаси. Фақатгина овқат ейишини-ю, ухлашини билади. холос, қўлини совуқ сувга ургисен келмасди.

Шу вақт ичиде Чэтан Жоландҳарга икки марта келиб кетди. Унинг бир йилда бир ой дам олиши мумкин бўлиб, бундан ташқари, ойнага икки ярим кун қўшимча дам олиши белгиланган эди. Икки мартасида ҳам икки ярим кунлик дам олишига яқинбани қўлиб уч ярим кунлик муддат билан Жоландҳарга келди. Биринчи келганидаёқ онасининг оғир феъл-атвори жонига теккан хотини уни Бастига жўнатиб юборишини илтимос қилди. Чэтан унинг қийналиш сабабини жуда яхши биларди. Шунинг учун юпатди:

— Бу ер сенга ёқмаётганини биламан. Мен бугуноқ сени Лоҳурга олиб кетган бўлардим. Бироқ у ерга яқингинада Чампа борди-да. Майли, у Лоҳурда бирор ой яшаб кўрсин, кейин сен борасан. У ерда иккалангиз учун жой етишмаслигини биласан-ку. Онам тўғрисида бўлса — у ҳақда сенга нима ҳам дейишим мумкин? У уйқусиз, таомсиз кўн ўткази бериши мумкин, шунинг учун бошқаларни ҳам ўзидек билади. Шундай қилиб ҳозирча шу ерда яшар экансан, чинда! Эрта туришга ва кечроқ понушта қилишга одатланиш керак. Онам аёллар эркаклардан олдин овқатланса гуноҳ бўлишига ишонади. Майли, мен унга айтиб қўяман. Бу ерда гап фақат сенда эмас... — У гапини бир оз секинлатиб, давом эттирди. — Агар Бастида яшашни жудаям истаётган бўлсанг бир неча кунга бора қол.

Чанда ҳаёлан бошини саховатли эрининг оёқларига
эгди. Чэтан бўлса шу туфайли Бастига икки марта бориб
келди.

Ойдин кеча эди. Кун бўйи ёмғир ёғиб, ҳозир эса
булутли осмон каклик патлари қонлагандек бўлиб турни-
ли. кексаларининг таъбирича, ёғингарчилик ҳали туга-
маганлигининг аниқ белгиси эди. Ҳаво дим эмас эди,
салқин шабада эсарди. Кичкина булутча илон шаклида
ой атрофини ўраб олган, ҳавони қонлаган булут тир-
қишларидан у ер-су ерда юлдузлар милтираб кўзга таш-
ланарди. Чэтан қайнапасининг уйи томида ётарди. Ени-
да Нила ўтирарди, у бўлса гўё қотиб қолгандек қиздан
кўзларини узолмасди.

Иккаласи жим эди. Пастда идиш-товоқ ювишаёт-
гани эшитилиб турарди. Аҳён-аҳёнда қўл насосининг
ёқимсиз гижидлаши қулоққа чалинарди, баъзан эса
Чанданинг (аҳтимол эри эшитиб турсин учун бўлса ке-
рак) қаттиқ-қаттиқ гапиргани эшитилиб қоларди: «Ке-
линойжон, қаранг, ун етармикин?.. Ойи, талинкани
қаерга қўйгансиз?.. Келинойи, нўхат қайнаб кетдимми?..»

Ушш кундан кейин Чэтанга бугун биринчи марта
Нила билан гаплашиш имкони туғилди. Бироқ у нима
ҳақида гапиришни билмасди. Фақат унинг гўзал чеҳраси-
га тикилганича жимгина ўтирарди. Нилани новча деб
бўлмасди, фақат ўрта бўйдан салгина баланд эди; у ориқ
ҳам эмас, семиз ҳам. Сарвқомат, хушбичим, лўппи юзи
кулгичли ва сал чўзинчоқ, шахло кўзли сулув қиз эди:
қадди-қоматининг кўзга кўриниб қолгани эса уни боло-
ғатга етганидан далолат бериб турарди.

Чэтан ундан кўзларини узолмасди. У қиз билан
бирор нарса ҳақида гаплашишни ўйлаб топишга урин-
гани билан миясига ҳеч нарса келмасди. У Ниланинг ёни-
да эканидан сархуш бўлиб, ойдин тушининг ҳаяжонлангив-
рувчи сеҳридан жўшиб ётарди. Бурчакда тинмасдан
чигиртка чирилларди. Чэтан унинг овозини бамисоли
уйқусида эшитаётгандек бўларди.

Чэтаниннг сочларини оҳиста силаб, уларни нозик
бармоқлари билан тараётган Нила тўсатдан деди: «Поч-
чажон, сочларингиз бирам майини, узун ва тўлқинси-
мон-а!»

Чэтан яна нима дейишини билмай қолди: у фақат Ниланин қўлини кафтига олиб кўзларини юмганча ҳамон жим ётаверди.

Нила ҳам жим ўтирарди. У Чэтанинг сочларини оҳиста силашда давом этиб, жингалак сочларини тортиб-тортиб қўярди.

— Нила, буни қара, икки марта Чандани кўргани келиб, икки мартада ҳам сени кўрдим-а.

— Мен ҳам сизни икки мартада кўрганман. Ҳатто биричи марта Бастн майдонида турганингизни кўрганмда қандай кийимда эканингизни ҳам айтиб беришим мумкин.

Чэтанинг баданидан бамисоли енгил тўлқин кезиб ўтгандек бўлди. Ниланинг қўлларини авайлаб силаркан гап бошлади:

— Агар ўшанда сен Чанданинг синглиси эканингни билганимда эди...

— Унда нима бўларди, поччажон?..— деб шошилиб сўради Нила.

Аммо Чэтан ҳеч нарса демади. У фақат оғир хўрсиниб қўйди. Эртасига Чэтан қайтиб кетишга отланаётганда Нила кириб келди, унинг кўзлари ҳар галгидек чақнаб турарди. Қиз ундан кейинги сафар Лоҳурдан лента ва қисма зирак олиб келишини илтимос қилди.

Бироқ иккинчи марта келишида Чэтан унга фақат лента ва қисма зиракларгина эмас, помада, крем ва бир кути уна ҳам олиб келди. Шу билан бирга у бу харид қилган нарсалари учун хотинининг мақтовига сазовор бўлди. Чэган келган заҳотиёқ лента ва қисма зиракни Нилага, помада, крем ва упани Чандага олиб келганини айтиб қўйди. Бироқ орадан бир оз ўтгач, у ёқ-бу ёқлардан гаплашиб ўтириб деди: «Биласанми, бу арзимас нарсаларни Нилага совга қилиш ноқулай. Ахир у сенинг синглинг-ку!» Шундан кейин бу фикр унинг миясига ҳозир келиб қолгандек илтимос қилди: «Яхшии сен унга помада, крем, упани ҳам бера қол. Яхши бўлади. Сенга бўлса кейинги сафар олиб келаман. Нима бўлгандаям у сенинг синглинг, бундан ташқари аввалги сафар баъзи нарсаларни сўраган эди...

Кўнгилчан Чанда жон-жон деб рози бўлди. Бироқ поччажон Лоҳурдан олиб келган совгаларни Нилага бериб юборганида, қиз фақатгина кулиб қўя қолди. У ўзига лента ва қисма зиракни олиб қолиб, қолганини

Чандага қайтариб берди. «Шундай экан, буларни поч-
чангга ўзинг қайтариб бер»,— деб рад эгди Чанда.

Нила упали қутичани, кремни банкачани, помадани
олиб юқорига чиқиб кетди ва буларнинг ҳаммасини Чэ-
таннинг олдига қўйди.

— Буларни опамга беринг,— деди у.

— Ахир буларни сенга олиб келганман.

— Менга нима кераги бор?

— Нега энди? Чиройли бўласан!

— Поччажон, сиз жуда қизик экансиз! Бастиди би-
ронга қиз лабини бўяб ёки юзига уна қўйиб юрганини
кўрганмисиз?

Шундай деб у йилгаб юборди ва Чэтан жавоб қай-
таргунча қочиб кетди.

Чэтан совғаларини ўша кушёқ хотинига қайтариб
бераркан, қўшиб қўйди: «Яхшиямки буларни Нила олиб
қўймади».

Чанда бир сўз ҳам демай ундан банкача ва упани
олди.

— Мен ахир сенга яхшилик қилмоқчи эдим-да,—
деб сўзини давом эттирди Чэтан хижолатдан илжайиб.—
Сенинг синглинг биронта одамга поччам ўтакетган қу-
румсоқ экан, деб қолишидан қўрқувдим-да. Бироқ, очи-
гини айтсам, буларни Нилага бериб юборишингни ил-
тимос қилиб, сенга бошқасини олиб келишни ваъда
қилганимда бу ойда ҳамма пулимни сарфлаб қўйганимни
ўйламаган эканман.

Чанда ҳамон жим турарди.

Чэтан унга ҳисоб бера бошлади:

— Сенга ёзган эдим,— деди у,— бу ойдаги маошнм-
нинг ҳаммасини акамга берганман. У Чемберлен-рўдда
тиш врачлиги кабинетни очган: энди унинг бу иши юришиб
кетишига ишонса бўлади. Биринчи ойдаёқ, бутун бошли
ўттиз рупия ишлади. Бироқ рупиялар оз-оздан келади,
ижарага бўлса бирдан тўлаш керак. Шунинг учун унга
ўттиз рупия беришга тўғри келди. Ун рупияси эса мано-
ви совғалар ва поездга кетди. Энди квартира ҳақини
тўлаш қолди. Қорин тўйдириш бўлса-ку, Ромонанд мен
бир амаллаб боқар, аммо менимча... Айтгандай, бу ёғи
ҳам ҳал бўлган... Буларнинг ҳаммасини ўзингга олиб
қол! Кейинги ойда мен сенга бўёқлар, соч мой ва бош-
қа майда-чуйдалар олиб бераман.

Бироқ шу кун тунда у Нилага деди:

— Нила, сен ҳамма совгани қайғиб берибсан, амо шу билан менинг қалбимни қандай жароҳатлаганингни билмасанг керак чоғи.

Туи қоронғисинда Нила поччасининг кўзларига қарамоқчи бўлди. —

Қиз томининг панжарасида утирарди. Чэтан нарироқдаги чорнояда ётарди. Уларнинг тепасида, осмонда юлдузлар чарақларди, ойнинг зарҳал ўроғи ялтирарди. Қимдир чўчитиб юборган митти кўришпалак уларнинг тепасида чарх уриб айланарди. Ниланинг назарида Чэтанинг нафас олиши бир зум тўхтаб қолгандек бўлди.

У кулиб юборди: «Поччажон, бу гапларининг нима хожати бор! Наҳотки мен сизнинг совгаларингизни сандиққа солиб қўйишимни истасангиз? Мана, масалаи, менга керак бўладиган бирор нарса олиб келсангизу, мен қўлингизни қайтарсам, бошқа гап!»

Чэтанинг кўнгли жойига тушди. Орадан бир оз ўтгач, у Ниланинг қўлини кафтига олди.

Қиз жим турарди.

Чэтан Ниланинг қўлларини силаркан, Чандани яна бир неча кун Бастида қолдириш ниятида эканлигини айтди.

— Менинг онам — кам учрайдиган аёллардан, — деди у. — Биз учун қўлидан келган нарсани аямайди. Ахир у ҳаёт нималигини мутлақо билмаганда, бошига кетма-кет бахтсизлик ёғилиб турганида ҳам у бизни ҳеч қачон қўймаган, ўзидан нари кетишга қўймаган, бизга қўпол гаплар айтмаган... Мен доим қачон бўлса-да, уни бахтли қилишни орзу қилардим. Унинг кўз ёшларини кўришга тоб-тоқатим йўқ. Шунинг учун мен Чандани ҳеч бир сўзсиз яна бир неча кунлик муҳлатга Бастида қолдириб кетмоқчиман.

— У сизга она, Чандага қайнана, ораларингиздаги фарқ шу холос, — дея эътироз билдирди Нила.

— Онам доим мингир-мигир, заҳар деб катта келинидан нолигани-нолиган. Аммо сенинг онанг ундай эмас-ку, ахир. Унинг бирор ёмон томони борми?! У шунчалик самимий, майин, очиқ кўнглики. Шундан кейин ўйлаб қолдим: мен бўлмаган тақдиримда, онамининг кўнгли кўтарилар десам, бунинг ўрнига...

Чэтан жим бўлиб қолди. Кейин оғир хўрсиниб сўзини давом эттирди:

— Чанда чала саводли. Бунинг устига қишлоқдан

Бонка ҳеч қасрини кўрмаган. У соддадил ва қўли очиқ қиз бўлса-да, на кининишни, на ювинишни, на сочини тараб юришни билмади, у ҳатто хўжаликни бошқаришни ҳам билмайдн. Онам ундан нолийвериб чарчади. Чанда-ни Лоҳурга ҳозир олиб кета олмайман. У ерда кешнойим янааяпти, жой бўлса тор. Булар ҳаммаси мени ташвишга солмоқда. Жудаям...

Бир оз юрагини бўшатиб олиш мақсадида у оҳиста худди ўзининг яқин дўсти каби, Нилага ҳамма гавни айтиб берди, уни уйланиш вақтидаги ғамгини қиссадан ҳам хабардор этди. У қиздан ҳеч нарсани яшириб қолмади, ҳатто Қўнтий ҳақида ҳам гапириб берди.

Ниланинг қалби уриб кетди. Чэтан кафтида жимгина турган қизнинг нозик қўли титраб кетганини ҳам сездн. Чэтан эркалаб уни қисмоқчи бўлган эди, Нила бирдан қўлини тортиб олди.

— Почча, тезроқ туринг! Момақалдироқ!

Чэтан кўрққанидан сапчиб туриб кетди. Шундагина у момақалдиروқнинг товушини эшитди ва чақмоқнинг ёруғида фарб томондан теналарига бостириб келаётган даҳшатли қора булутни кўрди.

21

Оқшомда қўёшнинг қачон ва қаёққа яшириниши кун ботиш пайтидаги шафақнинг гўзал манзараси бу дамда осмонда нақадар мафтункор бўёқлар жилваланиб, дарахтларнинг шукуҳли барглари ёқут ва зумрад рангида товланиш — буларнинг ҳаммасини Лоҳур аҳолиси, айниқса, Анарколи районининг беҳисоб халқи мутлақо билмайдн. Кеч бўлганини улар тўсатдан ёна бошлаган бозордаги фонарлардан, оломоннинг кўпайишидан, ҳар бир дақиқада ҳавога кўплаб сингиб кетаётган дуд ислари ва чангдан билишади.

Чэтан тушликка чиқмай олти-етти соат ишлаб, ишини беш яримда тугатар экан, у уйига боришга шошилмасди. Ганпатҳ-рўддан ўтаётнб у, ўзини мутлақо озод ҳис этар, Анарколи бўйлаб сайр қиларди, бир пайса-ярим пайсага газак ёки ерёнғоғи сотиб олиб, Лоҳур майдонига борарди. У ерга бориб Фазл дўконнда адабий газета ва журналларни кўздан кечириб чиқарди. Чэтан энг аввал ўз ҳикояси ёки шеъри босилиши мумкин бўл-

ган ёки кутилаётган газета ва журналларни кўриб чиқишга шошиларди. Агар қўлига ҳикояси ёки шеъри босилган журнал тушиб, киоска олдида тўпланиб, газета кўриб турган одамлар орасида биронта таниши учраб қолса, Чэтанда дарҳол ўз қувончини у билан баҳам кўришга тагга туғиларди. Баъзан ёнида биров унинг шеъри ёки ҳикоясини ўқиб турган ҳоллар ҳам бўлган, шунда Чэтан ўша одамдан кўз узмай ҳаяжон билан чехрасидаги ифодани кузатарди. Бу одам қандайдир йўл билан бўлмасин, ёнида турган йигитча шу ҳикоя муаллифи эканини билиб қолишини жуда-жуда истарди. Бироқ у ҳеч қачон бу мавзуда хоҳ танишлар билан бўлсин, хоҳ нотанишлар билан гаплашишга ботинолмасди. Шундай бўлса-да, кимдир у ёзган нарсасини ўқиётганини кўриб ёки ўз сатрларига газетада кўзи тушиб беҳад бахтиёр сезади ўзини. Шунинг учун ҳам Чэтан дуд ва чангларга парво қилмасдан киоска олдида узоқ вақт туриб қоларди.

Бугун Лоҳурга Чанда келиши керак эди, укаси ўа хатида унинг келиш вақти-соати ва поездининг номерини кўрсатмай, фақат кунининггина маълум қилгани учун Чэтан каллаи саҳардан бери уни кутарди.

Чэтан аввалига қайлиғини Жоландҳарда беш-олти ой яшаб туришини кўзлаган эди, бироқ Чампа Чэтан билан шунақанги дағалликлар қилдики, у икки ой ўтар-ўтмас, ўз режаларини ўзгартришга мажбур бўлиб қолди.

Чэтаннинг авзойи бузук эди. Кун бўйи у редакцияда телеграммаларни инглиз тилидан ҳинд тилига таржима қилиб ўтирган бўлса-да, бироқ фикри ёни Жоландҳардан келадиган поездда эди. У турли баҳоналар билан уйига бир неча марта бориб келди ва ҳар гал баттар жингибийронни чиқиб қайтди. Натижада у ишда хатога йўл ўйиб, эвазига ҳайфсан олди. Кечқурун Чэтан ишнинг югатгач, Чанда келиб уйда кутиб ўтирган бўлиши керак, деган хаёлга борди. Шунинг учун Фазлнинг дўконига кирмасдан, тўппа-тўғри уйига жўнади. Бироқ уйга келиб яна ҳафсаласи пир бўлди. Шунда арзимас нарсадан гап чиқиб, овқат тепасида кеннойиси билан жанжаллашиб қолди ва тарелкани улоқтириб, ўрнидан турди. Шундан кейингича ўзининг одатдаги жойи—Фазл дўконига жўнади.

У қандайдир журнални варақлаётиб кутилмаганда ёнидан ўтиб кетаётган извошга кўзи тушиб қолди. Унинг орқа ўриндигида чойшабга бурканиб олган ёш аёл ва унинг ёнида оқ дхўтийли кекса аёл ўтирарди. Унинг нигоҳи ёш аёлдан тезгина сирғалиб ўтиб кекса аёлда тўхтаганида бехосдан «Ойи!» деб қичқириб юборди.

У журнални ташлаб, йўл-йўлакай таҳмадини тўғриларкан: «Ойи, ойи!» «Нитёнанд, Нитёнанд» деб бақирганича извошнинг орқасидан югуриб кетди.

Онаси извошчига тўхташни буюрди.

22

Онасининг янги келинини яхшигина уй бекаси қилиб тарбиялаш ҳақидаги улкан орзулари Жоландҳардаёқ пучга чиққан эди. Шундай бўлса-да, Чэтан хотинини Нитёнанд билан қўшиб юборишларини айтганига қарамай, онасининг ўзи ҳам улар билан бирга келганди. Эҳтимол, онаси келинининг машаққатли ҳаёт йўлига мустақил қадам қўйишидан аввал, охириги марта эслихушли бўлишга ўргатмоқчидир.

Бироқ биринчи якшанба куниеқ Чэтан битта маҳаллий конгресс арбобидан интервью олгани жўнаб кета туриб Лоренс истироҳат боғида сайр қилиш учун хотинини ҳам ўзи билан бирга олди. Онаси эса соат ўнгача уйда ёлғиз ўзи роса зерикиб ўтирди ва Чэтан билан Чанда уйига кириб улгурмаслариданоқ кўзларидан шамқатор ёш оқизиб эртасига уни Жоландҳарга қайтариб юборишларини талаб қила бошлади.

Чэтан бир-бирига қовушмаган баҳоналар тўқиди ва хижолатдан кулмсираб ухлагани ичкарига кириб кетди. Бироқ эртаси кун у онасидан кечирим сўради ва аслида ҳеч қандай айб бўлмаган хотинини онасининг оёқларига таъзим қилдирди. Аммо онасининг кўнгли юмшамасди: ҳали кун ёришмасданоқ у йўлга отланиб қўйган эди. Энди у гина қилмасди, жаҳли ҳам чиқмасди, ҳатто стацияга кетаётганларида кулиб ҳам қўйди. Хайрлашаётганларида фарзандларини эркалади, аммо уларнинг янгича яшаши унга бегона ва ёқимсиз туюлгани учун янги турмуш билан муроса қилишга қурбон етмай, ўғлининг уйда қолмасликини афзал кўрди.

Онаси келиб кетгач, Чэтаннинг ҳаётида яна б...

кийинчиллик пайдо бўлиб қолди. Агар акаси бу вазиятга ўзининг диққатини жалб қилмаганида, эҳтимол, Чэтаннинг ўзи бунга парво ҳам қилмаган бўларди.

Гап шундаки, Чанда Лоҳурга келгач, худди бегонадек Ромонанддан қоча бошлади. Чэтан редакцияга кундуз соат ўн иккида келарди, акаси эса соат бир-бир яримда ишдан қайтиб келарди. У пайдо бўлган заҳоти Чанда ичкари уйга яширишиб оларди. Ромонанд қўшини аёллардан биронтасини ёрдамга чақиршига мажбур бўларди. Ўша қўшинни орқали у Чандадан овқат олиб келишини сўрарди. Чанда овқатни қўшинисига берарди ва қўшиниси Ромонанд таомини еб бўлгунича уларнинг уйида ўтирарди. Шу билан бирга у келинида бирорта гап бўлса, аввал қўшинисига айтарди, кейин у Чандага етказарди. Чанданинг жавоби ҳам шу йўл билан қайтиб келарди.

— Аммо ўз орамингда қўшинларга ишониб бўлмай-диган онлави гаплар ҳам бўлади-ку ахир! — дерди Ромонанд. — Сен одобли орня саможийлар хонадони билан чатишиб қолдинг. Аммо мен келини қайнағасининг соясида ҳам қочганини ҳеч қачон кўрмаганман.

Ўша кун Чэтан хотинига деди: «Бу тентакликни қаёқдан ўйлаб топдинг? Тўйда отам у ёқда турсин, бувамдан ҳам қочганинг йўқ эди, энди бўлса қайнагангдан юзингни етти қават парда билан яширясан!»

Унга жавобан хотини гавҳаринсол соф кулги билан жавоб қайтарди:

— Ахир мен бунини онам туфайли қиляпман-да! — деди у. — Агар сизга ёқмаса, ҳозироқ бас қилишим мумкин.

— Онам ёшимда ўтирибди, деб ўйлашинг мумкин.

— Бирдан биллиб қолсалар-чи?

— Хўш, бу ишнинг қўрқадиган жойи борми? Худога шукурки, ушнинг катта бувиеси Гангадеянинг замони ўтиб кетган.

Шу заҳотиёқ Чанда эрига Ромонанддан яширишини бас қилишга сўз берди. Бир печа кунгача у сал қиспилиб-қимтишиб юрди, аммо тез фўрсатдаёқ, Чэтанга бўйсуниб, хижолат чекишни бутунлай йиғиштирди.

Орадан икки ой ўтгандан кейин Ромонанднинг хотини Лоҳурга келганда, қараса, овсини қайнағасидан уялиш нималигини билмай, очилиб-сочилиб бирга ўтирар ва қиқир-қиқир куларди. Чампа бунини кўрди-ю, газабдан жони ҳиқилдоғига келди.

Чэтанининг қайнапа томон қариндошларидан, бирининг қизи унаштирилган бўлиб, тўйга тайёргарлик қилишарди. Чэтан билан Чанданинг Илавазпурга боришлари эҳтимолдан узоқ эмас эди. Шунинг учун ҳам Ромонанд Жоландҳардан хотинини чақирган бўлса керак. Бунинг устига у тинмасдан эрига хат ёзарди. Чэтан ўқити-ўқити у хотини билан Лоҳурда ширингина кун кечиришса-ю, акаси ёлғизликда қолиб, қоп-қоронғи тиш врач кабинетида чикмасдан, мутлақо дилтанг бўлиб юрини яхши эмаслигини гапирарди.

Хоним Чампавати Лоҳурга келиб, биринчи эътибор берган нарсаси эри ишда келганида овсинининг юзини яширмай (юзини яшириш у ёқда турсин, ҳатто рўмол ўрамаган ҳолда), овозини ҳам пасайтирмасдан, кўзларини яширмасдан бемалол ўтиравериши бўлди. У келгунича қандай хандон ташлаб кулаётган бўлса, келганидан кейин ҳам шу ҳол давом этаверди. Бу ҳам етмагандек ҳеч нарсадан тап тортмай, ҳурматли қайнағаси билан ҳатто ҳазил-ҳузул қилишга ҳам ботинаверарди.

Бу пайтда Чэтан уйда йўқ эди, Чампа ундан бу беадабликни қандай тушуниш мумкинлигини сўраган бўлиши турган гап эди. Бироқ Чанда яна эртасига қайнағасининг ҳузурига хандон отиб кулиб юборган эди, овсини уни тўхтатди: «Сингилжон,— деди у,— қайнаганиз ўтирганида ўзингизни вазмироқ тутушингиз керак. Ёки шарм-ҳаёни бутунлай йиғиштириб қўйдингизми?»

Кулги Чандага жуда ярашарди. Чэтан унинг жиддий юрганини ёқтирмасди ва доим уни кулдиради. Чанда кулишга ўрганиб қолган эди. Ҳозир овсинининг койишидан унинг кулгиси дарҳол бўлинди ва у шунчалик газабландики, ҳатто юзи саргайиб кетди.

Бироқ Чампавати овсиндан ҳам, Чэтандан ҳам ранжимасди. У нчида ўз эридан хафа бўларди.

Кечқурун овқат устида у Ромонандга деди:

— Унга нима ҳам деб бўларди, ҳали бола-ку! Сиз уялишингиз керак.— Ромонанд шунчалик оғир карвон эдики, унинг кайфиятини ҳеч нарса бузолмас ва асабини биропта пичинг сўз қўзғатолмасди. У ҳамон хотиржамлик билан овқатини паққос туширарди.

— У сизининг ёнингизда ўтириб қиқир-қиқир кулса ҳамки, уни кулгидан тўхтатиш ҳатто ҳаслингизга ҳам келмайдими,— деб сўзини давом эттирди жаҳли чиқиб Чампа.

— Мен унга айтиб қўяман,— деди Ромонанд бамайлихотир. Кейин туриб ювинди, ҳассасини олиб сайр қилгани чиқиб кетди.

Бироқ эрининг сўзлари Чампаватига таскин бермади, улар Чанда билан овқатлангани ўтиришганда, хотиржам гапирншга уриниб, унга ёшлар катталар олдида ўзини қандай тутини кераклигини тушунтирди ва у катталар гапига қулоқ солиб, қайнанаси ва қайнагаси билан гаплашганда ўзини вазмин тутиб, улар ҳузурида баъзи бир нарсаларни гапирмаслик кераклигини айтди.

— Эркаклар шундай бўлишадн,— деди Чампа,— энг оддий қонун-қондаларни ҳам билишмайди. Булар ҳақида бизлар, аёлларнинг ўзлари бош қотиришимизга тўғри келади. Эрим Чэтан билан бирга қариндош-уруғларникинга бориб келишимни неча марталаб илтимос қилган, аммо барибир у ўспирин бўлгандан кейин ундан ўзимни четга ола бошладим.

Чанда овсинига ҳеч нарса демади. Бироқ соат иккиларда Чэтан ишдан қайтиб келгач: «Энди мен акангиз билан очилиб-сочилиб гаплашмайман»,— деди.

— Нега?

Очиқ кўнгил Чанда кундузи бўлиб ўтган ҳамма гапларни бирма-бир сўзлаб берди.

Тун алламаҳал бўлиб қолганига қарамасдан, Чэтан шундай қаттиқ хахолаб кулиб юбордики, қўшини хонада ухлаб ётган Чампа уйғониб кетди, унинг боласи бўлса гингшиб йнғлай бошлади. Келин ойисининг уйқуси бутунлай қочиб кетиб, қоронғида Чэтан билан хотинининг гаплашинини диққат билан эшита бошлади. Бироқ бир неча кун сурункасига қаттиқ ишлаб, обдан чарчаган Чэтан фақат: «Унга нима ҳам деб бўларди, у теппак-ку» деди ва каравотининг бош томонидаги токчада турган сутни ичди-да, уйқуга кетди.

Индинига, бу воқеа содир бўлган куннинг эртаси кунн якшанбада Чанда эрининг иштирокида музика билан шуғулланарди.

Бир кунн Чэтан қўшинисининг тўйида Чанданинг қандай ашула айтишини эшитиб, унинг қўнғироқдай жарангдор овозидан ҳаяжонланган ва қўшнқ айтишни албатта ўргатишга аҳд қилиб қўйган эди. У катта қийинчилик билан гармонь сотиб олди. Музика ўқитувчисида

бир печа қўшиқ ўрганиб олиб, уларни Чандага ўргатарди.

Шу пайт хонага Ромонанд кириб келди.

— Акажон, биласизми, мен қандай яхши ашула ўрганиб олдим!— деб мақтанди Чанда.

Ромонанд унга жавобан «миқ» этмай тураверди. Агар Чанда бу гапни аваллари айтганида эди, у албатта: «Қандай ашула? Қани айтиб бер-чи!» деб сўраган бўларди. Ҳозир бўлса жим турарди. Орадан бир оз ўтгач, жиддий қиёфада: «Чанда, энди мен боримда ашула айтма!»— деди.

Чэтан аввалига ҳайрон бўлиб унга тикилиб қолди, аммо кейин, акаси ҳамон ўша оҳангда: «Менинг ҳузуримда қаттиқ кула кўрма» деганидан кейин хижолат чекиб деди:

— Бунақаси кетмайди, ака. Чанда куладиям, ашула ҳам айтаверади. Бу гапни қаёқдан чиқардингиз? Унинг терсайиб юриши менга ёқмайди.

Ромонанд унга эътироз билдириб ўтирмади: «Келин-ойнинг ёқтирмаяпти», деб қўя қолди. Шундан кейин яна Чандага мурожаат қилиб: «Сен эгачингни қайнанадан кам кўрмаслигинг керак»,— деди.

Афтидан, унинг сўнгги даъвоси Чэтанга таъсир қилди шекилли, Чандага қараб тушунтирди: «Овсининг эски ва қатъий анъаналар таъсирида тарбия топган. Унинг фикри ва тантиқликлари билан ҳисоблашишга тўғри келади. Сен энди акамнинг олдида бошингни очиб юрмай қўя қол. Камроқ кулишга ҳаракат қил». Кейин унга чап кўзини қисиб қўйиб, айёрона жилмаяркан, қўшиб қўйди: «Айниқса, у ёнингда бўлса камроқ кул».

23

Чанданинг Лоҳурга келиши муносабати билан Чэтанинг онлавий ҳаёти кундан-кунга қувноқлашиб бораётган бўлса-да, Нила ҳақидаги ўйларини миёсидан тамоман чиқариб ташлади дейилса хато бўларди.

Чанда унга ёқарди, у билан ҳазил-ҳузул қиларди, кулишарди ва бажонидил сайрга чиқарди, аммо шунда бўлса-да, ундан тез кунда Кантанинг тўйи бўлиши ва Илавалпурга боришлари кераклигини эшитиб, негалигини ўзи ҳам билмаган ҳолда бу тўйга таклиф қилинишини сабрсизлик билан кута бошлади. Худди шунинг

учун. Чампанинг Лоҳурга келишига розилик билдирган эди. Чанда очикқўнгил ва содла, олижаноб ва кўнгилчан, мулойим ва камтар эди, бироқ уни чиройли деб бўлмасди. У ўқимшли ҳам эмасди, мана шу томондан Чэтан ҳам изтиробда эди.

Кечкурун ишдан сўнг Чэтан овқатланиб бўлгач, кўпинча Чанда билан сайрга чиқиб кетарди. Шундай қилиб, бир кун илар Айланма богнинг хиёбонларида сайр қилиб чақчақлашиб юришганида Чэтан бирдан вақтлари беҳуда ўтаётгани ҳақида ўйлаб қолди. Хўш, шу сайр вақтида нега энди хотинини бирор нарсага ўргатмайди? Шундай қилиб, у инглиз тилидан биринчи дарсин бора бошлади.

Бироқ иш муваффақиятли чиқмади. Чэтан хотинига унинг йўл қўйган хатоларини тушунтирди, шунга қарамасдан Чанда жавоб қайтаришда чалкашликларга йўл қўяверди. Ойнинг ёрқин ва салқин ёғдусида Айланма богнинг серсоя хиёбонлари, кимсасиз йўллари, дарахтлари, гуллари ва ўтлоқлари жуда сирли туюларди; Чанда кун бўйи Чангар маҳалласида яшовчи аёлларнинг ёқимсиз говушлари ва ҳақоратларини эшитавериб чарчаганидан баргларнинг майин шитирлашига қулоқ солиб, роҳатланарди, унинг ҳамма ёғига танин ёпиб ташланган деворларга тикилаверишдан чарчаган кўзлари афсонавий дунё гўзалликларидан баҳраманд бўлишга муштоқ эди. У хиёбон бошланишидаги кичкинагина қадимги замбарак турган майдончада бир оз бўлса-да ўтиргиси келарди, аммо шонр ва ёзувчилигига ёпишиб олган бачкана ва эҳтироссиз эри бўлса... «Қанақасига шонр бўлардинг!» деб ўйларди у... Унинг инглизча жумласи яна тўғри чиқмади...

Ҳар кун аҳвол шу эди.

Аввалига Чэтаннинг жаҳли чиқди, кейин у ўқимшли бўлишнинг фойдаси ҳақида кичкина нутқ сўзлади, кейин эса жимиб қолди ва аста-секин юриб келаётган Чандани анча орқада қолдириб, қадамини тезлатганча жўнаворди.

Чэтаннинг Чандадан жаҳли чиқарди, бироқ шу билан бирга унинг ҳиссиётларини тушунарди.

Бир кун, ҳали тўй бўлиб ўтганига тўрт ой ҳам бўлмасдан Чэтан Анантга хат ёзди:

«Анант, айтгин-чи, наҳотки мени уйланган деб ҳисоблаш мумкин бўлса? Сен ҳақ эдинг — мен қўрқоқман!

Мен бир ваҳший ҳайвондан қўрқиб бошқа ёққа қочган ва нақ рўнарасида бошқа йиртқични кўриб қолган одамга ўхшайман. У қўрқувдан қалтираб учинчи томонга қараб қочмоқчи бўлади, бироқ яна рўнарасида йиртқич ҳайвон пайдо бўлади. Менинг ҳафсалам пир бўла бошлади, тубанлашиб кетяман деб қўрқдим. Шундай қилиб, мен кўриқхоналарда ов қилиш ўринга юрагимга ўрнашиб олган даҳшатли йиртқич учун махсус кўра қуришга бир уриниб кўрмоқчи бўлдим. Бироқ бу ҳайвонни ўзгалар кўли остида бўлганидагина таъқиб қилиш завқлироқ туюларкан. Ўзгалар жовонида турган китоб гоятда қизиқарли кўринади-я. Тўғрими, Анант? Уларни ўқиб чиқишга шунчалик қизиқасанки, ўқисанг маза қиласан. Аммо у китобларни ўзимиз сотиб олсак-чи, одатда, китоб жавонларимизда эсдан чиқиб, ўқилмасдан тураверади...

Менинг қалбим иккига бўлиниб қолганга ўхшайди ва бу мени гоят азобламоқда. Чанда софдил ва яхши қиз. Унинг покиза, ақлли ва олижаноблигини айтмайсанми?! Бироқ унинг бу хислатлари мени қаноатлантирмайди. Ёнимда ўтирганда беихтиёр уни Ёила билан қиёслай бошлайман...»

Чэтан шу сатрларни ёзиб тугатар-тугатмас олдида Чанда кириб қолди. Чэтан шошилиб хатни стол галадо-нига яширди.

— Ёзганингиз нимади?— сўради Чанда кулиб.

— Шунчаки, шеър.

— Ўқиб беринг.

— Тугатай, кейин ўқиб бераман,— деб жавоб берди Чэтан, кейин эса оғир хўрсиниб, кўшини қўйди.— Шеърятда сен нимани тушунардинг! Бир оз ўрганиб олганингда ҳам майлийдин!— деди ва тезгина сўради:— Сен анави китобни ўқиб чиқдингми?

— Ўқишни бошладим, фақат...

Чэтан бошини кўтариб унга қаради. У Чандага синчиклаб тикиларкан, унда бошқа юз қиёфасини кўрди. У хотинига қаттиқроқ тикилган сари ўша бошқа қиёфани яққолроқ кўрарди. Шуида Чэтан эркалаб хотинининг юзини силаб қўйди.

Чанда ҳайрон бўлиб Чэтанга қараб қўйди. Шунда у ўзининг севимли мавзуси — саводхонлик ҳақида унга лекция ўқиб кетди:

— Чанда, шундай қилиб, ёшлик ҳам ўтиб кетади. Бескорга ўтиб кетади,— Чэтан бармоқларини қирсиллат-

ди,— ссэмай қоласан. Ёшликда келин-куёвларни бир-бирига жисмоний шиқинвозлик яқинлаштиради, аммо ёшлик узоққа чўзилмайди ва эрни уйда ҳеч нарса жалб қилмайдиган вақт етиб келади. Эр хотинининг гапларига тушунайди, хотини бўлса — эрининг гапига. Агар сен мендек саводли бўлсанг, агар сен адабиётдан бироқ нарса тушунадиган бўлсанг, унда соф келин-куёвлик меҳрибонлигидан ташқари орамингда дўстлик муносабатлари ўрнатилган бўларди: биз бир-биримизнинг ганимизга яхши тушунадиган бўлардик ва бизнинг муҳаббатимиз кундан-кун мустаҳкамланиб борарди.

Чанда жимгина эрига термилди. Кейин у секин деди:

— Уқий бошлашим биланоқ, мудроқ босади.

— Уйқу — ютуқлар зомини, уйқу — бу дангасалик, уйқу — бу ўлим!

Чэтан нима деяётганини ўзи ҳам билмасди, аммо фалсафа сўқишда давом этарди:— Подонлик ҳам — уйқу. Чанда, даҳшатли, абадий уйқу — ўлим. Бу мангу уйқу устидан голиб келиш учун ҳар кунни бир неча соат бўлса ҳам уйқунгнинг баҳридан кечининг керак, йўқса, уdda қилолмасанг — жаҳолат сени қатърига тортиб кетади.

Чанда кулиб қўйди.

— Турмушга чиққач, ўқишни умрбод йиғиштираман, деб ўйловдим. Бироқ сиз шундай дер экансиз, мен сиз хоҳлаган нарсангизнинг ҳаммасини бажо келтиришга ҳаракат қиламан.

— Сенинг ҳақиқий саводхон бўлишинг фақатгина энди бошланяпти!— деди Чэтан.— Билим онгни ривожлантиради, кенг уфқлар очади, ҳаётга янгича қарашга мажбур этади. Бунга енгил-елли қараб бўлмайди-да»

— Мен янада қунт билан ўқишга ҳаракат қиламан.

Чанда ташқарига чиқиб, чорпояга ётди ва китоб ўқишга тушди.

Чэтан хатни олди ва тугатиб қўймоқчи бўлди. Бироқ хотинининг ўша мулоимлиги унга таъсир этиб, у хатни давом эттира олмади. Хатни қайта ўқиб чиқиб, йиртиб ташлади. Кейин хаёлан Анантга мурожаат этди ва унга фақат шундай деди: Анант, агар сен менинг қалбимни қандай қилиб иккига бўлиганини, бундан мен нақадар азобланаётганимни, нақадар ўртаенаётганимни билганингда эди...

Ниҳоят, Чэтан бир неча кундан буён ишхона кутатган таклифнома қўлларига тегди. Илавалпурда қайнарасининг қариндоши яшарди. Ана ўша ерда пандит Венипрасоднинг набирасини узатишаётган эди. Умуман айтганда, куёв қайнарасига ҳатто узоқ қариндош ҳам эмасди, бироқ унинг амакиси ёшликдаёқ етим қолган пандит Динбандху билан Венипрасодни тарбиясига олган эди.

Амакисининг катта ўғли Чушплаъл ўлиб кетганди. Ана ўшанинг қизи Кантани турмушга чиқаришаётган эди. Ота-онасининг ўлиmidан кейин буvasи бошқа набираларига қараганда унга кўпроқ меҳр қўйди. У қиз отаси йўқлигидан ўксимасин, деб тўйини, албатта, дабдабали ўтказишга аҳд қилганди. Чанда ёшлигиданок Канта билан иноқ дўст бўлиб, Кантанинг ўзи унга таклиф қоғози юборган, тўйга албатта, келишини, поччасини ҳам бирга ола келишини илтимос қилганди. Бироқ, очигини айтганда, Чанда тўйга боришни унчалик хоҳламасди.

Чэтаннинг ҳар кун ўқийдиган лекциясидан безор бўлган Чанда, ниҳоят мактабга қатнай бошлаган эди. «Агар чиндан ҳам менинг бирор нарса ўрганганимни истасангиз,— деди у бир кун,— мени биронта мактабга жойлаб қўйинг. Ўзингиз мен билан ҳеч қачон машғулот ўтказолмайсиз. Бир сўзни ўргатганингизча тўрт марта жаҳлингиз чиқади. Бунинг устига лекцияни тўрт соатлаб чўзасиз». У бу гапларни шунчалик самимий айтдики, Чэтан кулиб юборди ва унинг гапларига резн бўлди. Чанда ихлос билан ўқий бошлади. Муаллима уни агар бундан буён ҳам шундай қунт билан ўқиса, уч ойдаёқ ҳиндий тили бўйича «ратна»¹ имтиҳонини топира олишига ишонтирарди.

Мана шу машғулотлар туфайли таклифномани олгач, Илавалпурга боришидан Чанда хурсанд бўлмаётган эди. Бироқ Чэтан уйга келганида Чанда: «Канта турмушга чиқяпти», дейиш ўрнига, шунчаки «Бувамдан хат келди. Канта ва Нила боришингизни илтимос қилишибди» деб қўйди ва Чэтанга хатнинг мазмунини қисқача

¹ Ратна — Панжобда қизлар орасида ҳинд тилини тарғиб қилиш мақсадида бу тилни ўргатувчилар учта имтиҳон топириқлари жорий қилинган: Ҳиндий-ратна, ҳиндий-бхушан, ҳиндий-проб-хвар.

айтиб берди. Бироқ ўзининг бориш-бормаслиги ҳақида ҳеч нарса демади.

Чэтанининг қалби қувончдан патирлар эди, бироқ у ўзини қамраб олган ҳаяжонни яширишга уриниб, эҳтиётсизлик билан: «Хўш, нима бўпти, хатин олиб кел-чи. Улар нима ёзишганини кўрайлик»,— деб юборди.

Чанда Чэтанга хатин узатди. Таклифнома аслида Ҳармўҳандан бўлиб, Канта унга Чэтанининг тўйга келишини илтимос қилувчи ва буvasи ҳамда Чанданинг оталари ҳам шунинг исташларини маълум қиладиган алоҳида варақча қўшган эди. Пастда Ниланинг қисқагина қўшимчаси бўлиб, юқоридагиларнинг истагини тасдиқлаб, унинг ўзи севимли поччажонини қутаётганини ҳам қўшиб қўйганди.

— Ҳозир идорада ишим кўп,— деди Чэтан хатин қайтариб бераркан.— Иккита хизматчимизни касаллиги тўфайли отпускага чиқаришди, учинчиси ҳам ётиб қолмаса деб қўрқиб турибман. Бундан ташқари, жонгинам, тўйнинг дабдабаларига ҳечам тоқатим йўқ. Ундан кейин... тўй шаҳарда бўлгандаям-бир баҳарнав эди. Энди-чи, қишлоққа боришга тўғри келади...

— Ҳа, улар тўйни ўз уйларида ўтказишади,— жавоб берди Чанда.— Бироқ Илавалпур — қишлоқ эмас, ҳақиқий шаҳар!

— Хўш, у ердаги шаҳарларнинг қишлоқдан қандай фарқи бор! Мен ҳатто қариндош-уруғларнинг тўйларига ҳам бормайману, умуман...

— Улар яқин қариндошимиз бўлганида эди, бошқа гап,— унинг гапини бўлди Чанда.— Сизнинг идорангизда иш кўп, мен бўлсам машғулотиш ташлаб кетишни кўзим қиймаяпти. Албатта, Канта... мен у билан кўришишни жудаям истардим. Бирор фурсати келиб биз уни бу ерга таклиф этамиз қўямиз-да. У ёққа бориш унчалик зарур бўлмаса керак.

Чэтан сўнгги сўзларини эшитгач, тинирчилаб қолди. У хотинини борамиз деб қистайверишига ўзи бўлса анчагина ноз қилиб туришга ва ниҳоят нонлож рози бўлишга, шундан кейин Чанда унга беҳисоб миннатдорчиликлар билдиришига умид боғлаган эди. Аммо у Чанданинг сўзларини эшитиб, сиррайиб қолди ва шу заҳотиёқ гапини башқа ёққа буриб юборишга ҳаракат қилди:

— Улар яқин қариндошим, узоқ қариндошим, гап буида эмас,— деди у.— Ака-укалар бир-бирига душман-

дан баттар бўлиб қолган ҳоллари ҳам бўлган. Баъзан бунинг акси, бегона кишилар туғингандан аёво бўлади. Ҳамма гап вақтда. Менда эса вақт кам.— Чэтан бир оз жим тургач гапида давом этди.— Назаримда буванг, отанг уларни ўз туғинганларидек кўришди. Шундай бўлгач, улар таклифнома юборинган экан, боришга тўғри келади: бормасак нақ баласа қоламиз-а!

Чэтан гаплари Чандага қандай таъсир этганининг билиш мақсадида бир зум жим туриб қолди. Бироқ Чанда ҳам жим тураверди. Чэтан яна гапга тушди:

— Сен бу тўй ҳақида бир неча ойдан буён гапириб юргандинг, мени боришга кўндирмоқчи бўлгандинг, энди бўлса...

— У пайтда ҳеч қандай имтиҳон топширишим керак эмас эди-да. Имтиҳонларни топшириб бўлганимда, тўйга борардим. Борди-ю, йиқилиб қолсам, мени ўзингиз доғда қолдирган бўласиз.

— Биз у ерда кўп туриб қолмаймиз. Бор-йўғи тўрт-беш кунга бориб келамиз.

Чанда ҳеч нима демасди. Унинг боши қотиб қолганди.

Нихоят, Чэтан оғир хўрсиниб деди:

— Назаримда у ёққа бориш сени бир оз дам олишингга имкон беради. Мен ҳам редакция дўзахидан бир неча кунга бўлса-да қутуламан.

Ўзининг дам олиши ҳақидаги гаплар Чандага унчалик таъсир этмади. Бироқ эрининг озгина бўлса-да, машгулотидан чалғиб, кўнгил ёзиб келиши ҳақидаги фикрига жон-жон деб қўшилди.

Чэтан қариндошлариникида беш кун ўрнига нақ ўн беш кун қолиб кетди. Арзимаган воқеа ҳаётимиз оқинини ўзгартириб юбориш ҳоллари тез-тез содир бўлиб туради. Аммо баъзан шунчаки ҳам бўладики, мана шу беҳисоб, арзимас бўлиб кўринган майда-чуйда кундалик воқеалардан айримлара бизга яқин бўлган кишилар ҳаётини остин-устун қилиб юбориши мумкин. Шундан кейин бу воқеалар аҳамиятли ва муҳим бўлиб қалбимизда умрбод из қолдиради.

Кантанинг тўйи Чэтан, Чанда ва Нилаларнинг ҳаётида худди мана шундай муҳим воқеа бўлиб қолди.

Чэтан қайиниси Ранвир билан Илавалпурга кетаётган вагон деразасидан ажойиб манзара кўзга ташланади. Ботаётган қуёш нурлари кўл юзини тилла рангга бўяганди. Бу нурлар рақс тушаётган товуснинг ёйилган думини эслатиб, ҳавода елпигичдек таралиб турарди.

Чэтан Чандани аввалроқ жўнатиб, ўзи Жоландҳарда навбатдаги мушоирага қатнашиш учун ушланиб қолди. Йўлда у ўзини жуда ҳорғин ҳис қилиб, боши тарс ёрилиб кетай дерди. Илавалпурга келиб поезддан тушганида эса уни безгак тутди бошлади. Чэтан унга тезроқ етиб олиш учун қадамини жадаллатди.

Яна бир печа сасиб ётган тор кўчадан ўтиб, тоғаси Чиранжит Лаълининг уч қаватли уйининг болохонаси яққол кўзга ташланарди. Бироқ шу ерга келганида тамоман ҳолдан тойди. Кўнгли беҳузур бўла бошлади.

Унинг бахтига ёнида келаётган Ранвир дарҳол уйга бориб, поччаси келганини ва аҳволи чатоқлигини хабар қилди.

Чэтан оғриқнинг зўридан тарс ёрилиб кетай дебган бошини чапгаллаб водопровод колонкаси ёнида ўтираркан, кўзлари қип-қизариб кетганди. У бир қизнинг қандай югуриб келганини, ичкаридаги болохонага қандай ўрин солганини ғира-шира кўрди ва у Ранвирга поччажопи ётишига ёрдам беришини айтганини элас-элас эшитди.

Чэтан оғзини чайниб, ҳамоп бошини чапгаллаганича, Ранвирнинг ёрдамида ўрнига ётди. Устига кўрпа ёпишганидан кейин у тўсатдан манглайига муздек қўл оҳишта босилганини сизди ва жарагдор, эркаловчи товусини эшитди: «Поччажон!»

Нила қўли билан унинг пешанасини оҳишта силаркан, Чэтан заиф ва қалтироқ товуш билан гапира бошлади:

— Нила, бошим шундай қаттиқ оғриптики!

Эри касал бўлиб ётган пайтида Чанда ундан деярли хабар олгани йўқ. Бир кун бош оғригидан азоб чеккан. Чэтан уни қақиртирган эди, келиб чўчиқираб деди:

— Онамни уятга қўймай. Ахир бу ер Жоландҳар ҳам, Басти ҳам эмас-ку. Бу ернинг одамлари эскича урф-одат билан яшабди. Мен сизнинг соғиниб кетишингиз учун қўлимдан келганча ҳаракат қиламан, сизга яхшироқ қараб туриш учун Нилага қаттиқ тайинлайман. Қа-

риндеш-уруғларимнинг ҳурмати, обрўси учун мени ча-
қиртирманг!

У бу гапларни натижолан аҳангда айтиб хонадан су-
кингина чиқиб кетди. Худди хизрни йўқлагандек, шу аз-
ҳотиёқ поччажонининг товушини эшитиб, беморга бирор
нарсаси керакми, йўқми, билгани учун Нила югуриб кирди.

Чэтан ётган хонада ўйинқароқ болалар тўполон кў-
таришарди, уларнинг товуқин-суронидан беморнинг боши
тарс ёрилгудек бўларди. «Худо ҳаққи, уларни бу ерда
чиқариб юбор», — деб шивирлади Чэтан кафтлари билан
чаккасини қисиб.

Нила болаларни кейин чиқариб юборгач, эшикни
ёпди-да, беморнинг бош томонига келди. Шундан кейин
Чэтан беҳол бўлиб қолди. Назарида Ниланинг товуши
каёқдандир, олисдан эшитилаётгандай бўлиб, бамисо-
ли афсоналардаги сеҳрли, ширин куйдек уни юпатар ва
аллаларди.

— Сочларингиз жудаям чиройли-а, поччажон,
узун, қоп-қора, жингалак... Поччажон, сочингизни жин-
галак қилдирганмисиз ёки ўзи шунақами? Мана менинг
сочларим жингалак эмас... Улар узун, аммо жингалак
эмас.

Нила соч ўрмисини қўлга олиб поччажонига ўз соч-
ларини кўрсатди — улар ипакдай майин, узун эди-ю,
бирок қўнғирроқ бўлиб турмасди.

— Поччажон, мен ҳеч қачон турмушга чиқмайман,
шунин биланки, мени ҳеч ким турмушга чиқишга маж-
бур этолмайди.

— ...Поччажон, нега энди одамлар тўйдан кейинроқ
ўз тақдирларини қовуштирган кунларини лаънатлай
бошлашларини билз туриб турмуш қуравераркинлар?
Узлари айбдор — уларнинг турмуш қуришлари керак
эмас эди. Мен ҳеч қачон турмушга чиқмайман! Мен
отамга ҳам шундай дейман.

У Чэтанга ўзининг опаси ҳақида гапириб берди:

— Мила опамни бахтли деса бўладими? У турмуш
қургунича нималар ҳақида ўйламаган дейсиз! Энди бўл-
са йиғлайвериб қолдан тейган. Катта поччам инженер:
етти юз ёки саккиз юз рупия олади, еганларни олдида,
емаганлари кетида, аммо бахтсиз яшашади. Улар тур-
муш қуришганида поччам ҳали ўқирдилар. Ойиларни уч
йилгача опамни ўғлидан узоқлаштириб юрдилар. Ке-
йин опам қайнаналари билан келишолмай қолдилар. У

тўнни тескари кийиб олди, опамнинг фарзанд кўрмаслигини ва ўғилларига бошқа хотин олиб бериш ниятида экапликларини ҳамма ерда гапириб юрадиган бўлдилар.

Нила бир печа дақиқа сўзсиз олис-олисларга тикилиб қолди. Кейин сўзида давом этди:

— ...Поччам бошқасига уйланишни истамасди. Шундан кейин опам кетма-кет уч фарзанд кўрди. Аммо булар ҳам оналага бахт келтира олмади. Энди бўлса поччам ҳаммага хотинининг хунуклигидан, бефаросатлигидан, саводсизлигидан нолиб юрибди...

— ...Поччажон, мен қандай қилиб, зўрлаб турмушга чиқаришлари мумкин? Мен ҳечам эрга тегмайман.

— ...Мен ёш бола эмасман, яқинда ўн тўрт ёшга кираман.

Нила Чэтаннынг бошини силанида давом этаркан, юзларини ҳам силлаб қўйди:

— ...Поччажон, соқолингиз жудаям ўсиб кетибди-ку. Нега энди соқолингизни олмайсиз?— деб кулди у.— Соқолингизни мен олиб қўяйми?

— ...Поччажон, лабларингиз ёрилиб кетибди. Озгина ёғ суртиб қўйсам майлими?

Чэтан унга жавоб бера олмади. Унинг томоғи шишиб кетган эди. У ўзини жуда нохуш сезарди, аммо азоб чекишга ва бош оғриғига қарамасдан қалби қувонч ва хотиржамлик билан тўла эди.

Кечқурун Нила сутга бинафша солиб қайнатди-да, унинг томоғига компресс қилди.

Эртасига ўзини доктор Видхан Чандра Ройдан кам кўрмайдиган шу ернинг табиби келди. У Чэтанга хинни ва ҳароратни туширадиган суюқ дори ичирди. Дори бемор дардини бир оз енгиллаштирди.

Чэтаннынг мияси аста-секин типиклашиб, сўнгги кунлардаги воқеалар кўз олдига намоён бўла бошлади.

Томоғи шишиб кетганидан унинг гапирishi қийин бўлгани учун кўпроқ Нила гапирган эди. Чэтан ҳаммасини эслади... Унинг юпатувчи ва мулойим товушини; узун қоп-қора, майин ва хушбўй сочларини, ингичка ва кучли бармоқларини эслади. Қизининг ҳамдард ва қалбини «жииз» эттирувчи, чўккан кўнглини қайта ҳаяжонлантириб юборган нигоҳини кўз олдига келтирди... Бироқ Чанда... шу заҳотиёқ ёдига хотини тушди ва уни чақирди.

Яна унинг ҳузурига, юқорига Нила югуриб чиқиб келди.

Чэтан унга қарамасдан, нигоҳи тўқнашиб қолмас-ликка ҳаракат қилиб деди:

— Опангни бу ёққа айтиб юбор:

— Сизга бирор нарсa керакми, поччажон?— деб сўради у ўзининг жарангдор овози билан.

— Уни айтиб юборгин.

Сал ҳаяжонланган Нила чиқиб кетди. Орадан бир дақиқа ўтган, Чэганнинг ёнида Чанда пайдо бўлди.

— Нима бўлди?

Чэтанга садо чиқмасди. У ҳозир ўзини бирдан ҳаяжонга солган нарсани айтсаммикан, деб ўйларди.

Чанда унинг ёнига ўтирди ва бетоб бўлиб ётган пайтида ёниб кетган сочини силаб сўради:

— Мени чақирдингизми? Энди тузукмисиз?— унинг лабларида эркаловчи табассум жилваланарди.

— Сенга барибир эмасми?— деб қўполлик билан унинг гапици бўлди Чэтан,— тирикманми, ўликманми, сенга барибир, ахир ўз юмушингдан қўлинг бўшамайди-ку.

— Нималар деяпсиз? Сизга нима бўлди?— Чанданинг юзидаги табассум йўқолиб, у қўрқув аралаш эрипинг озиб, сап-сариқ бўлиб кетган юзига термилиб қолди.

— Бир неча кундан буён касал бўлиб ётибман. Ўлишимга сал қолди-ку... Сен бирон марта мени кўрганми келдингми?

— Мен ҳаммасини биламан. Ахир Нила сизга қараб турди-ку... Шунинг учун сиздан кўнглим тўқ эди.

— Нила бор эди... Нила... Чэтан ўзини тутолмасдан деярли бақириб юборди:— Мен ёнимда сен ўтиришингни истайман!

Чанда итоаткорона, кўз ёшларини зўрга тутган ҳолда жавоб берди:

— Аммо мен, сизнинг ёнингизда ўтирадиган бўлсам, биз ҳақимизда нималар дейишмасди! Қариндош-уруғларимиз биздан хафа бўлишарди! Нила...

— Жим бўл, Чанда, тентак,— Чэтан ўзини тутолмай қолди.— Нила энди қизалоқ эмас, унинг ёши ўн тўртда. Наҳотки сен тушунмасанг. Ахир мен ёш бола эмасман-ку...

Чанда кулгисини тўхтата олмади:

— Мени бекорга ўчқияпсиз! Мен Ниладан хавотирланмайман. Ахир у меннинг синглим-ку. Унинг ор-номуси

сизнинг қўлингизда. Тўғри, у енгил табиат ва ҳар қанақа тентакликлар қилиш қўлидан келадиган қиз, бироқ ахир сиз эсли-хушли одамсиз-ку!

Шундан сўнг у эрининг кўзларига беҳад ишонч акс эгувчи нигоҳ билан тикилди ва кафтини унинг пешанасига босди.

— Ундай бўлса бугуноқ мени бу ердан олиб кет...

Чанданинг қарашида муҳаббат ва нафосат акс этарди. Фақат оналаргина ўзининг тентак ўғлига шундай қарарди. Унинг елкаларини эркалаб силаркан, жавоб берди: «Мен ҳеч қаёққа кетмайман. Менинг жойим сизнинг ёнингизда. Ахир сиз менинг шу ерда бўлишимни хоҳлайсиз-ку. Тўй энг қизиган пайтда қандай қилиб кетиб қолиш мумкин? Тўсатдан кетиб қолиш одобдан эмас... Нима бўлгандаям яна бир неча кун чидашимиз керак! Гапларимга ишонинг, мен кечаю кундуз ёнингизда ўтирган бўлардим, қариндошлардан қўрқяпман. Мен пастда, ҳовлида юрсам ҳам бир дақиқаям сиздан ажралмайман».

Чэтан хотинининг кўзларига тикилди. Наҳотки унинг ўзига бўлган ишончини барбод этса? Унинг юрагида раҳм-шафқат ва соф муҳаббат тўлқини мавж уриб кетди. Бу аёлининг кўксига нақадар буюк қалб тепиб турибди-я! Ишонувчанлигини айтмайсизми. У қалбдан ташқари жиловлаб туриш мушкул бўлган жисм ҳам борлигини тушунмас эди. Инсон содиқ ва вафодор бўлишга аҳд қилади, бироқ жисмоний жозиба, идрок истагига тескари туради. Қалб жисмни ўзига бўйсундирмоқчи бўлади, аммо жисм қалб ҳукмидан фориг бўлишга интилади ва ўзича йўл тутди.

Чэтан ўзича бундай ҳодиса рўй беришига қарши туришга аҳд қилди. У ўз истаklarини тўла амалга ошира оларди.

Нила унинг ҳузурига яна бир неча марта келди. Бироқ у қиз билан совуқ ва қўпол муомалада бўлди. Агар унга бирор нарса керак бўлиб қолса, қизнинг синглиси Шилани чақирарди. Кечқурун уни кўргани пандит Венипрасод келди. У кўрпа-тўшак ёнига ўтирган эди, Чэтан чироқнинг хира ёруғида унга ҳамма гапни чалкаш-чулкаш қилиб гапириб берди. Нилани тезроқ турмушга чиқариш ҳақида маслаҳат берди, чунки унинг бўйи етиб қолган эди. «Унинг онаси йўқ... Ҳамма нарсани олдиндан билиб бўладими? Ҳозирги вақт ҳам яхши

эмас... У Бастнда саводсиз кизлар даврасида юради... Нима иш қиларини билмайди...»

Шундан кейин Нила унинг олдига бошқа қайтиб келмади. Чэтанга бирор нарса керак бўлиб қолса рўнарасида Ниланинг синглиси Шила пайдо бўларди. Чэтан дарғазаб бўла бошлади. У ўрнидан туриб бу ердан қочиб кетишини — тўппа-тўғри Лоҳурга қочиб кетишини, Жолаандҳарга ҳам, Илавалпурга ҳам ҳеч қачон қадам босмаслигини истарди.

Бироқ улар яна Илавалпурда ҳар кунни йилдек туюлган тўрт кун туриб қолишларига тўғри келди. У ёлғиз ўзи кўрпа-тўшак қилиб шифтдаги тўсинларни қайта-қайта санаб ётди. У ажал нафасини сеза бошлагандек, ёнида ковак ва ёриқлари яққол кўришиб турган бош суяги ётгандек бўлди.

Чэтан ҳатто унча керак бўлмаса ҳам доим Чандани чақирарди, бироқ унинг чақирлишига доимо қизалоқ Шила чопқиллаб келарди ва бу нарса Чэтанинг жаҳлини чиқариб юборарди. Бир куни у ҳатто тутатиб кетди.

Ниҳоят, учинчи куни у Шилани ёнига ўтқазиб олди-да, бошини силаб туриб сўради:

— Нега Нила кўрнимай қолди? У нима қиляпти?

— Йиглаяпти.

— Йиглаяпти? Нега?

Бироқ унинг саволига ўйинқароқ қизча қандай жавоб бериши мумкин? Чэтан қалбида қаттиқ огрик сезди.

Нила тўртинчи куни ҳам келмади. Бу хонада ётаверишдан дақиқа сайин Чэтанинг тоқати тоқ бўлаверди. Янги уйдан бир кунга келган Канта жўнаб кетди, тўйга келган қариндош-уруғлар ва меҳмонлар тарқаб кета бошлашди. Чэтан Чандани чақириб, ҳозироқ уни уйига олиб кетишига ундай бошлади. Кантанинг ойини ва унинг қайнанази у ҳали соғайиб кетмаганини айтишиб, яна бир неча кун шу ерда туришга қистай бошлашди, аммо у бу гапларга қулоқ солмади. Бу ердаги ҳамма нарса унга азоб берарди. Ниҳоят, Чанда унинг гапига итоат қилиб, йўлга чиқадиган бўлишди.

Чэтан Чираажит Лаълнинг уч қаватли уйи зиналаридан тушиб келар экан, ҳаммадан ҳам Нилани кўришини истарди, у қиздан кечирим сўраган бўларди. Аммо қиз уни узокдан кўриб-ақ ўз хонасига кириб яшириниб олган эди. Чэтанинг назарида кимдир қулоқ-чаккасига тортиб юборгандек бўлди.

Чэтан Қаллованидаги уйда, каравотда жимгина ётарди ва наришонхотирлик билан деразага қарарди. Илавалпурдан Жолаидҳарга қайтми кунин у бувасининг қазо қилганини эшитиб қолди. Кейинги ўн бир кунин, албатта, шу ерда ўтказиши шарт эди. У Илавалпурда бутунлай соғайиб кетганига қарамасдан, йўл азоби, иссиқ ва бувасининг вафоти туфайли уйдаги бетартиб овқатланишлар уни яна ётқизиб қўйди.

Ниҳоят, ўн бир кун ҳам ўтиб кетди. Шу вақт ичда уй тишимсиз ғала-ғовур бўлиб турди. Йиғи-сиги, дод-фарёдлар эшитилиб турса-да, бироқ гамгинликка шодлик ҳам қўшилиб кетарди, чунки Чэтаниннг буваси етмиш йил ҳаёт гаштини сурди. Бу дунёни тарк этиш мавриди ҳам қувончли экадаши¹ кунига тўғри келди. Буваси ўғли ва набиралари туфайли кўп нарсаларни бошидан кечирди...

Чэтан онасидан буваси ўлимидан тўрт кун бурун таҳорат қилиб, намоз ўқиш учун ўзи қудуқ бошига борганини эшитди. Тўсатдан унинг қорни огриб қолибди. У ҳаким Набижон ҳузурига борибди ва кун бўйи қайнатма шўрва ичибди. Бироқ огрик зўрайиб, доктор Бастий Ромни чақиршига тўғри келибди. Буваси аввалига енгил тортгандек бўлибди, аммо тунда аҳволи жуда огирлашиб кетибди. У ўзини билмай қолибди Пандит Шодиромга телеграмма юборишибди. Ўша кунлари у Баҳром станциясида ишларди ва телеграмма келганида эҳтимол, қулогини кесиб кетишса ҳам билмайдиган даражада маст ётган бўлса керак. Эрталаб унга яна телеграмма юборишди ва ҳарбий доктор капитан Лаҳан Сингхни чақиришди. Бироқ ўғли ҳам, доктор ҳам буваинг зигирдаккина, ширин жонин бу дунёни тарк этгандан кейин етиб келишди.

Пандит Шодиром энди ҳеч қачон ичмасликка қасам ичди ва чиндан ҳам дафн кунигача винонинг яқинига йўламади.

— Бу ярамас ҳали гапларимга ҳам ишонамайдн-я! — дея бўкирарди отаси. — Менга бу гапини ҳозир Банорасий

¹ Э к а д а ш и — ой календарининг ҳар ўн биринчи кунин. Ҳиндларнинг эътиқодида кўра, бу кунин қазо қилгандар новоклик ва гуноҳлардан фориғ бўларкан.

Дос айтиб қолди. Мени ҳамма мазах қилиб кулди. Мен бўлсам ўн бир кунгача винокнинг яқинига йўламадим.

— Шунча кун яқинига йўламаган бўлсангиз ҳам бугун ўзингизни тутга олмабсиз-ку. Ахир дафн маросими бугун бўлди-ку...— деди сенинг онаси.

— Ҳаммасига сен айбдорсан. Менинг ўғилларим эл олдига шармандан-шармсиз қилишди-ку!— Чэтаннинг назарида отаси онасини уригандек ва у йиқилгандек бўлди. У юқорига қараб чопди.

Отаси билан укаси муштлашарди. Онаси беҳуш бўлиб полда ётарди, кензойиси бўлса (бугун эрталаб акаси билан дафн маросимига етиб келишган эди) бир чеккада қўрқиб турарди. Ромонанд онасини турғизарди.

— Болта! Қани болта? Чопиб ташлайман...— Отаси уйдан югуриб чиқиб кетди.

Ромонанд кетидан дарров эшикни ёпиб олди.

Пандит Шодиром болтани топа олмади. У эшик ёпиқлигини билгач, ошхонага бориб, мис кўзани олиб келди. «Хўш, нима бўпти,— деб гўлдиради ва ўзига-ўзи,— қани кўрайлик-чи...» Кўзани баланд кўтариб зарб билан эшикни урди. Аммо эшик янги ва мустаҳкам эди. Уни бир уришда синдириш мумкин эмас эди. Шундан кейин у эс-ҳушидан айрилгандек кўза билан эшикни ура бошлади.

Тун яримдан оққан эди. Ниҳоят, пандит Шодиром эшикни бузиб ташлади. Аммо Ромонанд ичкари уйнинг эшигини ҳам беркитиб қўйган эди, бу эшик бўлса қалин ва қуруқ шишам дарахтидан ясалганди. Бечора кўза уни бузишга ожизлик қилди. Қўни-қўшнилар югуриб келишди, пандит хушёр тортиди. Ромонанд ва кичик ўғли кечирим сўрашди. Ҳаммаси кўз ёши қилгач, ўринга ётиб ухлаб қолишди.

Аммо Чэтан ухлай олмади.

Қаердадир қўшнингнинг уйида соат тўртга занг урди. Чэтан ўрнидан туриб Ромонанд ва Чандани уйготди. Улар ярим соатдаёқ тайёр бўлишди ва станцияга йўл олишди.

Йўл-йўлакай Ромонанд деди:

— Чампа биз билан бирга кетишни жудаям илтимос қилган эди. Мен унга: «Яна ярим йил сабр қилгин, даромадим бир оз ошсин, ундан кейин сени олиб кетаман»,— дедим. У бўлса: «Сиз ҳамма тоғдан-тутганингизни уқатгиз билан келингизга бераянсиз! Уларнинг виждони

бунга қандай чидаётган экан!»— деди. Топган-тутганим-
миш!— акаси заҳархандалик ва ғамгинлик билан кулди,—
ижара ҳақи билан ҳисоб-китоб қилганимда ҳам яхши
бўларди.

Тонг ёриша бошлаган бўлса ҳам, юлдузлар худди
сергак соқчилардек ҳамон милтиллаб турарди. Осмон
аста-секин оқара бошлади, пастда бўлса, қоронғиликни
«иғиб» янги кун туғилиб келарди. Фаррошлар кўча супи-
ришарди, мусаффо тонг ҳавосини чап-тўзон қопларди.
Нам ва салқин шамол аста-секин исий бошлади. Ромо-
нанднинг заҳарханда кулгиси бўлинди. У олисларга ти-
килганча ғамгин ҳолда жим бўлиб қолди. Чэтан сандиқ-
чани ўнг елкасидан чап елкасига олди, Чанда унга:

— Агар чарчаган бўлсангиз менга бера қолинг,—
деди.

27

Ромонанд ўша куни кечаси қийинчилик билан бўл-
са-да, Чампани қолишга кўндирган эди, бироқ Лоҳурда
бир ой яшамасданоқ хотини хат устига хат ёзаверди.
Уни имкони борича тезроқ Жоландҳар дўзахидан олиб
чиқиб кетишни ва Лоҳур жаннатига жойлаб қўйишни
сўраб, хотини бўлгани учун бунга ҳуқуқи борлигини пеш
қилиб даъво қилаверди. Фақат унинг ўзигина эмас, она-
си ҳам хат устига хат ёзаверди. «Энди ишларнинг бир оз
юришиб кетган экан, мингир-мингир хотинингни бу ер-
дан олиб кет, у мени тинч қўйсин ахир».

Ҳаммасидан қизиғи шу эдики, Чампавати ўқий бош-
лаган эди. Онаси у уй юмушларини бутунлай йиғиштириб
қўйиб, кун бўйи ўтириб олиб, дафтар бўяшини ёзиб юбор-
ди. «Хўш, бу қари қарға ўқишни ўрганиб олгач, нима
қилмоқчи экан?»— деб сўради онаси. Ромонанд бу хат-
ларни олар экан, энг қулай қоидага амал қилишни ло-
зим топди: «Бир марта жим бўлсанг — юз марта хурсанд
бўласан». Онаси билан хотинининг хатлари бу тепса
тебранмас одамни безовта қила олармикин? Бироқ Чэ-
танин виждон азоби қийнай бошлади: «Мен хотиним
билан кайф-сафо сурсаму,— деб ўйларди у,— акам ёл-
ғиз ўзи яшаса. Шу ҳам инсофданми?» Бир кун Равнир
Лоҳурга келганида Чэтан Чандани онасининг ҳузурига

у билан қўшиб юбормоқчи бўлди ва акасига Чампани бугерга чақириб хат ёзишини айтди.

Чанда имтиҳонларини топшириб бўлиб, таътили бошланган эди. У Чэтанга ҳеч нарса демади, аммо кечқурун уйига қайтиб келаётганида кўчадаёқ уни хизматчи аёл тўхтатди (Чэтан уни ҳушфеъллиги ва меҳрибонлиги учун энага деб атарди).

— Хоним бугун роса йнглади,— деди у,— нима гуноҳ қилди у? Нега энди жўнатиб юборяпсиз? У мендан: «Энагажон, бу ердан ҳечам кетгим келмаяпти, унга айтиб қўйинг», деб илтимос қилди.

Чэтан ҳеч нарса демади, хандон отиб кулди-да, уйга кириб кетди. У ич-ичидан хотинига ачинарди. У хотини билан тенгқурлардек, худди дўсти билан суҳбатлашаётгандек гаплашишга ҳаракат қиларди. Аммо бечора хотини бўлса энг беғубор истакларини ҳам айтишга ботина олмасди. Ҳатто Чэтанда агар иложи бўлса унинг Жоландҳарга боришини рад этиш фикри ҳам туғилиб қолди, аммо у Ранвир ҳамда Ромонаид билан келишиб қўйганди ва акаси дарҳол иккита хат ёзиб юборган эди. У онасига шундай деб ёзган эди: «Мен ҳамма нарсани тайёрлаб қўйдим. Чампани дарҳол Лоҳурга юборинг», хотинига эса шундай деб буюрди: «Хатни олган заҳотинг Лоҳурга келавер!»

Чэтан жимгина уйга кириб келди ва лом-ним демай хотинининг йўлга отланишига кўмаклашди. Аммо йўл тараддуди кўриб бўлингач, негадир ўзини шундай бахтсиз ва ҳорғин сездики, Чанда ундан кузатиб қўйишнинг сўзсиз илтижо қилаётган бўлишига қарамасдан, шу ернинг ўзидаёқ хайрлашиб қўя қолди.

Хотини кетгач, у ариқ ёнидаги йнғиштириб қўйилган чорпояга жимгина чўзилди. Кейин уч қаватли уй тепасини қоплаб турган мусаффо мовий осмон гўмбазининг қаърига тикилиб қолди. Тўсатдан у даҳшатли бўм-бўшликни сезиб қолди ва қайтадан қўзғалган, сўз билан ифодаалаб бўлмас, мавҳум бир қайғу юрагини тирнай бошлади. Чэтан бу ғам-ғусса олдида ўзини мутлақо ожиз сезди. У бўшашиб кетган гавдасини қимирлатмасликка уриниб, ҳаракатсиз ётарди.

Шу топда икки кунлик ёмғирдан сўнг, нихоят, булутлар тарқай бошлаган эди. Зах пахса девор ва унга бетартиб ёпиб ташланган тапдиларнинг аралашиси, балчиқ тўла ариқлар ҳамда маҳалладаги ҳовлилар-

Чэтап Қаллованидаги уйида, каравотда жимгина ётарди ва паривонхотирлик билан деразага қарарди. Илавалпурдан Жолаидҳарга қайтиш кунин у бувасининг қазо қилганини эшитиб қолди. Кейинги ўн бир кунин, албатта, шу ерда ўтказиш шарт эди. У Илавалпурда бутунлай соғайиб кетганига қарамасдан, йўл-азобин, иссиқ ва бувасининг вафоти туфайли уйдаги бетартиб овқатланишлар уни яна ётқизиб қўйди.

Ниҳоят, ўн бир кун ҳам ўтиб кетди. Шу вақт нинда уй тишимсиз ғала-говур бўлиб турди. Йилги-сиги, дод-фарёдлар эшитилиб турса-да, бироқ гамгинликка шодлик ҳам қўшилиб кетарди, чунки Чэтаннинг буваси етмиш йил ҳаёт гаштини сурди. Бу дунёни тарк этиш мавриди ҳам қувончли экадаш¹ кунига тўғри келди. Буваси ўғли ва набиралари туфайли кўп парсаларни бошидан кечирди...

Чэтан опасидан буваси ўлиmidан тўрт кун бурун таҳорат қилиб, намоз ўқиш учун ўзи қудуқ бошига борганини эшитди. Тўсатдан унинг қорни огриб қолибди. У ҳаким Набижон ҳузурига борибди ва кун бўйи қайнатма шўрва ичибди. Бироқ огрик зўрайиб, доктор Бастай Ромни чақиришга тўғри келибди. Буваси аввалига сипил тортгандек бўлибди, аммо тунда аҳволи жуда огирлашиб кетибди. У ўзини билмай қолибди Пандит Шодиромга телеграмма юборишибди. Уша кунлари у Баҳром станциясида ишларди ва телеграмма келганида эҳтимол, қулогини кесиб кетишса ҳам билмайдиган даражада маст ётган бўлса керак. Эрталаб унга яна телеграмма юборишди ва ҳарбий доктор капитан Лаҳан Сингхни чақиришди. Бироқ ўғли ҳам, доктор ҳам буванинг зигирдаккина, ширин жонин бу дунёни тарк этгандан кейин етиб келишди.

Пандит Шодиром энди ҳеч қачон ичмасликка қасам ичди ва чиндан ҳам дафн кунигача винонинг яқинига йўламади.

— Бу ярамас ҳали гапларимга ҳам ишонмайдн-я! — дея бўкирарди отаси. — Менга бу гапни ҳозир Банорасий

¹ Экадаш — ой календарининг ҳар ўн биринчи кунин. Ҳиндларнинг эътиқодида кўра, бу кунин қазо қилганлар нопоклик ва гуноҳлардан фориғ бўларкан.

Дос айтиб қолди. Мен ҳамма мазах қилиб кулди. Мен бўлсам ўн бир кунгача винонинг яқинига йўламадим.

— Шунча кун яқинига йўламаган бўлсангиз ҳам бугун ўзингизни тутга олмасиз-ку. Ахир дафн маросими бугун бўлди-ку...— деди секин онаси.

— Ҳаммасига сен айбдорсан. Менинг ўғилларим эл олдига шармандан-шармисор қилишди-ку!— Чэтанинг назарида отаси онасини ургандек ва у йиқилгандек бўлди. У юқорига қараб чопди.

Отаси билан укаси муштлашарди. Онаси беҳуш бўлиб полда ётарди, кеннойиси бўлса (бугун эрталаб акаси билан дафн маросимига етиб келишган эди) бир чеккада кўрқиб турарди. Ромонанд онасини турғизарди.

— Болта! Қани болта? Чопиб ташлайман...— Отаси уйдан югуриб чиқиб кетди.

Ромонанд кетидан дарров эшикни ёпиб олди.

Пандит Шодиром болтани топа олмади. У эшик ёпиқлигини билгач, ошхонага бориб, мис кўзани олиб келди. «Хўш, нима бўпти,— деб бўлдиради ва ўзига-ўзи,— қани кўрайлик-чи...» Кўзани баланд кўтариб зарб билан эшикни урди. Аммо эшик янги ва мустаҳкам эди. Уни бир уришда сийдириш мумкин эмас эди. Шундан кейин у эс-хушдан айрилгандек кўза билан эшикни ура бошлади.

Туи яримдан оққан эди. Ниҳоят, пандит Шодиром эшикни бузиб ташлади. Аммо Ромонанд ичкари уйнинг эшигини ҳам беркитиб қўйган эди, бу эшик бўлса қалин ва қуруқ шишам дарахтидан ясалганди. Бечора кўза уни бузишга ожизлик қилди. Қўни-қўшнилари югуриб келишди, пандит ҳушёр тортди. Ромонанд ва кичик ўғли кечирим сўрашди. Ҳаммаси кўз ёши қилгач, ўринга ётиб ухлаб қолишди.

Аммо Чэтан ухлай олмади.

Қаердадир қўшнинг уйида соат тўртга занг урди. Чэтан ўрнидан туриб Ромонанд ва Чандани уйғотди. Улар ярим соатдаёқ тайёр бўлишди ва станцияга йўл олишди.

Йўл-йўлакай Ромонанд деди:

— Чампа биз билан бирга кетишни жудаям илтимос қилган эди. Мен унга: «Яна ярим йил сабр қилгин, даромадим бир оз ошсин, ундан кейин сени олиб кетаман»,— дедим. У бўлса: «Сиз ҳамма тоғдан-тутганингизни укангиз билан келингизга беряйсиз! Уларнинг виждони

бунга қандай чидаётган экан!»— деди. Топган-тутганим-миш!— акаси заҳархандалик ва ғамгинлик билан кулди,— ижара ҳақи билан ҳисоб-китоб қилганимда ҳам яхши бўларди.

Тонг ёриша бошлаган бўлса ҳам, юлдузлар худди сергак соқчилардек ҳамон милтиллаб турарди. Осмон аста-секин оқара бошлади, пастда бўлса, қоронғиликни «нигиб янги кун туғилиб келарди. Фаррошлар кўча супиришарди, мусаффо тонг ҳавосини чап-тўзон қонларди. Нам ва салқин шамол аста-секин исий бошлади. Ромонанднинг заҳарханда кулгиси бўлинди. У олисларга тикилганча ғамгин ҳолда жим бўлиб қолди. Чэтан сандиқчани ўнг елкасидан чап елкасига олди, Чанда унга:

— Агар чарчаган бўлсангиз менга бера қолинг,— деди.

27

Ромонанд ўша кунни кечаси қийинчилик билан бўлса-да, Чампани қолишга кўндирган эди, бироқ Лоҳурда бир ой яшамасданоқ хотини хат устига хат ёзаверди. Уни имкони борича тезроқ Жоландҳар дўзахидан олиб чиқиб кетишни ва Лоҳур жаннатига жойлаб қўйишни сўраб, хотини бўлгани учун бунга ҳуқуқи борлигини пеш қилиб даъво қилаверди. Фақат унинг ўзигина эмас, онаси ҳам хат устига хат ёзаверди. «Энди ишларнинг бир оз юришиб кетган экан, мингир-мингир хотининг бу ердан олиб кет, у мени тинч қўйсин ахир».

Ҳаммасидан қизғин шу эдики, Чампавати ўқий бошлаган эди. Онаси у уй юмушларини бутунлай йиғиштириб қўйиб, кун бўйи ўтириб олиб, дафтар бўяшини ёзиб юборди. «Хўш, бу қари қарға ўқишни ўрганиб олгач, нима қилмоқчи экан?»— деб сўради онаси. Ромонанд бу хатларни олар экан, энг қулай қоидага амал қилишни лозим топди: «Бир марта жим бўлсанг — юз марта хурсанд бўласан». Онаси билан хотинининг хатлари бу тепса тебранмас одамни безовта қила олармикин? Бироқ Чэ-танин виждон азоби қийнай бошлади: «Мен хотиним билан кайф-сафо сурсаму,— деб ўйларди у,— акам ёлғиз ўзи яшаса. Шу ҳам инсофданми?» Бир кунни Ранвир Лоҳурга келганида Чэтан Чандани онасининг ҳузурига

у билан қўшиб юбормоқчи бўлди ва акасига Чампани бу ерга чақириб хат ёзишини айтди.

Чанда имтиҳонларини топшириб бўлиб, таътилни бошланган эди. У Чэтанга ҳеч нарса демади, аммо кечқурун уйига қайтиб келаётганида кўчадаёқ уни хизматчи аёл тўхтатди (Чэтан уни ҳушфеъллиги ва меҳрибонлиги учун энага деб атарди).

— Хоним бугун роса йиғлади,— деди у,— нима гуноҳ қилди у? Нега энди жўнатиб юборяпсиз? У мендан: «Энагажон, бу ердан ҳечам кетгим келмаяпти, унга айтиб қўйинг», деб илтимос қилди.

Чэтан ҳеч нарса демади, хандон отиб қолди-да, уйга кириб кетди. У ич-ичидан хотинига ачинарди. У хотини билан тенгқурлардек, худди дўсти билан суҳбатлашаётгандек гаплашишга ҳаракат қиларди. Аммо бечора хотини бўлса энг беғубор истакларини ҳам айтишга ботина олмасди. Ҳатто Чэтанда агар иложи бўлса унинг Жоландҳарга боришини рад этиш фикри ҳам туғилиб қолди, аммо у Ранвир ҳамда Ромонанд билан келишиб қўйганди ва акаси дарҳол иккита хат ёзиб юборган эди. У онасига шундай деб ёзган эди: «Мен ҳамма нарсани тайёрлаб қўйдим. Чампани дарҳол Лоҳурга юборинг», хотинига эса шундай деб буюрди: «Хатни олган заҳотинг Лоҳурга келасан!»

Чэтан жимгина уйга кириб келди ва лом-ним демай хотинининг йўлга отланишига кўмаклашди. Аммо йўл тараддуди кўриб бўлингач, негадир ўзини шундай бахтсиз ва ҳорғин сездики, Чанда ундан кузатиб қўйишини сўзсиз илтижо қилаётган бўлишига қарамасдан, шу ернинг ўзидаёқ хайрлашиб қўя қолди.

Хотини кетгач, у ариқ ёнидаги йиғиштириб қўйилган чорпояга жимгина чўзилди. Кейини уч қаватли уй тенасини қоплаб турган мусаффо мовий осмон гўмбазининг қаърига тикилиб қолди. Тўсатдан у даҳшатли бўм-бўшлиқини сезиб қолди ва қайтадан қўзғалган, сўз билан ифодалаб бўлмас, мавҳум бир қайғу юрагини тирнай бошлади. Чэтан бу ғам-ғусса олдида ўзини мутлақо ожиз сезди. У бўшашиб кетган гавдасини қимирлатмасликка уриниб, ҳаракатсиз ётарди.

Шу топда икки кунлик ёмғирдан сўнг, ғиҳоят, булутлар тарқай бошлаган эди. Зах паҳса девор ва унга бетартиб ёпиб ташланган таппиларнинг аралашиси, балчиқ тўла ариқлар ҳамда маҳалладаги ҳовлилар-

га снғир ва буқалар ташлаб кетган тезак ҳиди — хуллас, ҳавода қандай ис таралмасди, дейсиз. Бу бадбўй ислар димоқни ёриб юборгудек бўларди, ундан заҳарланган ҳаво бўлса Чэтаи онгини ўтмаслаштириб, гидрок қилини қобилиятини сусайтирганди. Чэтаи аллақандай беҳуш ҳолатда фаррош хотинларнинг бақирик-чақирикларини эшитарди. Ботаётган қўёшнинг олтин нурлари тор кўча бошидаги хира ойналди, уч қаватли уйнинг томини ёритди ва боши узра осмонда учиб юрган мусаффо, снғил, қордек ошпоқ булут укпарларида учқун чақнатди. Чэтаи «зарҳал» томли бу баланд уйга қарар экан, унинг остида қайнаётган ҳаёт ҳақида, ўзи ҳам бир заррачасини ташкил этган қашшоқ олам ҳақида ўйларди. У оғир хўрсинди. Ҳаёт унинг оёқлари остига бадбўйликдан, чиқитлардан, иллатлардан, қашшоқликдан, сассиқ ва беўхшовликдан тўқилган гилам тўшаган, аммо унинг бошида худди анави уйга ўхшаб донм олтин тож бўлади. Чэтаининг хаёлидан унинг ўғиши, ҳозирги куни ва келажаги лип-лип ўтиб турди. «Наҳотки мен умрбод ҳаёт оёқлари остида топтала бираман?— деб ўйларди у.— Вақти келиб унинг тожидagi гавҳарлардан биттаси бўлиш бахтига мўяссар бўлармикинман?»

У ўрнidan қўзғалди. Бир бориб Айланма боғда сайр қилиб келмоқчи бўлди. Бироқ атрофда шундай намгарчилик, шундай умидсизлик ҳукмрон эдики, у пойма-пой, юракка ғашлик солувчи фикрларни миясидан чиқариб ташлашга қурбни етмасдан яна ингоҳини осмонга қадаганча ётиб олди. Уйнинг тепасини безаб турувчи ажойиб гўзаллик бамисоли ўлаётган одамнинг кўзидаги нурсизланишдек аста-секин қоронғиликда ўча бошлади.

Бир ҳафтадан кейин Чампа келиб, орадан яна бир ҳафта ўтгач, Чэтаи янги турар жой қидира бошлашига тўғри келди.

Чампа бу ерга авваллари ҳам келиб кетган эди. Бироқ ўша кезлари Чэтаи ҳали уйланмаган бўлиб, ҳамма ноқулайликларга чидаган ва акасининг тини врачлиги кабинетида яшашига рози бўлган эди. Аммо ҳозир ўша шаронгга кўникни унга қийин бўларди.

Чэтан хотинини Жоландҳарга юборгач, бўш вақтини
лабиёт билан шугулланишга сарф қилишни лият
илиб қўйган эди. Бу — Чандани дарҳол эсдан чиқариб
борди, ёки Чандани Жоландҳарга юбормоқчи бўлган
вақтидаги гамгинлиги бутунлай тарқаб кетди, деган
ли эмас эди. Бироқ ишчи қай ҳолатда бўлмасин, у
ичадан буён қунт билан ижод қилишга ўзини мосла-
тоқда эди, қандай қилиб бўлса-да, оғир аҳволдан чи-
қиб керак бўларди. Шунинг учун бўш вақтидан ва
амгин кайфиятидан ижод учун фойдаланишга аҳд қил-
ди. У хотинини кам деганда беш-олти ой Жоландҳарда
яшайди, деб ҳисобларди. Шунинг учун бу фурсат ичида
жатта бир роман ёзишни дилига тугиб қўйди. У ала-
қаси қуни катта бир ёзувчи сайр қилиб юрганида
ҳикояларининг сюжетини илшитиб, кейин эса қоғозга
туширишини ўқиган эди. Чэтан ҳам кечқурун таомдан
кейин ёлғиз ўзи сайрга чиқиб кетини ва шу вақтда
миясида романининг планларини тузини ўзига қоида
қилиб олди.

Романининг плани тайёр бўлганида у Мўҳаммадлар-
рўддан қалнигиша дафтар сотиб олди. Дафтар инфос-
ланмасин учун устига қоғоз ўради. Чэтан биринчи вара-
ғига чиройли, йўғон ҳарфлар билан романининг номини
ва муаллифининг исминини ёзиб қўйди. Бундан ташқари,
бутун бетни тўлдириб сербарг шох расминини ҳам чизиб
қўйди.

У бўш соатларида уйда ишларди ва бунинг устига
дафтарини редакцияга ҳам олиб борарди. Соат бирдан
кейин иш бир оз тайинлаганда, у доимо бирор нарса
ёзиб қолишга уринарди.

Чамна келгандан кейин романининг ёзилишини тўхтаб
қолди. Бу уйда яшаш ва ишлаш Чэтан учун чидаб
бўлмас даражада оғирлашди. Бир куни у уйига келса,
антиквардан бутун бошли бир रुपияга сотиб олган ва
эски столни беэаб турган севимли шиша сиёҳдони
остонада турибди. Романининг ерга урсанг кўкка сап-
чийдиган ўғли Суреш эса синглисинини Ситага¹ айланги-

¹ Сита — афсонавий қаҳрамон Романинг қайлини.

риш мақсадида унинг юзига қизил ва кўк снѐҳлар суриб ташлабди.

Чэтап стол буюмларини унинг қўлидан тортиб олиб, ранжиган ҳолда яна столга қўйиб қўйди-да, кейин жипянига шаналоқ тортиб юборди ва оқибатда Чампа билан жанжаллашиб қолди. Бироқ бундан бир мирилик фойда чиқмади. Эртасига у ишдан қайтиб келганда Суреш унинг столига чиқиб олиб деворга ип тортиб ташлаган ўргимчакини тутмоқчи бўлаётганини кўрди. Бола унинг бир уюм очерк, ҳикоя ва шеърларини босиб, гижимлаб ташлаган эди. Суреш, Чэтапни кўргач, пастга сакраган эди, стол устидаги лаш-лушлари билан ағдарилиб тушди. Снѐҳдонни сиииб, қоғозлари сочилиб кетди. Ҳамма нарса оҳ-воҳ ва узр-маъзур билан жой-жойига қўйилганда, Чэтап столининг эскифуруш усталик билан ёништирган оёғи сиииб кетганини кўрди.

Чэтап ана шундан кейингига адабий машғулотни бир четга йиғиштириб қўйиб, янги бошпана қидиришга тушиб кетди.

Ёз.кунларидан бирида каллап саҳарлаб туриб у Анаитга хат ёзди:

«...Биз янги квартирага кўчиб ўтдик. Бу уй Чангар районда бўлса ҳам, аммо шуниси яхшики, у «Пипал паноҳгоҳи» эмас. Эҳтимол, сен, Чангар маҳалласидан қандай қилиб шундай яхши уй топганимга ҳайрон қоларсан? Бу уйда заминдор ва уй эгаси сардор Жағдиш Сингх яшайди. Сардор Жағдиш Сингх бойлигининг кўп қисмини зиёфатларга, концертлар уюштиришга ва ўз ошна-оғайинларига сарфлаб қўйган одам. Мол-мулкни сарфлаб бўлгач, ўз уйини бир неча квартирага бўлиб, уларга одам қўя бошлади. Мен унинг ёнидаги хонани олганман. Эҳтимол, сен газеталарда унинг Радҳароний хонимнинг эри ҳамда учта ўртоғига қарши, ўн олти минг рупиясини еб кетганликда айблаб, судда иш кўзгаганини ўқигандирсан?

Уйи жуда яхши. Бадбуруш пўстлоқ чиқа мевасининг гўзаллигини яшириб турганидек, чиройли ва яшаш қулай бўлган бу уй ҳам ҳамма томондан ифлос ва бадбўй кулбалар билан ўралган экан.

Менга тегишли жой унча кўп эмас, каттагина бир хона, холос. У тахта тўсиқ билан иккига бўлиб қўйилган. Хонада ванна йўқ, аммо ошхонаси шундай кенги, бир бурчагини ванна қилиб қўйса бўлади. Хонанинг

Торқа томоннда деразаси бор, деворлари оқланган, эшиги бўлса, ажойиб, оч-кўк рангга бўялган. Булардан ташқари, катта хонанинг шифтида вентилятор бор. Анант! Мен деразани очиб, уни юргизиб қўйгач, каравотга ётганимда, қалбим тасвирлаб бўлмайдиган қувончга тўлиб кетадики. Сен ҳатто агар ўта ифлос, зах ва қопқоронги каталакдан кенг, ёруғ, покна хонага ўтилганда кўкракни тўлдириб нафас олиш қанчалик қувончли эканини кўз олдига ҳам келтира олмайсан».

29

Дераза ортида зулмат ҳукмрон. Жала шундай шиддат билан қуярдики, тушган еридан сачраб, майда заррачаларга бўлиниб кетарди. Чэтан соатига қараса, икки ярим бўлибди. Унинг қаршисида газетани босишга тайёрлаб қўйган муҳаррирлардан бири шу ернинг ўзида, курсида чордана қурганча ухлаб ўтирарди. Чэтан ўз романи устида ишлар, бироқ қанчалик уринмасин, иши юришмаётган эди. Унинг фикрлари ҳали ҳам бошига калтак ёғилаётган от сингари бир жойда денсиниб турарди. Чэтан дафтарини йиғиштириб, муҳаррирни уйготди. Ундан уйига кетишга рухсат олгач, соябонини кўтариб кўчага чиқди.

Ташқари зим-зиё эди. Кўчадаги чироқлар эса шаҳар маҳкамаси буйруғи билан ўчириб қўйилганди. Иккала томонидан уч қаватли иморатлар тўсиб турган тор кўча ундан баттар зулматга ботган. Кўча юзида сув дарёдек оқар, тарновлардан эса тинимсиз шариллаб жала қуйиларди.

Чэтан яна бир оз кутмоқчи эди-ю, бироқ вақтнинг алламаҳал бўлиб қолганлиги уни кетишга ундарди. У бир қўлига соябон ва роман ёзаётган дафтарини олиб, иккинчи қўли билан таҳмадини кўтарганча зинапоялардан тушиб кўчага чиқди.

Тор кўчада оқаётган сув тиззасидан келарди. Ёруғ уйдан бирданшга қоронғиликка чиққани учун Чэтан ҳеч нимани кўролмаса ҳам, эҳтиёткорлик билан юриб кетди.

У тарновлардан оқиб тушаётган сувни айланиб ўтишга интилар, бироқ улар тўппа-тўғри кўча ўртасига

қўйилаётгани учун ҳам четлаб ўтиш амри маҳол эди. Биноларни ёқалаб кетса, ариққа тушиб кетиш ҳеч гаимас. Бир неча йиллардан бери уни, ёғингарчилик ва офтобдан сақлаб келаётган соябони ҳам галвир бўлиб кетганди. Чэтан Шива тағриси сингари бошидан жаланинг бетиним қўйилишига илож чндаб борар эди.

У не-не азоб-уқубатлар билан зўрга кўчанинг ярмига келганида, кимдир бор кучини тўплаб унинг елкасига қамчи билан туширгандай бўлди. Қулоғига қандайдир галати товушлар эшитилди, қоронғида у томонга аллақандай ваҳимали бир нарса яқинлашиб келмоқда эди. Чэтан қўрқиб кетди. Юраги ўйнаб, ўзини четга олди-да, тез-тез юриб кетди.

У кўчанинг бошига етгач, орқасига қаради. Кўзлари қоронғиликка қўнмаган эди. Ҳалиги нарса шу ўртада истиқомат қилувчи профессорнинг қашшаи ва сузонгич сингари экан. У ҳўл думи билан Чэтанинг елкасига боплаб тушириб қолибди.

Чэтан тор кўчанинг бошида тўхтаб туриб; аввал профессорга, сўнгра сингарига, охирида чироқни ўчиртириб қўйган шаҳар маҳкамасига лаънатлар ўқиди. Шундан кейингина оҳиста йўлида давом этди.

Катта кўча тор кўчачалик қоронғи эмас эди.

Ёмғир қайтадан ёға бошлаган бўлса ҳам, булутлар сийраклашиб, улар орасидан ой мўралади ва унинг заиф нурлари зулматни бирмунча ёритгандай бўлди. Чэтан йўл-йўлакай роман сюжетини ўйлаб борди: у машҳур ёзувчига тақлид қилиб бир дақиқа бўлса-да, вақтни бекор кетказмасликка интиларди.

У муюлишдаги бинога яқинлашди. Қараса, Чангар маҳалласи бошланадиган Мўҳанлаъл-рўд чорраҳаси Гаига ва Жамна дарёларининг Праёг¹ яқинидаги қўйилиши жойига ўхшаб қолибди. Чангар маҳалласига чиқадиган кўчани бутунлай сув босибди. Агар у бу кўчадан юрадиган бўлса, Девон Чанданинг ширинликлар дўкончасига қадар сув кечиб бориши керак эди. Чангар маҳалласи кўчаларида оқаётган сувни ҳасилига келтириб, боши айланиб кетди. Шунда у «Бондемотаром Пресс» босмахонаси ёнидан тор кўча орқали уйига етиб олишга аҳд қилиб, ўша томонга бурилди.

Тор кўча бошидаги ариқ бекилиб қолгани туфайли.

¹ Праёг — Оллоҳободнинг қадимги номи.

бу ерда оқим айниқса инддатли оқаб эди. Ун қалайча парида кўча кўтарилиб борган. Чэтан эҳтиёткорлик билан олға силжир эди. У роман сюжетини миясида пишириб бўлай деганида бирдан қўлидан нимадир сирғалиб тушаётганини пайқаб қолди. У тушиб кетаётган нарсани тутиб қолмоқчи бўлди. Бироқ шу пайт оёғи ариққа тушиб, ўзи сувга йиқилди.

Чэтан сесканиб кетди. Ариқ саёз бўлгани учун оёғига шикаст етмабди. Бироқ у ҳатто оёғи синган тақдирда ҳам, ҳозирги романи ёзилган дафтарини йўқотганини билганидагичалик хафа бўлмаган бўлар эди.

У шу заҳоти сув остини тимирскилай бошлади. Сўнгра ўзи ҳам ноўрин ҳаракатига илжайиб қўлди — дафтарини топиб бўлсан. Уни сув оқими эҳтимол, Мўҳанназла-рўд чорраҳасига элтиб ташлагандир? Шилтан шалаббо бўлган Чэтан шу алфозда рўй берган тасодифни ўйлаб бир неча дақиқа жимгина қотиб қолди. Атроф зим-зиё. Тун сукунاتини ёмғир ва кўча ариқларида буралиб оқаётган сувнинг шарқираши бўзиб турар эди. Орқасидан икки ғилдиракли пазони сув сачратиб ўтиб кетди. Чэтан дафтарини эрталаб келиб излашга аҳд қилди, бироқ топилиб қолар деган умидда талай вақтгача сув остини оёғи билан тимирскиладди. Шу ҳолатда узоқ туриб қолди.

У ариқдан ўтиб, жимгина йўлида давом этди. Чэтан ибрат олмоқчи бўлган машҳур ёзувчи, вақтдан серунум фойдаланиш лозим, ҳатто йўлда кетаётганда ҳам биронта фойдали нарса тўғрисида ўйлашга ҳаракат қилиш керак, деган эди. Аммо ҳозир у қанчалик ишримасин ёзувчининг бу бебэхо маслаҳатига амал қилолмади. У албатта, ниманидир ўйлар эди, бироқ унинг фикрларини «фойдали» деб бўлмасди. Уйига яқин қолганда, батамом ҳолдан тойди. Қовоқларни оғирлашиб борарди. Қалин дафтари, унинг кўк чизиклари ва ҳафсала билан чиройли қилиб ёзилган роман боблари нўё тушида кўраётгандай кўз ўнгидан ўтди. У энди романини ҳеч қачон қайтадан ёза олмайдигандек туюлди — ёзиниға куч-қуввати етармиди? Ана шу фикрини миясига жо қилиб, зинаюядан кўтарилади ва эшикни тақиллатди.

Сардор Жағдин Сингҳнинг айвонда ухлаб ётган хизматкори эшикни очди:

— Хотинингиз келди,— деди у Чэтанга.

— Хотиним?

— Ҳа, хотинингиз!

— Балки онам келгандир!

— Йўғ-э, хотинингиз,— деди хизматкор мийиғида кулиб. Чанда уни кутиб бедор ётганди. Чэтан ўзининг ич-ичидан қувонаётганини ҳис қилди. Барча дилсиёҳликлар шу заҳотиёқ ҳаёлидан кўтарилди.

Хизматкор кетди. Эр-хотин зинапояда узоқ гаплашиб туриб қолишди. — Чанда Чэтанга Жоландҳарда жуда қийналиб кетганини айтди. Ахир у ўйин-кулгига, хурсандчиликка ўрганиб қолган, у ерда эса фақат кўз ёши тўкиб яшашга мажбур эди. Онаси уни Бастига жўнатди, у ерда ҳам юраги сиқилиб, ҳасрат билан кун кечирди. Ниҳоят, Ранвир Лоҳурга отланганида... Чэтан унинг сўзларини бўлиб деди: «Келганинг яхши бўлибди. Бошимга катта фалокат тушди...»

У Чандага дафтарини йўқотиб қўйганини гапириб берди. Чанда қўлидан келганича уни юпатган бўлди. Улар бир зум жим қолишди. Кейин Чанда: «Боринг, бошқа кийиниб чиқинг, шамоллаб қоласиз» деди. Улар биргаликда ошхонага киришди. Чэтан кўйлагини ечиб қозикча илди. Таҳмадини алмаштирди-да, ошхонанинг ўзида тўнтариб қўйилган челақ устига ўтирди. Чанда унинг ёнига, ерга ўтирди.

Онаси Чэтанга мактуб юборган эди. Чанда кофтаси ичидан хатни олиб, эрига узатди. Бироқ ҳозир Чэтаннинг мактуб ўқишга спра тоқати йўқ эди, у қоғозга лоқайдлик билан кўз югуртиб чиқди. Онаси Чан дадан шикоят қилиб, таъна-маломатлар ёғдирган эди... Чэтан бир икки қаторини ўқиб, хатни бир чеккага олиб қўйди.

Аввалига Чанда ўзбошимчалик қилиб келгани учун Чэтан ундан аччиқланмасмикин, деб қўрққан эди. Энди бир оз хотиржам бўлиб олиб Сўхний, Лакшмий, Паро, Картарий ва бошқа дугоналари ҳақида лаби лабига тегмай бидирлаб кетди...

Чэтан бир неча марта Чандадан Нила тўғрисида сурештирмоқчи бўлди-ю, лекин ўзини тийди.

Ромонанд уйғонганида тонг энди ёришаётган эди, у парда орқасидан мулойимгина қилиб:

— Чэтан, ётиб дам олсанг бўларди, ахир тушда ишга боришинг керак-ку,— деди.

Чэтан сал кам бир йилдан буён газетада ишлар эди. Аммо унинг қилиқларида ҳали кўпгина болалик аломатлари бор эди. Кўпинча акиси унга: «Чэтан, ҳалигача гўдаклигини қолмайди-я»,— дер эди. Шунда Чэтан у билан баҳслашиб қоларди. У баъзан акисининг ҳақ эканини тушуниб: «Хўп, мен гўдакман. Аммо уйланганман-ку. Буниси ҳам ҳисоб эмасми? Сенингча, мен неча ёшдаман?»— дея илжайиб қўярди. Баъзида у: «Гўдак бўлишни хуш кўраман, ака. Кексайиш менга тўғри келмаса керак»,— дея эди. Аммо бу болалик қилиқлари қанчалик яхши бўлмасин, унда кўпгина тентаклик аломатлари ҳам бор эди. Ана шу нарса бир кун талайгина дилснёҳликларга сабаб бўлди.

Ҳамма нарса арзимаган ишдан бошланди. Бир кун кечқурун Чэтан хизматдан ўлгудек оч қайтди. Оч қолганида миясига ҳеч нарса кирмас эди. Кўпинча Чанда дастурхонга сабзавот ва қиёмларни қўйиб, нон ёпишга кетарди. Бироқ Чэтанининг тоқати тоқ бўлиб столда бор нарсаларни бир зумда лаққос туширарди. Чанда нонни келтириб, яна сабзавот таомга уннагунига қадар, у нонни еб бўларди. Баъзан у хаёлини банд қилиш учун қўлига китоб олар, бироқ фикрнинг тўпловмасдан, китобни ҳам ташлаб, кўчага чиқиб кетар, уй атрофида айланиб юрар эди.

У ўша кун ҳам оч ва тажанг ҳолда Айланма боғни сайр қилиш учун уйдан чиқиб кетди. Мўҳанлаълрўд кўчасидан ўтиб, Лоар Малга борди, суд биноси ёнидан Айланма боққа кириб, дарахт тагидаги харракка ўтирди.

Чэтан шу қадар оч эдики, хаёлига овқатдан бошқа нарса келмас эди. У боғни маънос кўздан кечирди: оқшом, одамлар боққа сайр қилгани чиқишган. Ўнг томондаги ўтлоқда икки қора танли энага юзлари қип-қизил, қувноқ оқ танли гўдакларни ўйнатиб ўтирарди. Чэтанга қувноқ ва дўмбоққина оқ танли болалар ёқарди, уларнинг мовий кўзлари, қўнғир сочлари ва ҳаракатчанлигини хуш кўрарди. У Айланма боғда тез-тез сайр қиларкан, улар ёнида туриб, ўйинларига разм солар эди. Аммо, шу топда бу болалар унинг кўзига жуда жирканч кўрилиб кетди. «Ҳа, уларнинг ҳар бир ҳужайраси, қонининг ҳар бир томчиси сон-сановқисиз қора танли гўдаклардан ўғирлаб

ёлинган, қора танлилар дунёси эса мана шу энагалардек, кеча-кундуз оқлар дунёсига хизмат қилади». У учар юлдузга айланиб, оқларнинг ана шу дунёсига қулашни, уларни яқсон қилиб, қораларнинг оч дунёсини халос этишни нстаб қолди.

Чэтан ўрнидан турди. Бузуқ кайфияти ҳамон тарқамаянди. Теннис майдончасида ўйни бошланди. Ояпоққина спорт кофтаси ва калта шим кийган соғлом, ёш инглиз аёли ракеткани чиройли ва енгил силкитиб теннис ўйнардн. Чэтан ҳеч қачон теннис ё крокет ўйнамаган бўлса ҳам, бу ўйинларни севар, майдончада узоқ туриб томоша қилар ва барча спорт воқеаларидан хабардор эди. Лекин ҳозир теннис ўйини кўнглига сиғмасди. У ўйинчиларга лоқайд бир назар ташлади-да, уйига кетди. Унга боғда узоқ сайр қилгандек туюлди. Чанда овқатини тайёрлаб, уни кутиб ўтирган бўлса керак. Чэтаннинг кўз олдида бирданига сабзавот таомлари ва пессикқина пўрсиллаган нонлар уюлган тарелка намоён бўлди... Очликдан унинг ичаклари тортишаётган эди.

Афсуски, уйга бориб унинг ҳафсаласи нир бўлди: Чанда ҳали ҳам картошка тозаламоқда эди.

— Ҳеч нима пиширмабсан-да! — деди жаҳл билан. — Ана шунақа де!

Чанда ўзини похуш сезаётгани учунми ёки борган сари Чэтаннинг қовоқ-тумшуги осилиб кетаётганини найқаманглигиданми, ҳар қалай, бошнинг кўтармай: «Кўриб турибсиз, ўйнаб ўтирганим йўқ-ку», — деб жавоб берди.

Чэтан ғазабдан титраб кетди. У хотинини даст кўтариб катта хонага олиб кирди ва каравотга ўтқазди-да: «Мана шу ерда ўтир! Овқатни қандай тез тайёрлашимни билиб оласан», — деди.

Чанда йиғлаб юборди. Чэтан эса шу заҳоти оёғи куйган товукдай ошхонага югуриб кирди. Картошка деярли артиб қўйилган эди. Уни ювиб, тўғраб, қозонга солди. Сўнгра бошнинг чанғаллаганича ғамгин хаёлларга берилди.

Унинг бир вақтлардаги орзуси... ошхонаси ёғ тушса ялагудай идиш-оёқлар эса кўз қамаштиргудай ярқираб туради. Унинг ўзи пол супуриб юрмайди, куйлагига тугма қадаб, ишга жўнаш олдида шимини ямаб ўтирмайди. Буларнинг ҳаммасини хотини саранжом-сарингита қилиб қўяди, у эса, ниҳоят, тинчгина ҳақиқий ва буюк ижодга шўнғиб кетади. Мана ўша, орзу қилган ҳаёти...

Ҷаҳаннаҳ, бақалоқ, ланговур унинг хотини эмиш. Яна ҳамма нарсани ўзи қилиши керак. У чуқур бир хўрсиниб қўйди.

Чэтан идишларга қаради. Ярқираб туриши қаёқда. У жаҳл устида идишларни ювиб, артиб қўйди, худди шу тарзда жўмрак остини ҳам тозаллади, сўнгра ошхонани тартибга солди. Кейин у стол устини безаб ошхонага, покиза идишларга мағрур қараб қўйди. Бирдан унинг чеҳрасида табассум жилваланди.

Чэтан катта хонага кирди, энди хотинига ҳазиллашиб деди:

— Марҳамат, бекам, ҳаммаси тайёр. Таомлардан тановул қилиб, бирпасда ошхонанинг қандай озода бўлганини кўриб қўйсинлар.

Бироқ Чанда ўрнида қимирламай ўтираверди. Фақатгина тил учиди:

— Раҳмат, кераги йўқ... — деб қўйди.

Чэтан энди жаҳлидан тушган эди. Ошхонани тозалашни унинг газабини юмшатди. Чанданинг бепарво жавобидан кейин яна газаби қайнаб, ҳеч нима смай, шошиб уйдан чиқиб кетди.

Чанда билди Чэтан икки кунгача ганиришмади, овқатга ҳам қўл уришмади. Ромонанд уларни яраштиришга беҳуда уринарди. Чэтан икки кундан сўнг бетоб бўлиб қолди. Чанда ҳам ўзини ноҳуш сезарди. Акаси онасига телеграмма юборди. Онаси келиб, уларнинг иккаласини ҳам Жоландҳарга олиб кетди.

31

Чэтан ана шу кўнгилсизликдан кейин узоқ вақт ўзига келолмади. Боши айланиб, нечтмаси чиқди. Ҳатто у ўзини яхши сезиб, Лоҳурга қайтиб келгач ҳам ҳар қандамда дардга чалинаверди. У бир неча кун ўзини яхши ҳис қилиб юрса, кутилмаганда яна бетоб бўлиб қоларди. У энди ўзига, ўзининг соғ эканига ишонимай қўйди.

Ана шундай кунларнинг бирида тақдир уни Ромдосга рўпара қилди. Ромдос атоқли венеролог эди. У ёшларга мўлжаллаб жинсий масалаларга доир бир неча китоб ёзган эди. Лекин унинг китоблари шундай бир услубда ёзилган эдики, уни ўқиган сонпа-соғ ўспирин ҳам ўзини

нохуш сезиб, эртасига муаллифнинг қабулига келаварди.

Чэтан ҳам унинг китобларидан бирини ўқиб, акасининг тақиқлашига қарамай, Ромдос билан маслаҳатлашиб кўришга аҳд қилди. У шу заҳотиёқ Ромдос ҳузурига боришга тайёр эди, бироқ маслаҳат бергани учун беш рупия, дори учун эса алоҳида ҳақ олишини эшитиб фикридан қайтди. Чэтаннинг эса ҳозир беш рупия тугул, беш аннаси¹ ҳам йўқ эди.

Худди шу кунларда Чэтан бир ошнасида Ромдоснинг ёзувчиларга илтифот билан қарашини эшитиб қолди. Шунда у ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетди. У бир варақ қоғозга ҳикояларининг номини ёзиб, Ромдос олди-га киришга жазм қилди.

Чэтан ўз ҳикояларини тўплам қилиб чиқариш ниятида эди. Бунга мутасадди-ноширни қаердан топиб бўлади? «Ҳамма гап ном чиқаришда қолган... — куюниб ёзганди у Анантга. — Ёш ёзувчилар санъатнинг юксак идеаллари учун қўллаб-қувватлашининг орзу қилишмаси ҳам бўлади. Ношир учун китоб — биринчи галда пул, санъат — фақат боийш воситасидир. Ноширларнинг кўпчилиги адабиётнинг «а» ҳарфини ҳам тушунмайдиган, иўноқ одамлар. Улар қайси ёзувчининг номини пуллаш мумкин бўлса, ўшанинг пайига тушадилар». Чэтан фақат ўзига умид боғлаш мумкин. У босмахона ҳам топди, бироқ қоғоз учун тўлашга пули йўқ эди. Шу бондан у ёзувчиларни, айниқса ёшларни қўллаб-қувватлашини эшитгач, ҳикояларини папкага тикиштирди-да, нохушлигига ҳам қарамай Ромдос уйига йўл олди.

Беморларни қабул қилиш тамом бўлгач, Чэтан кабинетига кирди, бироқ ўтиришга журъат қилмади. Эгинда таҳмад ва ёқа тугмаси узилган, уй матосидан тикилган кўйлагин бор эди. Чэтан каловлаганча, ўзини Ромдосга таништира бошлади. У ўзининг ёш ёзувчи эканини, биринчи ҳикоя тўплами тайёр бўлиб, унга «машҳур» танқидчи сўз боши ёзганини гапириб, босмахона билан келишганини, бироқ қоғозга пули йўқ эканини айтди. Сўнгра Чэтан кўнглида ардоқлаб юрган энг асосий ис-тагани, яъни Ромдос жаноблари унга қоғоз топишга ёрдам берсалар, бу ҳол унинг адабиёт самосида ярақлаб пайдо бўлишига имкон беришлигини баён қилди.

¹ Анна — майда пул бирлиги.

Ромдос уни меҳрибонлик билан ўтқазиб: «Қоғоз хусусида ташвиш тортмасангиз ҳам бўлади, уни ўзини ҳал қилиб бераман»,— дея ишонтирди. Сўнгра, ҳаёгд ҳар ким фақат ўзинга ишонини, ҳаминша бировдан қарздор бўлиб қолши ҳолатидан иложи борица қочиши заурлиги хусусида унга ваъзхонлик қила кетди.

— Қарз шундай вазмин юк бўладикки, унга тоқат қилиш ниҳоятда мушкул иш,— деди у.— Мен сенга пул бераман. Сен эса бу пулни ўз китобларинг билан қайтарарсан. Китобларинг мен янги ташкил этган «Саломатлик» журнаliga текин илова сифатида обуначиларга тарқатилади. Ҳикоялар тўпламининг ҳар бир обуначи ўқиб кўради. Ундан кўп кишилар хабардор бўлади, иккинчи китобингга шундай қилиб муваффақият таъминлайсан,— деди-ю, Ромдос мийингида кулиб қўйди.

— Ҳа, албатта, албатта!— хурсанд бўлди Чэтан.— Китоб нашр қилинди дегунча уни ихтиёрингизга топшираман. Фақат ҳозир менга қоғоз топишга ёрдам қилворсангиз, бас!

— Ҳаммаси жойида бўлади, ташвишланма. Ёзавер, ҳаракат қил!— унинг чеҳрасида яна табассум пайдо бўлди.— Бироқ саломатлигининг ҳам унутма. Уни эҳтиёт қилмаётганга ўхшайсан.

— Ҳа, шундай...— Чэтан ийманибгина илжайди, сўнгра Ромдос билан қуюқ хайрлашиб чиқиб кетди. Чэтан зинапоялардан тушар экан, ўзини кутилмаганда олтин топиб олган қулдай бахтиёр сезарди. Уйига келиб, ҳикоялари солинган папкасини столга қўйди ва дарҳол устига қуйидагиларни ёзди:

*Биринчи учрашувдаёқ самимий
ҳурматимга сазовор бўлган доктор
Ромдосга бағишлайман!*

Ромдос Чэтанга қоғоз топишда ёрдам берибгина қолмай, ўзининг янги «Саломатлик» журнаli учун соғдиқни сақлаш соҳасида мақолалар ёзиб беришини ҳам буюриб турди. У ёзувчиларга саҳий муносабатининг ни-

шонаси сифатида ҳатто Чэтанга ёзган мақолаларни ҳаққини тўлаб ҳам турди.

— Ҳозирча журнал янги, шу сабабли сенга ҳар саҳифа учун тўрт анна ҳақ тўлаб тураман,— деди у;— бироқ мен аминманки, бу журнал ҳам китобларим ситгарининг-минглаб пухсада тарқаладиган бўлади. Ана ўшанда сенинг қалам ҳақинг ҳам тўрт аннадан тўрт рублига ошади.

Чэтан беҳад хурсанд эди. Ахир у баъзида бир саҳифа у ёқда турсин, ҳатто бутун бир ҳикояси учун тўрт анна пул олмаган эди-да!

У мақолаларининг мавзунинг ўзи танлар, редакциядаги ўн икки-ўн уч соатлик ишдан кейин уйда ўтириб ёзар, топган пулини Ромонандга берарди. Акасининг ўнш кабинети пештоқига кўркам вивеска осиб қўйилди. Кўчага қараган деворига катта дераза ўрнатилди, хона ичи эса фанер билан безаб чиқилди. Қабулхона анча озода, тўсиқ устига тўқ кўк парда тортилиб қўйилди. Акаси кундузги танаффус пайтида дам олиш учун тўсиқ орқасида ўзига ўрни қилиб қўйди.

Бу пайтга келиб Чэтанининг бош оғриғи янада зўрайди, елкаси кўпроқ безовта қила бошлади. Тез-тез бошини айланадиган бўлиб қолди. У бир кунининг хил андишаларга бориб, Ромдосга ўз дардини очди. Чэтан кўнглида боринини айтиб бўлгач, шундай деди:

— Мен бир неча марта сиздан мени яхшилаб текшириб кўришингизни ва бироқта дори-дармон ёзиб беришингизни илтимос қилмоқчийдим. Яхши бўларди, агар...

Ромдос Чэтанга кўз қирини ташлаб қаради-да, бир лаҳза ўйланиб туриб, кейин кулиб юборди:

— Дори-дармон қилиш ўринга дам олганинг маъқул,— деди у.— Икки-уч ой ҳеч нарсани ўйлама. Сайр қил, дам ол. бадантарбия билан шугуллан, нарҳезга риоя қил. Шунда ҳаммаси жойида бўлади.

Сўнгра, худди ўзига гапираётгандай, қўшиб қўйди:

— Газета иши — ҳақиқий дўзах-ку! Шунчалик толиққан киши саломат қолиши мумкинми? Сен бу ишнинг ҳеч бўлмаса вақтинчалик йиғиштириб тур.

— Мен шундоқ ҳам редакцияда кам бўлманман,— деди Чэтан маъюслик билан,— касалдан бошим чиқмай қолди. Ўриндан ажралиб қолиш ҳам ҳеч гапмас...

— Яхшисен эртага менга келиб учраш,— деди Ромдос бир оз ўйланиб.— Бирон йўлини тонармай.

Эртаси куни Чэтан Ромдос ёнига келганда, доктор унга шундай деди:

— Мен сенинг тўғрида хоним билан гаплашиб кўрдим,— деди у ўз рафиқасини назарда тутиб.— У жуда ҳам марҳаматли ва меҳрибон аёл. У сен сингари мустақил ҳаётга интиладиган ёшларга жуда хайрихоҳ. Мен сенинг кеча-кундуз газетада мук тушиб ишлаётганинг, саломатлигини кундан-кун ёмонлашиб бораётгани ҳақида сўзлаб берганимда, у менга: «Сен уни ўзини билан бирга Симлага олиб кетсанг бўлмайдим?»— деб қолди.

Шундан сўнг Ромдос Чэтанга ўзини ҳар иш исиқ пайтда бирон тоғлик жойга бориб, туриб келишини тушутира кетди. «Саломатликка ҳам яхши, ишнинг ҳам серуни бўлади. Мен вақтни бекор ўтказишни ёқтирмайман. Чунки вақт — улкан хазина. Мен ҳамisha тоққа кетиб ижод қиламан, китобларимнинг ҳаммаси тоғлар қўйида ёзилган».

У ўзини бу гал Симлага жўнашини, агар маъқул бўлса Чэтан ҳам у билан бирга кетиши мумкинлигини айтди.

— Ахир ишим...— гап бошлади Чэтан.

— Саломатлигинг яхши бўлса, иш ҳамма вақт топилаверади.— унинг гапини бўлди Ромдос.— Сен у ерда қанча олясан?

— Қирқ руния,— жавоб берди Чэтан.

— Мен сенга эллик бераман. Чоғроқ ресторанда овқатланасану, мешикида яшайверасан. Бундан ортиқ сenga нима керак?— давом этди у.— Аввало, саломатлик тўғрисида қайғурмоғинг лозим. Уч ойга отпускаи ол, согайиб кетсанг, газетанга қайтиб келаверсан, бўлмаса, ўглимин етти-саккиз ой машқ қилдириб турарсан. Унга-ча бирон иш топилиб қолар.

— Ахир отпускаи...— дедан эди Чэтан.

— Ташвиш тортма. Ўзим редакцияга хат ёзаман.

— Мен тоғда нима иш қиламан?

Ромдос қатъий жавоб қилди:

— Аввало, саломатлигини яхшила, укажон! Бундан муҳимроқ иш бўлмайди! Сен у ёққа ўйнагани кетётганини йўқ. Бу сенинг учун ниҳоятда муҳим иш!

— Ахир, мен...

— Бекор қолмайсан. Кейинроқ иш ҳам топилади. Асосий вазифанг— саломатлигини мустаҳкамлади-дир,— деди-ю, қўшиб қўйди:— Мен ҳадемай Симлага жў-

найман. У ерда менга уй ва беморларнинг қабул қилиш учун кабинет ижарага олиниб қўйилган. Сен ҳам тайёргарликнинг кўравер.

Чэтан терисига сиғмас эди. У уйига келибоқ Анантга хат ёзишга ўтирди, хатида ўз хўжайининин куракда турмас сўзлар билан сўкиб, Ромдоснинг одамшавандалиги ва меҳрибонлигини роса кўниртириб ёзди:

«Мен ҳақиқатан буюк зот билан танишишга муяссар бўлдим. Доктор Ромдосни эшитган бўлсанг керак. У жинсларнинг алоқаси тўғрисида китоб ёзган. Мен буни ўз номини ёйиш учун қилинган, деб бир неча марта эшитгандим. Кўнгли қоралар нималар деб бўҳтон қилишмайди! Биринчи учрашувдаёқ докторга қойил қолдим. Мен унга таъзим қиламан. Унинг қалби қанчалар гўзал... У олижаноб ва улўф зот!»

У бу ҳам етмагандай, Ромдос хотинининг сакхйлиги ва бегаразлигига мадҳиялар бағишлади.

Чэтан кечқурун, Ромонанд келганида оғзи қулоғига етиб ўзининг Симлага кетаётганлигини айтди.

— Сен у ерда нима иш қиласан? — гумонсираб сўз қотди Ромонанд.

— Ҳеч нима. Доктор, кўпроқ овқатлан, тоғларни сайр қил, энг муҳими соғайиб ол, деди.

Чэтан акасининг шубҳалари ёзилмасданоқ уйдан чиқиб кетди. У бу ҳақда барча дўстларига гапириб беришга ошиқар эди. У аллақачон газета тўғрисида ўйламас ва ишга ўз вақтида келишга ҳам шошилмас эди.

33

Чэтан Ромдоснинг котиби, хизматкори Ядром ва унинг хотини Манни билан Симлага келганида июннинг иккинчи ҳафтаси эди. Улар Лоҳурдан чиқишаётганда, Чэтан ўзида йўқ хурсанд эди, бироқ тез орада қувончи ичига тушиб кетди.

Симла сафари Чэтан учун дунёни айланиб саёҳат қилишдан кам туюлмади. Ахир дим қапада ўн икки-ўн уч соат тер тўккан одам бундан ортиқ нимани ҳис қилсин? Ҳамма нарса унга ажойиб бир тушдай кўринди.

Ромдос Чэтани ўзи билан бирга олиб кетишга ваъда берган кундан бошлаб, у йўлга тайёргарлик кўра бошлади. Унинг тўйдан қолган иссиқ пайпоқлари бор

эди. Бир-илөжини қилиб ўзига икки жуфт шим ва иккита кўйлак сотиб олди. Энди пальто керак эди. Унгача акаси анчагина кийган эски пальтодан фойдаланиб туришга тўғри келди. Гарчи пальтони ўзига жуда мослаб қайти тиккан бўлсалар ҳам, уни эскичининг дўконидан сотиб олинган деб ўйлаш мумкин эди. Шундай бўлса ҳам ўша пальтоси, яхшилаб дазмолланган янги шими, ёқаси очиқ кўйлагини, силлиқ таралган узун тўлқинсимон сочлари Чэтанин анчагина башанг кўрсатарди.

Ромдос, меҳрибон рафиқаси ва болалари билан иккинчи класс вагонда боришар, Чэтан эса Жайдев, Ядром ва Манин билан учинчи класс вагонда кетмоқда эдилар.

Чэтан ўзини шу қадар бахтиёр ҳис-қилардики, ҳатто вагонда бўш ўринлар кўп бўлса ҳам, мижджа қоқмади. Амритсарда уларга жоландҳарлик бир йиғит ҳамроҳ бўлди. У Чэтанин таниб, саломлашди. Чэтан йиғитни эслай олмаса ҳам, ўз маҳалласида яшашини билгач, гурур билан Симлага саломатлигини яхшилаш учун кетаётганини, агар йиғитга малол келмаса, қайтишда унга кириб ўзининг соғ-саломат юргани ва турмуши яхши эканлигини айтиб қўйишини илтимос қилди.

— Мен Симлага дам олгани кетаётганимни айттинг,— уқтирди Чэтан.— У ерда уч-тўрт ой бўлиб, мириқиб дам олгач, қайтиб келаман.

У «мириқиб дам олгач» сўзини айтар экан, ҳамшаҳарида ҳурмат ва ҳавас аломатларини топишга нитилиб, унинг юзига астойдил тикилди.

Ромдос ва рафиқаси Калкада поезддан тушиб, у ёғига машинада кетишди.

— Тоққа биринчи марта чиқишинг,— деди Ромдос Чэтанга,— тагин бошинг айланиб юрмасин. Яхшиси поездда кета қол,— Чэтанга ғамхўрлик қилиб туришни Жайдевка тайинлади.

Чэтан, Жайдев ва Ядром Ромдосни рафиқаси билан машинага ўтқазиб, ўзлари поезднинг кичкинагина вагончасида тикилганларича Симлага йўл олишди.

Чэтан Симланинг мактаб дарсликларида тараннум этилган гўзал манзаралари ҳамда тоғ йўллари бўйлаб саёҳатлар таърифини эсга олди. Унинг хаёли мана шу таърифу тавсифлар билан банд эди. Чэтан ана шундай саёҳат қилишга имкон яратиб берган Родмосдан жуда миннатдор эди.

Бироқ «саёҳат» кўнгилдагидек ёқимли бўлмади. Вагон одамлар билан лик тўла, ҳатто у ёқ-бу ёққа ўғирлишининг ҳам иложи йўқ эди. Чэтан аялчан қисфада Жайдевга қараб қўйди, бироқ унга ҳам оғир эди — бечора бошини зўрга ўғира оларди.

Тунда Барогга яқинлашаётганларида Чэтан уйғониб кетди, у ўрнидан турмоқчи бўлди. Бироқ оёқ-қўллари увушиб қолган эди. Тиқилишда қимирлай олмади. Чэтаннинг нафаси бўғилиб, боши қаттиқ оғир эди. Станцияда вагондан тушиниша ҳаракат қилиб кўрди, аммо иложи бўлмади. Шунда у дераза орқали ташқарига чиқди. Булар ҳам етмагандек у очликдан азоб чекарди. Бир неча обни нон сотиб олиб, яна вагонга тармашди. Поезд илондай тўлганиб тезлигини ошира борди. Чэтаннинг боши айланарди. Ёнида ўтирган аёл кўнгли аяганин бўлса керак, деразадан ташқарига энгашди. Чэтаннинг ҳам кўнгли беҳузур бўлиб кетди... У Симла вокзалида, Жайдев елкасидан ушлаб силкитаётганда ўзига келди. Аммо шу заҳоти боши шилқ этиб тундироқ, яна ҳушидан кетди.

«Симла томонларга бориб маза қилиб айланиб келасиз...»

Чэтан бу сўзларни эслаб маънос бош чайқадан ва бир хўрсиниб қўйди. Боши ҳалиям зирқирар, аъзойи бадани узоқ вақт калтаклангандай қақшаб оғир эди. Чэтан қоқила-қоқила вокзал биносидан чиқди. Умри бино бўлиб қуёш нурларининг бунақа жилваланишини кўрмаган эди. Улар дарахтлар, бутазорлар, уйлар узра мусалффо ва тиниқ жимирларди, атрофдаги ҳамма нарса қуёшнинг нафис ва эркаловчи нурига чўмилган эди. Бироқ ҳозир Чэтаннинг кўзига бу ерда ҳеч нарса ёқимли кўринмасди. Жайдев юкларини санаб олди, уларни ҳаммолнинг елкасига ўнгариб, кетидан хурсанд ҳолда эрганиб борарди. Ядром ҳам мамнуи эди, чодранинг тирқиншдан Машининг жипмайиши кўриниб турарди. Фақат Чэтан кулмас эди. У ҳаммадан кейин судралиб борар, унга номаълум истилочилар вайрон қилган шаҳарга келиб қолгандай туюларди. Унинг назарида, олдинда бораётган ҳаммоллар голиблар томонидан қулларга айлантирилиб, энг оғир вазифани бажаришга маҳкум этилган авом эди.

Ҳаммолларнинг ҳорғин таналарини ифлос, тердан шўралаб кетган латта-путталар зўрга бекитиб турарди,

Улар елкасида шунчалик оғир юк кўтариб боришар эдики. Чэтан кўзларига ишонмади. Ёнида кетаётган ҳаммолни тушида кўрмаяптимикин? Тиззасигача лойга беланган оёқларида оғир кавуш, қўллари гадир-будур, ёрилган... У таёққа таянганича еттига чамадонни елкасида олиб кетяпти... Шу пайт унинг ёнидан тахтиравон кўтариб махсус кийимдаги тўртта ҳаммол ўтиб қолди. Тахтиравонда хўппасемиз, боши тақир бир инглиз ялпайиб олиб, мириқиб газета ўқиб кетяпти. Чэтанининг от ёки қўтос ишини қилаётган одамларни биринчи кўриниш эди. Кейинроқ у Симланинг Мол бозор кўчасида битта ҳам машина ёки извош юрмаслигини эшитди. Симлада яшасан оқ таъин жаноблар одамлар елкасида юришни ёқтиришармиш.

Ромдос беморларни қабул қилиш учун Лоар бозор кўчасининг бошланишидаги бино ижарага олинганди. Улар келгунча бу бинога Ромдоснинг вивескаси осиб қўйилган экан. Ашёларнинг бир қисмини бу ерда Ядром билан қолдиришди: бошқалари Рулду Бҳатта посёлкасига қараб кетишди. Ромдос ўзига уйни ўша ердан ижарага олган эди.

Бир оз юриб, чапга бурилшгач, улар Мол бозор кўчаси остидан ўтиб, мусулмонлар ҳайит намоз ўқийдиган Ийдгоҳ томонга чиқадиغان туннелга келишди. Чэтан шундагина илк марта ўзининг тоғда эканини ҳис қилди. Қаршисидан салқин ва рутубатли шамол эсарди. Негадир бирдан Чэтанининг баҳри-дили очилиб кетди. Туннелнинг гумбазсимон деворларини ер қатламидан сезиб ўтган сув намлаб турарди. Туннелнинг шифтида митил ва хира электр чироқлари милтирарди. Туннелнинг нариги бошида ярим доира ёруғликда кириб келаётган кишининг қораси аниқ кўринди.

Рулду Бҳатта Ийдгоҳдан сал пастроқда жойлашган. Бу кичкинагина посёлка бор-йўғи йигирма-ўттиз иморатдан иборат бўлиб, улар одатдагидек, тошдан ё гингдан эмас, балки ёғочдан қурилган эди.

Ромдос ижарага олган хоналар иккинчи қаватда эди. Ҳаммол зиналардан кўтарилиб, чамадонларни оёлга қўйди. Тинкаси қуриган Чэтан кўрпа-тўшак тугунин устига ўтириб, деворга суянди. У оёқларини узатиб беморларнинг қандай ишлаётганини жимгина доқайд кузатарди.

Симладаги ҳаёт Чэтан назарида кўп нарсаларни ўзгартриб юборди. Ромдоснинг олижаноблиги, рафиқасининг меҳрибонлиги хусусидаги фикрлари ҳам ўзгарди.

Чэтан уч ой мобайнида хоним кўрсатган бир қанча найрангбозликларининг шоҳиди бўлди. У бу аёлда бирор-та фазилат мавжуд бўлган тақдирда ҳам меҳрибонлик ва олижаноблик зинҳор бу ҳисобга кирмаслигини тушуниб олди.

У хонимнинг илоҳий улугворлигини бирров Лоҳурда, сўнг Қалкадаги платформада кўрди, холос. Симлага қадам қўйиши билан бутунлай ўзгарди-қўйди.

Ромдоснинг рафиқаси ҳаммолдан нарсаларини қабул қилиб олиб, уларни жойлаштира бошлади. У ўттиз икки-ўттиз беш ёшлардаги, чўзиқ юзли, бурни узун, бадани оқиниш, лунжлари осилган, кўзойнакли, қотмагина аёл эди. Чэтан қанчалик уринмасини, унинг чеҳрасида доктор айтган меҳрибонлик ва мулоимликдан асар ҳам тополмади. Унинг пешанаси кенг, қошлари чимирилган, лаблари қаттиқ юмилган. Чэтан аввалига буни толиқиш ва йўл азобининг оқибати деб тушунди. Бироқ тез орада хоним лабларини ҳаминша қимтиб юришини билиб олди. Чэтан доммо бу башарада табассум жилвасини кўриш иштиёқида юрди, аммо бахтга қарши, унинг истаги бирон маротаба ҳам бажо бўлмади. Ушангла у меҳрибонлик туйғулари бу хотиннинг қалбида эмас, қолаверса Ромдоснинг ҳам қалбида эмас, балки унинг ҳикояларидагина мавжуд эканини фаҳмлади. Бу хонимнинг ўзидан паст табақага мансуб кишилардан ҳазар қилиши, жаноб докторнинг ширин-шакар сўзлари замирида ҳам худди ўшандай муносабат мавжуд эканлиги ҳам Чэтаннинг назаридан четда қолмади.

Чэтан Симлага келган кунни Ромдослар оиласи билан бирга кечки овқат қилди. Ўша ернинг ўзида улар билан бирга гунаб қолди. Аммо эртаси кунни эрталаб Ромдос унга кўрпа-тўшагини кабинетга олиб боришни тайинлади. «Посёлкада туришнинг жуда ноқулай,— деди у.— Бозорга узоқлик қилади, у ерга эса ҳар кун бориб туришнинг керак. Бунинг устига бир неча кундан кейин

ёгингарчилик бошлапади». У доноларча қиёфада Чэтанга Симлада овқат нархи ойига бор-йўғи етти-ўн руния турадиган ошхоналар бор эканини айтди.

Ромдос кабинетига шошилмай кўз югуртириб чиқди-да, Чэтанга тунда кўрпа-ёстиғини тўшаб ётадиган жойни кўрсатди. Сўнгра мийиғида кулиб: «Симла аҳолисининг ярми полда ухлашади. Бу ерда каравот тилла баҳоси», — деди. Сўзларидан маълум бўлишича, унинг ўзи ҳам доимо полда ухлар ва ундан кўп лаззат оларкан. Полда ухлаш жуда фойдали эмиш. Бунақа ухлаш — кишининг кучига куч қўшиб мустақилликни ошираркан. Ромдос Чэтанга ақл ўргатишда давом этиб, кўпгина буюк кишилар ҳам полда ухлашни ўзларига ор деб билмаганини тушунтирди.

У бир ҳафтадан кейин ўзининг панд-насиҳатларини унутиб, Чэтани яна уйига олиб келди, ҳатто унга чор-поясини бериб ҳам қўйди.

Жайидев ва Ядромлар орасида ва Миндл бозор яқинида яшаб туриб Чэтан астойдил ишлай олмаслигини доктор тушуниб қолган бўлса керак. Чэтанинг Симлага келганига бир ҳафта бўлса-да, у ҳалигача бир қатор ҳам ёзгани йўқ.

— Бу ерда полда ухлашишга тўғри келяпти, — дедим унга Ромдос, — кечқурун ўрни солиш, эрталаб йиғиштириб қўйиш. Сен ахир ёзувчисан-ку! Бунақа ташвишлардан четроқ туришинг керак. Ёнверингда китоблар бўлиши керак... Хоҳлаганингча яшайверасан — ётасанми турасанми, ўқийсанми, ёзасанми — ихтиёр ўзингда... Алоҳида хонанг бўлади. Каравот ҳам топиб бераман. Хонада ёлғиз ўзинг турасан, ўз буюмларингни ва ёзув-чизув ашёларингни қулай қилиб жойлаб қўясан... Бу ерда ювинишга имкон йўқ, у ерда ҳамма қулайлик бор.

Шундай қилиб Чэтан Ромдос жойлашган уйнинг зинапояси остидаги кичик бир хонага кўчиб ўтди.

Эртасига эрталаб Ромдос Чэтанинг олдига келди. У мийиғида кула туриб, хонага диққат билан кўз югуртирди-да, шинамлигини мақтади:

— Бу ерда ҳамма нарса ўз ихтиёригда. Ўқи, ёз, бадантарбия билан шуғуллан — ҳаммаси бемалол. Мабодо, биронта савол туғилса, менга айт.

Кейин бир оз ҳаяллаб, сўради:

— Уйқу олдида қанча сут ичасан?

— Бир ярим пао.

— Кам деганда ярим сер сут ичининг керак.

— Менга бир ярим пао ҳам ошиқча.

Ромдос кўлиб юборди. Кейин сутнинг фойдаси тўғрисида қисқача маъруза ўқиди-ю, деди:

— Ядромнинг хотини сенга сутни нилта устига қўйиб кетади.

У гап охирида Чэтанининг соат ўнгача уйга келиши лозимлигини уқтирди. Чунки соат ўнда ҳамма уйқуга кетади, шунинг учун бека кейин келувчилардан ранжир экаи.

Ромдос шундай деди-ю, мийинида кулганча чиқиб кетди. Чэтан тез орада хонимга соат ўндан кейин келишдан ташқари, яна бошқа кўп нарсалар ёқмаслигини фаҳмлаб олди.

Биринчи кундаёқ хоним унга шундай бир қараш қилдики, у ҳатто ҳожатхонага боришга ҳам жўрʼят қилолмади. Манни унга пастроқда, тоғ ён бағрида яна битта ҳожатхона бор эканини, у тинчгина ўша ёққа бориши мумкинлигини айтди. У ваннада ювинишга ҳам ботиқолмай, астагина челақ ва кателокни олиб Мол бөзор йўли устидаги водопроводга жўнар эди.

Чэтанининг дам олиши тўғрисида тинмай жон куйдирган Ромдос учун бу оддий бир нарса бўлиб туюлса керак. Бир кун Чэтан кўчада ювинаётганида ёнидан Ромдос ўтиб қолди. У Чэтани кўриб, ҳайрат билан деди:

— Эҳ-ҳе. Сен шу ерда ювинармидинг?

— Мен соф ҳавода ювинишни маъқул кўраман,— деди Чэтан ғурур билан ҳеч нимадан шикоят қилгиси келмай.

— Обдан чиниққансан-да!— деди Ромдос тиржайганича қўлини силкитиб хайрлашаркан.

Аввало ўз элчиси — қора булутларин йўллаган, ту-ну кун бетиним шарпиллаб қуйиб турган ёмғир пайтида ақча совуқ тушган бўлса ҳам, Чэтанга аввалгидек ўз «чиниққанлигини» намоён қилишга тўғри келди. У хизматкорларга ажратилган ҳожатхонага борар, йўл ёқасидаги жўмрак остида ювиниб юарди.

Ромдос пессик пальтода, қўлқопли қўлида соябон тутиб ҳар кун Чэтан ёнидан ўтар ва унинг «чиниққан-ли»дан завқланарди. Аммо бирон марта на у, на унинг меҳрибон хотини (агар шундай дейиши мумкин бўлса) Чэтанга ўз ваннахонасини таклиф қилишмади.

Чэтанининг бу аҳволига юраги ачишган қўшинларидан

биттаси ўз наънасида ювинишга ижозат бермагунча, бу ҳол давом этаверди. Шундан кейингина у совуқда кўчадаги водопровод остида ювиниш азобидан қутулди.

Қушлар ўта борган сари Чэтан ўзини Ромдоснинг Жайден ёки Ядром сингари малайи эканига ишонч ҳосил қила бошлади. Ромдос ҳам бошқа ўйлаб кишилардек эзувчи эканлигини, у Чэганин фақат китоб ёздирини инятида Симлага олиб келганини фаҳмлаб қолди. Чэтан Ромдоснинг илгарилари ҳам худди ана шу йўл билан бир неча ёш эзувчининг саломатлигини «тузатганлигини», унинг «меҳрибонлиги» оқибатида Ромдос номи билан минглаб нусхада китоблар тарқатганини билдиб олди.

Ромдос Симлага жўнашдан олдин туллаглик қилиб китоб ёзиб беришга Чэтанинг розилигини олган эди. Бу шундай бўлган эди: Ромдос Чэтанин ўзи билан бирга дам олишга таклиф қилиб, харажатлари учун оинга эллик рупия ажратганида Чэтан миннатдорчилик юзасидан доктордан унга алоатта бирорта иш топширишни илтимос қилган эди: Чэтанинг турури Ромдосга ортиқча юк бўлишга йўл қўймаганди.

Ўшанда Ромдос гап орасида ўзининг ҳаёт билан биринчи тўқнашувини гапириб берган эди:

— Ёшлагимда менга бир дўстим ёрдам берганди. — гап бошлади у. — Бироқ ўшанда мен унга пулни қайтариб беролмадим. Миннатдорчилик юзасидан, йил бўйи унинг болаларини ўқитдим.

У ийиб кетиб, Чэтанга ана шунга ўхшаш бошқа бир қанча воқеалар тўғрисида, өзгина ёрдами текканларга олганидан ҳам ошириб қайтарганлигини гапириб берди. Гарчи Чэтан аввал бошидан иш беришни талаб қилган бўлса-да, бу ҳикoyalарни эшитгач, агар ўзига аниқ бир иш топширилиса, Симлага бормаслигини билдирди.

Ўшанда Ромдос истар-чистамас, гўё уни мажбур қилишгаётгандек болаларнинг туғилиши ва ўлими тўғрисида китоб ёзиш иняти борлигини билдирди. У Чэтанга Америкада чиқаётган бир журнални кўрсатиб, кутубхонага бориб қилишни таклиф қилди. Агар у бу масалага деяр фронти маълумот топса, ишни бошлайверганини айтди. Кейин унинг ўзи мутахассис сифатида мавзунинг кенг ёритаверади. Чэтан Ромдоснинг инятини тушунди, унинг меҳрибонлигини қайтариш тариқасида катта ва яхшигина китоб ёзишда ёрдам беришга аҳд қилди.

Ромдос ҳар кун беморларни қабул қилишга кетишдан олдин ҳазил аралаш Чэтандан қилган иши тўғрисида ҳисобот талаб қиларди; қандай янги бобни ёзиб тугатгани, ҳозир қайси устида ишлаётгани, келгуси бобда нималарни ёзмоқчи эканини суриштирарди. Тайёр қисми бўлса Чэтаннынг ёнига ўтириб олиб, ўқиб беришнинг ятимос қиларди. Агар янги нарсаси ёзилмаган бўлса, Чэтаннынг соғлиғи, етарли сайр қила олаётгани — шулар билан қизиқар, сўнгра илжайиб қўшиб қўярди:

— Ҳечқиси йўқ, бугун дам ола қол, эртага икки баравар кўп ёзарсан,— дея мийиғида кулганича ғойиб бўларди.

Бир гал Ромдосга Чэтан кўнглидагидек зўр бериб, ишламаётгандай туюлди. Ўшанда у юмшоқ гинахонлик қилди. Бу воқеа шундай бўлган эди: Чэтан тушда Мидл бозорга овқатлангани бориб, одатдагидек бир соатдан кейин қайтиб келарди. Бир кун кечкикиброқ келаётиб, пастга тушаверишда овқатланиб, дам олиб улгурган Ромдосни учратиб қолди. Ромдос унга гўё ҳазиллашган бўлиб деди:

— Э, тойчоқ, жонингни койитмаяпсан, дейман!

«Тойчоқ» сўзи ёқимли эшитилса-да, Чэтан ўша кунни ухлай олмади. Кўз ўнгиди ўзи тушиб қолган вазиятнинг асл манзараси биринчи бор намоён бўлди. Ҳа, у, Жайдева ва Ядром Ромдоснинг шон-шуҳрат аравасининг тортувчи отлар эди. Ана шу фикр унинг юрагига пайзадек санчилди. Хизматкорлар ҳам, ишчилар ҳам, деҳқонлар ҳам — уларнинг барчаси турли хил аравачаларга қўшилган отлар. Улар туну кун тишим билмай, шодлик юзини кўрмай қолдан тойгунларинча қора терга ботиб меҳнат қиладилар. Буларнинг ҳаммасини жанобларнинг зафар аравасига ясланиб олиб, шум ниятларига эришишлари учун қилишади. Улар бунинг эвазига нима оладилар? Фақат қаттиқ пону, сувми? Мана унга эллик рупиядан бериб туришибди. Симлада, шунчалик қимматчиликда эллик рупия нима бўларди!.. Отлар! Чэтан кулиб юборди, унинг кулгисинда ғам-ғусса ва ҳасрат акс этарди. «Ҳа, мен Ромдоснинг шон-шуҳрат аравасини тортувчи отлардан бириман, холос,— ўйларди у.— У қандай усталлик билан мени жиловлаб олди-я! Мен ёзаётган китоб Ромдос номин билан нашр қилинади, сўнгра у, ўғли, невараси, ҳатто чеварасигача бунинг ҳузурини кўриб юришади. Муаллиф ўзи нима олади? Уч ойига бир юз

эллик рупия, холос. Бу пулни ҳам Симлада харж қилишга тўғри келади. Кейин у кавушини тўғрилаб қўйди, вассалом...» Чэтан Ромдос ва унинг кўнгилчан рафқасини ўз истеъдодининг мухлиси, деб ўйлабди-я. Ушш редакция дўзахидан қутқазिश учун ўзлари билан Симлага олиб келишган, уни ҳам ўз онлаларининг аъзоси ҳисоблашади деб хаёл қилибди!.. Оила аъзосимини... Чэтан кулиб қўйди... У ўзини Жайдев ёки Ядром қисмати кутаётганини туш билибдими?

Ана шу пайт у бутун вужуди беҳад иорозиллик туйғуси билан тўлиб-тошганини сезди.

Ромдос шон-шухрати аравасининг оти-я! Жайдев ва Ядромлар бўлаверсин... Бироқ у бунга чидаб туролмайдил! Қочиб бўлса ҳам қутулади! У ўзини жиловлашларига йўл қўймайди, у ҳамisha эркинлигича қолади!

Ромдос эртасига эрталаб одатдагидек мийнгида кулганича хонага кириб, қувноқ кайфият билан Чэтаннинг ишлари тўғрисида оғиз очганида, у жаноб доктор олдида қогозларини келтириб қўйди.

— Бўлди. Мен кетаман!— У ҳаяжонланиб, яхши гапиролмади.— Сиз мени бу ерга саломатлигини тиклаб олсин деб таклиф қилганмидингиз? Мутлақо ундай эмас экан... Энди ҳаммасига тушундим,— деди.

Ромдоснинг лабларидаги табассум бир лаҳзада йўқолди, бироқ шу заҳотиёқ оғзининг таноби қочиб деди:

— Ҳа, худди шундай. Саломатлигининг яхшиланми учун, массаж, бадантарбия, сайр қилиш учун. Ишингга айтмоқчимисан? Ҳа, у укажоним ўз хоҳишинг-ку. Ишлашинг шарт эмас. Истасанг — ишла, истамасанг — ўзинг биласан. Агар сен Лоҳурга ўзингга озгина бўлса-да бардамроқ сезиб қайтсанг, мен жуда хурсанд бўламан!

Ромдос соябонини енгил силкитиб, шошилмай чиқиб кетди. Чэтан эса душманига заҳар солиш учун бошини даст кўтарган, аммо уддасидан чиқолмай талвасага тушган ярадор илон каби тўлганиб хонада айланар эди.

Чэтаннинг таъби хира бўлиб. кун бўйи тўшакда у ёнбошдан бу ёнбошга ағанаб ётди. Кўзларини қоплаган ларда бирдан тушди-ю, унга ўз тасавуридаги манзара ўта жирканч бўлиб туюлди. У ўзининг ҳозирги аҳволини

тушунди. Қайгуси ошди, чарчаганини сезиб, вужудини аламзадалик қамраб олди. Шу бугунгача унинг мурғак қалбига бу дунё-ғўзал, ораста бўлиб кўринар эди. Ҳозир эса кўз ўнгиди дунёнинг чиннакам бадбуруш томонлари намоен бўлди — қалби ғам-ғуссага тўлди. Бунақа раб-погарчилиكنинг ҳақиқатан ҳам мавжудлигига унинг ишонгиси келмас эди. Бироқ бу ҳолат мавжуд бўлибгина қолмай, ҳамма ерда ҳукмрон эканлигини тани олган соддадил Чэтан учун ниҳоятда огир эди.

Чэтан эзилувчи, Ромдос эса эзувчи эди. Буни ўйлаб Чэтан титраб кетди. Унинг бунга ишонгиси келмаса-да, вазият унинг кўз ўнгиди мана мен деб турар ва Чэтан унинг олдида ўзини ночор сезар эди. Чэтан ўз қалбиди узоқ вақт бунёд этиб юрган мустаҳкам қалъанинг деворларидан бири фактларнинг шиддатли оқинига дош беролмай қулаб тушгандай бўлди.

«Менга нима бўляпти ўзи?» Бу савол авваллари ҳам уни бир неча марта ўз исканжасига олган эди. Бироқ у кезлари Чэтаннинг изтироб ва ҳаракати шу қадар чалкашиб кетгандики, унинг сабабларини аниқлаш амри маҳол эди.

Чэтан ўйга толди. Ахир бу ҳаёт ёвузлиги билан биринчи бор тўқнашуви эмас-ку. У мана шу ёвузликларга қоқила-қоқила туғилди, тарбияланди, вояга етди. Онаси унга дунёга қандай келганини сўзлаб берганди. У ёмғир шаррос ёғиб турган тунда туғилган. Ёмғир бир неча кундан буён тинмай қуяр, эски ярим хароба уйлари томининг бир неча жойидан чакка ўтиб, уй саҳнида кўлмаклар ҳосил бўлган эди. Катта бувиси Гангадея ёмғирни қаҳридан туширмоқ учун ҳовлида бир неча марта ёниб турган чўғни улоқтириб кўрди. Онаси ва катта бувиси уй қулаб тушади деб қўрққанларидан тун бўйи ухламай чиқибди. Уларнинг дояга тўлагани пуллари йўқ эди. Катта бувиси қачонлардир совғага олган идишнинг сотди, бироқ янги туққан онага мураббо аралаштирилган қурук занжабилдан бўлак мадорни тиклайдиган панжира ё ачҳвони¹ пишириб бериша олмади. Онаси ҳам тўла соғайиб кетгунинча кўрпа-тўшак қилиб ётолмади. Кўзи зўрға кўрадиган катта бувиси эса ҳар гал печкага олов ёққан-

¹ Панжира — ун, шакар, ёғ ва зира солиб тайёрланадиган миллий таом. Ачҳвони — янги туққанларга қувват берадиган ичимлик.

да, кийимини куйдириб олишига сал қоларди. Шу сабабдан она ўн биринчи кун деганда таҳорат қилиб, уй ишларига киришиб кетди.

Ташвиш, қўрқув, тўйиб овқат эмаслик ва бетиним уй ишлари туфайли она сути қуриб қолди. У Чэтанин ҳатто олти ойликкача ҳам эмизолмади. У ўғлига эчки сути келтирар, бироқ Чэтаниннг, негадир, бу сутин ичишга тоқати йўқ эди. У фақат эчкинигини эмас, балки сиғир ё қўтос сутини ҳам ёқтирмас эди. У она сутидан бошқасини истамас, она сутини талаб қилар эди.

Унга эчки сутини тутсалар, уни татиб кўриб йиғлай бошлар, урсалар, баттар йиғлар эди. Шунинг учун катта бувиш уни йиғлоқчи деб атар эди.

Чэтан гўдаклигиданоқ турмуш аччиғини татиб кўра бошлади. Бир кунин онаси ичирмоқчи бўлган бир косача сутин Чэтан ичишдан бош тортиб тўрганнинг устига отаси келиб қолди. У Чэтанин биринчи марта — эркалатиб, иккинчи марта — сал жаҳли чиқиб, учинчи марта — ғазаб билан сутин ичишга ундади. Чэтан шундан кейин ҳам сутга қўл теккизмагач, отаси тарсаки туширди ва ғазабни қайнаб гўдакнинг бошини ерга қилиб оёғидан кўтариб олди. Агар онаси: «Ётар энди дадаси, мана ҳозир ичади» деб ялинмаганида нима бўлишини ким биларди?!

Отасининг кўзлари ғазабдан чақнади. Чэтан қўриб кетганидан йиғламади ҳам. Онаси оғзинга тутган косичадан у оғзини ютгандек зўрға бир ҳўплаган эди, дарҳол кўнгли айниди. Ушанда онаси Чэтаниннг юзини юшиб, елкасига секин қоқди-да, йиғламсыраб:

— Бора қол, шўрлик болагинам! Бу аҳволда сенга сут юқармиди?!— деди.

Ана шу кифтига оҳиста қоқиш билан онаси гўё унга қандайдир куч бағишлагандай бўлди. Болага туртки бериб, уни олдинга юришга мажбур этди. Чэтан ёвуз отасидан қечшга тушди. Бола калтак еганида ҳам йиғламади, ҳовлига чиққандан кейингига кўзларидан тирқираб ёш чиқиб кетди.

У кун бўйи уйига яқин ҳам йўламади. Боши оққан томонларда санқиб юрди. Ёноқлари ловилларди. У фақат жисмоний азобланибгина қолмай, балки митти қалбининг энг тўрида, ҳозир унинг тапасини зирқиратиб турган оғриқдан сира қолишмайдиган изтироб яшириган эди.

У худди калтакланган кучукдай ҳаммадан ўзини

чеккага олиб, дайдиб юрарди. Тушга яқин бир пичан-хонага келиб, ўзини сомон устига ташлаганида кўзлари жипққа ёш эди. У яна қаергадир борди. Ўғлининг келмаётганидан ташвишланган онаси фақат кечқурунга бориб уни мешкопчининг хилват кулбасидан ухлаб ётган ҳолда топди.

Ташқарида ёмғир қуярди. Чэтан хонасида кўрпага ўралиб ётарди. У ҳозир ўз болалигида рўй берган ана шу воқеани эслаганда, кўзлари ёшга тўлди, қўли билан беихтиёр чаккасини сийпалаб қўйди. Кўз олдига отасининг баджаҳл қиёфаси намоён бўлди, болаликдаги кўргинликларини бирин-кетин хотирлай бошлади...

Отаси Сайла Қҳурд станциясига янги ишга тайинланганида у беш ёшда эди. Ана ўшандаёқ ота ўғлига инглиз тилини ўргата бошлаганди. Отаси ўзининг шахсий усулини қўллаб, Чэтанга олти ойда ўрта мактаб ҳажмида инглиз тилини ўргатиб қўйишига ишончи комил эди. Ишдан қайтгач, Чэтанга ўзининг алоҳида усулида таълим беришга интилар эди.

Даставвал у Чэтанни «Бҳагаватгита»дан «Уларни ҳеч ким бука олмайди...» ва бошқа бир нечта шеърни ёдлашга мажбур қилди. Чэтаннинг хотираси ўткир чиқиб қолди. У шеърларни тезда ёдлаб олгач, отаси унга бош, бурун, кўз, қулоқ, оғиз, оёқ ва тананинг бошқа аъзолари инглизча қандай айтилишини ўргатди. Кейин унга баъзи бир инглизча сўзларнинг ёзилишини кўрсатди. Отаси аста-секин ҳамма ҳарфи талаффуз этилмайди-ган, масалан: White, black, office ва бошқа сўзларга ўтди. Чэтан отаси айтган сўзларни дарҳол илиб олар, уларнинг қандай ёзилишини эсда тутарди. Пандит Шодиром ўғлим катта бўлса, албатта эътиборли амалдор бўлади, деб каромат қиларди. Кейинчалик отаси Чэтанни бутун-бутун гапларни ёддан ўқиб беришга мажбур қила бошлади.

Ота станцияга ишга кетаётиб, одатда, «ҳаддан ташқари қобилиятли» ўғлини ўзи билан бирга олиб кетар, бошқа хизматчилар олдига ўғлини гурурланиб инглизча сўроққа тутар эди. Агар Чэтан тўғри жавоб берса, атрофдагилар боланинг қобилиятига қойил қолншар эди, шунда пандит Шодиром ўғлини кўтариб, ўпиб қўярди. Унинг узун, нозик ва тикандек мўйлови Чэтаннинг юмшоқ ёноқларига санчилар эди; отаси қўйиб юборгач, бола онаси ёнига чопиб келиб, ўз хурсандчилигини у билан ба-

ҳам кўрарди. Онаси унинг гапларини эшитиб бўлгач, лаб-дариди фахрланиш табассуми пайдо бўларди. Бироқ бу табассум тезда йўқоларди. Онаси жимгина ўтириб осмонга тикилар, лабларидаги ҳасрат ажинлари бутун чеҳрасига ёйиларди.

Бир кун пандит Шодиром поезд жўнаб кетгач, Чэтанин чакриб қолди. Отасининг ошналаридан бири юқори синфда ўқийдиган ўғли билан Лоҳурга кетаётган экан. Пандит Шодиром уни учратиб, нонуштага таклиф қилди ва мешкопчинин винога юборди. Чэтан келиши биланоқ ота, аввало, ўғлининг ажойиб хотираси ва қобилиятининг мақташга тушиб кетди, сўнгра ошнасининг ўғлидан бир неча инглизча сўзнинг қандай ёзилишини сўраб қолди. Бола пандит Шодиромнинг шоп мўйлови, қизариб кетган кўз томирларига бақрайиб қараб қолди. У қўрқувдан ҳеч нима деёлмади. Ушанда отаси ғолибона ғурур билан мўйловини бураб Чэтанга юзланди: «Қани бери кел-чи»,— деди у. Чэтан оқибат нима билан тамом бўлишини билмай, қўрқа-писа отасига яқинлашди.

Шу орада вино ҳам келди. Шодиром шишани кўрган заҳоти кўзларидаги қизил томирлари янада кенгайиб, нингоҳи чақнаб кетди. У шишани очаётиб, Чэтанин сўради:

— Инглизча «оқ» қандай айтилади?

— Уайт.

— Бу қанақа туриш? Тўғри турсанг-чи!

Чэтан қаддини ростлади.

— Ҳарфма-ҳарф айт!

— Даблю... даблю... ай... ти...

— Нима!— отаси шишани қўйиб Чэтанга бақриб берди. Тушган тарсакидан Чэтаниннинг чаккаси ловиларди. У лунжининг қўли билан ушлаб титроқ овозда ду-дуқланиб деди:

— Йўқ, йўқ... даблю, эйч, ай, ти...

— Нега шунини бошда айтмадинг?— Яна Чэтаниннинг юзига тарсаки, елкасига мушт тушди. Кейин отаси ундан бошқа баъзи сўзларнинг ёзилишини сўради (ибораларга ҳали навбат келгани йўқ эди). Бироқ, негадир Чэтаниннинг титраб-қақшаб айтаётган ҳар бир сўзида хато бор эди. Жазаваси тутиб кетган ота ўғлини калтаклай бошлади. Кондуктор болани унинг қўлидан зўрга ажратиб олиб, ташқарига чиқариб юборди.

Эшикдан чиқар экан, Чэтаниннинг қалбини помус, га-

заб ва даҳшат қамраб олган эди. Қўзидан ёши дарё бўлиб оқарди. У ўзининг қаердалигини, қасрга бораётганини билмас, кўз ёшларини мушти билан артиб йиғлар ва ҳадеб буринни тортар эди.

У уйига бормади. У онаси олдига йиғлаб қизарган кўзлари билан боришга номус қилди. Балки унинг митти қалбида гурур уйғониб, ўз ҳақини талаб қилаётгандир.

Чэтан станциядаги омбор томон кетди. У юзини галла солинган қопга суркаб яна аччиқ-аччиқ йиғлай бошлади. Димоғига бугдойнинг қимизак ҳиди ўрилар, бошини айлантириб, уйқуга тортар эди. Бола уйқуга кетди, бироқ бу ҳам жонга оро кирмади; номус, газаб ва даҳшат қалбини оғир юкдай эзишда давом этарди. Уйқусида ваҳимали нарсалар кўринар, тушида ҳатто отасининг дўқларини эшитарди... Чэтан бирдан чўчиб уйғонди. У отасининг қадам товушини эшитди. Чэтан секин қоплар устидан тушди-да, лип этиб ташқарига чиқиб кетди. У ўша кунги узоқ вақт далада санқиб юрди. Овқатланишни бутунлай эсдан чиқарган эди. Адашиб қолишдан қўрқмади — боши оққан томонларга кетаверди.

Қудуқ ёнида узоқ туриб, ёлдиракнинг ёричиллашига қулоқ солди. Хирмонга бориб, дон янчаётган қўтосларнинг туёғидан бошоқларнинг тўкилишини кузатиб турди. Сўнгра анҳор бўйига келиб каттакон чарм челака тикилиб қолди...

Бироқ шу топда бу нарсалар унинг миясига кирмас эди. У паришонҳол дайдиб юрар, хаёлида бу ажойиб манзаралар эмас, балки бутунлай бошқа нарсалар кезар эди. Яна кутилмаганда кўзларидан иссиқ ёш оқа бошлади: у энтикиб чанг, ифлос қўли билан ёшини артарди. Қалбидаги тўфон гоҳ босилар, гоҳ яна мавжланар эди. Чэтан ўзини жуда бахтсиз ҳис қиларди. У ўзининг нима учун, тағин бегона бола олдида калтакланганини англаб етолмас эди. Ахир у ўйлаб кўришга ҳам улгуролмади-ку... Луишнинг тарсаки зарби, ловиллаши босилган, бироқ митти юрагидаги яра зирқирашда давом этарди...

...Мана ҳозир ҳам Симиладаги шу кичик хонада ўтираркан, Чэтаннинг назарида ўша яра ҳали битмагандай, ҳамон оғриб, қон оқиб тургандай эди. У ўзини бечора-ҳол, ожиз, хўрланган кимсадек ҳис қилди. Отаси эса баҳайбат ва даҳшатли туюлиб кетди. Болалик дostonи очилиб, ундаги энг машъум саҳифалар кўз олдида намоён бўлди...

Чэтан кечқурун ҳориб-чарчаб, бир оз тинчланиб уйига қайтиб келганда унинг афт-ангорига қараб бўлмасди: тиззасигача лойга беланган, сочлари тўзриган, кўзлари йиғлайвериб шишган, ҳадеб ифлос қўллари билан артаверган башарасига лой чапланиб қолганди. Онаси эндигина сигирни сориб бўлиб, сутни пишириш учун ўчоқ бошига келган эди. Унинг юраги орқасига тортиб кетди, югуриб бориб, ўғлини маҳкам бағрига босди. Чэтан бирдан ҳўнграб йиғлаб юборди. Онаси ҳам йиғлади. Бола буни кўриб йиғлашдан тўхтади. Улар шу алфозда узоқ туриб қолишди. Сўнгра она уни меҳрибонлик билан бағридан чиқарди-да, олдига кўпириб турган қуюқ сут ва нон қўйди. Чэтан овқат еяётиб, бўлган воқеани сўзлар эди. Онаси уй ишларини қилиб юриб эшитарди. Чэтан калтакланишга сабаб бўлган инглизча сўзларининг ёзилишини тутилмасдан тўғри айтиб берди.

Пандит Шодиром тунда Чэтанин уйғотиб, маст-аласт сўкишлар билан, яна аллақандай қийин сўзларни такрорлашни буюрди. Яна фалокат... Чэтан дудуқладиб қолди. Отаси бир мушт туширганиди, бола ҳаммасини бутуллашди-қўйди. Даргазаб ота уни узун тамаки трубкаси — хукка билан савалай бошлади, у фавқулодда айвон устунига урилиб сингач, Шодиромнинг газиби янида тошиб, ўчоқда биқсиб ётган таёққа ёпишди. Она ҳўнграб, болани тўсиб турарди. Бир неча калтак онасига тегди, бир галгиси эса Чэтанининг тиззасига тегиб терисини суягигача шилиб кетди. Букчайган ва кўр катта бувиси Гангадея ҳассасига суяниб тасодифан хонага кириб келмаганида, бу балонинг охири нима билан тўғашини ким биларди, дейсиз. У неварасини койиб, келини билан икковининг орасига туриб олди. Унинг елкасига ҳам таёқ зарби тушгандан кейингина Чэтанининг отаси бувига қўл кўтариш қанчалик гуноҳ эканини сезиб, бирдан ўзига келди.

Чэтан бу воқсаларининг мийдан-сиргача эсларкан бирдан, унинг барча шубҳалари ечилгандай бўлди. У бунақа адолатсизлик, жиноят ва шафқатсизликка чидаб туролмайдди. Унинг қалби ҳамниша жангги тусар эди. Бу қалбда ҳамниша нафрат ва норозилик руҳи яшаб келди. Фақат бундан унинг ўзи беҳабар эди, холос. Қалб ярасини табиат қучоғида даволашга интилиб, далага қочиб кетиши, касал бўлиб, отасининг кўзларидан ёш чиқаришга зўр бериб интилиши, отасининг кўзига ка-

роқ кўринишига уриниши — буларнинг ҳаммаси ҳали ту-
линиб етмаган ва яширин бўлса ҳам исён, порозилик
эмасиди?

Шу билан бирга Чэтадаги чиндамлик ва сабр-то-
қат бениҳоя тоблани, ана шу ваздан у бу дунёдаги
адолатсизлик ва шафқатсизликдан ўзини юқори тутар
эди. Мана шу матонат ва сабр-тоқат, уни ҳар сафар
кунпаякун қилиш учун даҳшат солиб келадиган ёвуз
тўфондан қутқазиб қоларди.

У ўз ҳаётининг шу томонларини билгани ҳолда
эндиги ўз-ўзидан сўрар эди: «Нега эндиги вафодор дўстла-
ринг бу гал сенга хиёнат қилишди? Негача сен Ромдоснинг
иккинозламалигини кўриб бунчалик эзиласан? Наҳотки
ўзининг қўлга олиш учун кучинг етмаса?»

Атроф дақиқалар сайин қоронғилаша борди. Ёмғир
ҳали-бери тўхтайдиганга ўхшамайди. Уй томларига
урилган томчилар уларни бир оҳангда тақирлатарди.
Сув тариов қувурларидан шариллаб пастга тушарди-да,
буралиб, тўлқинланиб, катта тезликда пастқам ерга
оқиб кетар эди. Шу топда чақмоқлар ҳам ёрита олмаёт-
ган атрофидаги қоронғилигу ташқаридан эшитилиб
турган шовқин ҳам унинг хаёлини бузмас эди. У бамай-
лихотир чорнояда ётарди.

Тақдирнинг битмас-туганмас зарбаларидан овуниш
учун, афтидан Чэтага ажойиб куч-қудрат ато қилинган
бўлса керак. Уни ҳар гал таҳқирлаганларида, у бахти
қаролик ва қашшоқлик дунёсидан қочиб, ширин орзулар
дарёсига фарқ бўларди.

Гўдаклик пайтларидаёқ у ўзини бахтсиз деб ҳис
қилганида ҳар доим ажойиб Рома ва Ситанинг образ-
ларига сиғинар эди¹. Рома унинг бошини меҳрибонлик
билан сийпалар, Сита эса уни тиззасига ўтқазиб овун-
тирар, ўшанда Чэтан барча калтаклаш, дўқ ва сўкиш-
лардан халос бўларди.

Баъзан Чэтан хаёлан Вриндавон бутазорларига²
бориб қолар, у ерда Кришнанинг чўпон болалари ва қиз-
лари билан қўл ушлашиб, ўйин-кулги қилишарди. У ке-
чалари онаси ва катта буvisидан эшитган эртақлардаги
воқеаларнинг тафсилотига ҳамроҳ бўларди.

¹ Рома — қадимги ҳинд эпосидаги қаҳрамон Ситанинг эри;
ҳиндлар уни худо даражасига кўтаришган.

² Вриндавон — Кришна худосининг ёш чўпон қиёфасида
кун кечирадиган хаёлий манзилгоҳи.

Чэтан улғая бәргән сари, хаёли янгидан-яңги оламларна кашф этар эди. У ҳақиқий ҳаётда алдангач, орзулар оламида яшай бошлади ва ўзини бутунлай ўша оламга бахшида этди. Чунки доимо унинг омади фақат ўша ердагина юришарди. Болалик ва ўспиринлик йиллари, орзулар Чэтанга барча кулфатни унуттишга ёрдам берарди. Орзунинг сеҳрли торлари жаранглай бошласа бас, атрофдаги барча нарса бошқача: маҳалланинг сас-сиқ ҳавоси соф, тор, қоронғи хона катта ва ёруғ кўриниб кетар эди. Ҳамма нарса ажойиб, қувноқ, ярқираб нур сочиб турарди. У бир кун келиб, ҳаётининг кенг ва равон йўлига чиқиб олишига шубҳа қилмас эди. Бундай кун яқин. Ҳа, уни бахт, бойлик ва шуҳрат кутарди. Умидсизлик хавфи унга қанчалар таҳдид қилмасин, Чэтандаги кўтаринкилик умид жароҳатларини доволар эди.

Назарида улугзор ҳаёт денгизининг қирғоғида туриб олиб, қувноқ ва шошқалоқ тўлқинларни кузатаётгандай туюлди... Мана у қайиққа ўтириб, ўркач-ўркач тўлқинлар бағрида чайқалиб, узоқ соҳилга яқинлашади... Нариги қирғоқда уни бахт, бойлик ва шон-шуҳрат кутарди. Тўғри, у ҳали қайиқни топганича йўқ, у ҳали беғани соҳилда турипти. Бироқ, албатта қайиқни топади — унинг бунга ишончи камил, орзу-умидлари эса кун сайин ана шу ишончни тобора мустаҳкамлар эди.

Аммо, ушбу маъюслик дақиқаларида, у ўзининг Рулду Бҳаттадаги диққинафас хонасида чўзилиб ётиб умид-ишончга берилиши ҳақиқий тентакликдан бошқа нарса эмаслигини тушунади. Чэтан ўз ўтмишига назар ташлар экан, ҳадеб ўз-ўзини алдашга берилганлигини аниқ билар, орзу-умидлар унга ҳаминша фириб бериб келганини тушунади. Хаёлида қурилган қасрларининг девори қулаб тушар, ҳатто ўзи турган ўша қирғоқ нуриб кетаётгандай эди. Унга босиб турган ери ҳам чўкаётгандай, янги-яңги жойга сакраб ўтаётгандай туюларди. Қунтий билан бирга ҳаёт лаззатини тотиш истаги, Нила билан бахтиёр бўлиш орзуси, бир ҳовуч муваффақиятсизликлардан сўнг Ромдос ёрдамида муваффақиятга эришиш иштиёқи — буларининг ҳаммаси ўз-ўзини алдаш, буларининг ҳаммаси яқин бўлиб кўринса-да, аслида сароб каби жуда узоқ эди. Ҳа, Ромдос тугдирмоқчи бўлган имкониятни у қайиқ дёб ўйлабди. Унинг қайиқ дегани наҳанг бўлиб чиқди. Ғам-андухга тўла шу дақиқаларда

уни шу дамгача бадбахтлик, қашшоқлик, кулфат ва омад-сиэлик узра олиб юрган туйғулари шу топда сохта шарна қиёфасида намоён бўлди. Энди у бу овунчоғидан ҳам маҳрум бўлди. Болалик пайтидаёқ энг оғир дақиқаларда ҳам бир оз бўлса-да, овунишига ёрдам берган орзу-умидлар, эндиликда мутлақо ожиз қолганди. Бугун у ўзининг қайғу-ҳасрати ва умидсизлигини енгизишга қурби етмас эди.

Ғам-эндуҳга ботган Чэтанининг кўзларидан орзулар пардаси тушиб, гўё дунёнинг ҳақиқий башарасини кўргандай бўлди, дунёда икки синфнинг: биттаси — эзувчилар, зўравонлар, иккинчиси — эзилувчилар, жабрланувчилар синфи мавжудлигини тушунди.

Гўё у боғ кўчада сайр қилиб, қандайдир чиройли, бироқ заҳарли ўсимликнинг баргини юлиб оғзига ташлагандай туюлди. Бу барг унинг тил ва лабларини куйдирибгина қолмай, унинг зирқиратувчи дарди кўксига етиб борди. Агар муваффақиятга эришиш учун фақат меҳнат қилиш зарур бўлса — у заҳматкаш эди, бироқ мунофиқлик ва алдамчилик-чи... У алдамчиликка — ёлгон, мунофиқликка — мунофиқлик билан жавоб қайтара оладими? Ана шу фикр унга тинчлик бермай қийнади.

Чэтанининг покиза қалби биринчи марта атрофидаги оламнинг қаллоблигига тўқнаш келди. Она сути билан сингиб кетган гуноҳ ва мардлик, яхшилик ва ёмонлик тўғрисидаги тушунчалар ана шу тўқнашувдаёқ йўққа чиққандай туюлди унга.

Чэтан ўзида йўқотишга уринган барча ярамасликлар атрофда ғиж-ғиж эканини кўрди.

Ҳақиқат ва гўзалликка ишонган, юксак орзуларга интилувчи, ҳассос қалбига ҳаёт биринчи қаттиқ зарба берди. Чэтан фаҳм-фаросат бобида тажрибасизлигидан яшшн тезлигида берилган бу зарбадан ўзини қаерга қўйишини билмай қолди. Ўз маслак-эътиқоди қоясидан қулаётиб тармашиб қолиш учун бўшлиқни ушлаб қолишга интилаётгандай туюлди ўзига.

Чэтан Симлага жўнаш олдидан Анантга ёзган мактубининг ҳар бир сатрини эслади. У аллақачон Ромдос ва унинг хотинидаги олижанобликка, ҳатто, дарвоқе, олижанобликка ҳам эмас, балки, шунчаки, одиллигига ҳам ишонмай қўйган эди. Бундан унинг қайғуси юз чандон ортди. Ромдоснинг ҳақиқий башарасини кўргач, шу лайтгача ўзининг нақадар содда ва меров бўлганлигини

биринчи маротаба тушуниб етди. Аммо, ғурур ўзини аҳмоқ эканман, деб айтишга йўл қўймади.

Қоронғилик қуюқлаша борарди. Ҳамон ёмғир қуярди. Чэтан шу кўйи маъюс ётарди. Бирданига Ромдоснинг таниш қадам товуши эшитилди. Аммо у ўрнидан қимирламай ётаверди. Ромдос хонага кириб, чироқни ёқди, плашини ечиб, Чэтаннинг ётиш сабабини ва нима ҳодиса рўй берганини хавотирланиб суриштирди.

Чэтан индамади.

Ромдос унинг ёнига ўтириб, қўлини кўтариб томир уришини тинглади. Сўнгра деди:

— Толиқиб қолган бўлишнинг мумкин; сенга осойишталик зарур. Ёки бадан қизиб турганда кўчада ювиниб шамоллаб қолгандирсан? Яна нима бўлиши мумкин-а?

Ромдос Чэтаннинг ҳар кун совуқ сувда ювинишнинг шунчаки инжиқликка йўймоқчидай бошини порози оҳангда чайкаб қўйди. У ҳар бир ишда меъёрини билиш зарурлиги тўғрисида бир оз ваъзхонлик қилди. Кейин тухум билан иссиқ сут ичишни маслаҳат берди.

— Мен ўзим ҳозир сенга сут пишириб келаман,— деди Ромдос ташвишланган бўлиб.— Иссиққинна ичиб, яхшилаб ўралиб, ухла. Иншоолло, эрталабгача соғайиб кетасан.— У шундай деди-да, плашини олиб, ичкари хонага кириб кетди.

«Мунофиқ!» — деди Чэтан ичида. У кулиб юборди, лаблари нафратдан бурушди. Ёнбошига ағдарилиб, қўллари боши остига қўйди-да, калласидаги барча ўйларини ҳайдашга киришди.

36

Ромдос Чэтанин уч кун тухумли сут билан боққач, тўртинчи кун (якшанба кун эди) Чайдавик шаршарасини бориб томоша қилишни таклиф қилди. Тоғларини саҳарги юпқа туман тўри қоплаганда қорли чўққиларнинг ялтироқлиги йўқолади. Октоб чиқди дегунча туман тарқалиб, қорли чўққилар бутун жилваси билан кўз олдимизда яна намоён бўлади. Худди шунда бир дақиқа Чэтан қалбини нурли чўққилари ҳам заифлик тумани лардаси билан қопланган эди. Заифлик унинг қалбида умидсизликни уйғотди, бу эса Чэтан ҳаётини узоқ ёри-

Жо турган хаёл машъалини, нурли, соф ва ярқироқ чўқ-қиларининг хиралашинишга — сўнишига олиб келди.

Офтоб нури аста-секин қоронгликни ёриб, нохуш туманни тарқатиб юборди; Чэтан қалбида аввалги пок-заллик, гўзаллик барқ урди, чиройи очилди.

Бугун у заиф экан, наҳотки у энди ҳеч қачон бақув-ват бўлолмайди! Нега энди у умидсизликка тушиб қолди? Дунёда зўраволик қонуни ҳукмрон — кучли заифни маҳв этади!.. Бас, шундай экан, нега энди у ҳам кучли бўлиши мумкин эмас? Унинг жисмоний кучи гўдаклигидак ҳаёт ёвузлиги билан тўқнашувда дарз кетган бўлса, хўш, нима бўпти; бойлик келтирадиган куч-қудрат наниб қилмаган бўлса нима? Бироқ эвазига ақл кучидан бебаҳра қолган эмас! Ахир Чанакья¹ ўзини ҳақоратлаган Нандадан ўчини ололди-ку. У Нандадан подшоликни тортди олиб, тахтга Чандрагуптани ўтқазибгина қолмай, уни эҳсонларга кўмиб ташлади. Нега энди Чэтан ўз ақлини ишга сололмас экан?.. Ярим қоронги кичик кулбада ёлғиз ўтираркан Чэтан ўзини доншмандлар қаторига қўшиб қўйди. У хаёлан ўзини Чанакья ўрнига қўйди, унинг олдида пулнинг куч-қудрати сўна бошлагандай туюлди. У беҳад қудратли бўлиб кетгандек эди; аста-секин қаҳр-ғазаби босилди. Ромдос Чайдавик шаршарасини бориб кўришни таклиф қилиб келганида Чэтаннинг қалбида қутурган тўфон тўхтаб, унинг ўрнига салқин шабада эсмоқда эди.

Чэтан қалбига янгидан-янги куч-ғайрат қуюлиб келаётганини сезиб, Ромдосга қудратли одам бадбахт ожизга қарагани сингари назар ташлади. У илгарилари ҳам Чайдавик шаршараси ҳақида жуда кўп нарсаларни эшитган, бироқ шу кунгача уни бориб кўришга фурсати бўлмаганди. Балки у ётиб зериккани туфайли ҳам Ромдоснинг таклифни қабул қилгандир?

Ромдос йўл-йўлакай бир нечта муҳим рекламасини ёзиб беришга Чэтанни кўндирди. Докторнинг овозида шу қадар самимийлик, майинлик ва шакаргуфторлик бор эдики, киши беихтиёр у қўйган тузоққа илпинмай иложи йўқ. Чэтан ўзининг руҳий куч-қудратига қарамай, Ромдос олдида яна гўдак болага айланди қолди. Ромдос

¹ Чанакья — қадимий ҳинд афсонавий доншмандларидан бири. У рожа Нандадан таҳқирлангач, ундан ўч олиш учун рожа Чандрагуптага тахтни қайтариб олишда ёрдамлашган.

гапни узоқдан айлантириб келиб, рекламага тақадн. У ҳатто бизнинг асримизда рекламанинг роли тўғрисида оғиз кўпиртира кетди:

— Ҳозир реклама асри,— дея гап бошладн у.— Ҳозир ўз камтарлигини ншонсанг ҳамда одамлар қадр-қимматинини баҳолайдн деб ўйлаб нш тутсанг, ҳеч нарсасага эришолмайсан. Аксинча, ҳозир минорага чиқиб ўзинг кашф этган ихтиронг, санъатинг, фаолиятинг ҳақида овозинг борица бақирншинг зарур; ўз обрў-эътиборинг, ютуқларинг тўғрисида одамларга жар солиб эълон қилдиришинг керак. Ғалабага эришаман деган одамга доно бўлиш, бирор фойдали нарсани ихтиро қилиш ё бирор санъат асарини яратиш кифоя қилмайди; нитилганингга эришмоқ учун ўзингн реклама қила олишинг ҳаводек зарур. Ҳозирги замонда камтар киши назарга тушмаган чўл гулидек хор-зор бўлиб қолади; у миллат кўксиди ялтироқ маржон бўлишга муваффақ бўлолмайди.

Ана шу ерга келганда Ромдос ўзининг энг яхши кўрган мавзун, яъни ўз-ўзини мақташга ўтди:

— Менинг ютуғим сирн, бошқа нарсалардан ташқарн, шундан иборатки, мен ўз дориларим ва китобларимни анча топқирлик билан реклама қилолдим.

Кейин у бирдан мақсадга кўчди:— Кечанинг ўзиди мен реклама қилишнинг икки йўлини топдим. Менинг Симлага биринчи келишим. Ҳозирча беморлар оз келиб турибди. Ахир улар қайнаб чиқармиди? Улар менинг бу ерга келганимни ҳатто тушларида ҳам кўринмаган. Лекин мен Симла ва унинг атрофидаги аҳоли орасида номини ёйиш учун қўлимдан келган барча чораларни кўрялман. Врач кабинетининг ўзиёқ — кучли реклама. Одатда тоғнинг қайси ерига келмайин, албатта ўзим учун ва нш учун алоҳида хопани ижарага оламан. Мен қўл қовуштириб, фақат ўз саломатлигини ўйлаб ўтиришини ёқтирмайман. Бунинг устига, уйда ўтираверсанг, ҳеч нарсасага эриша олмайсан...— Ромдос бирпас жим қолнб, япа давом этди:— Мен ҳамиша реклама қилишнинг янгидан-янги йўлларини ўйлаб юраман. Бир рекламанинг бошқасига ўхшамагани тузук. Рекламада янгилик, фантазия, оригиналлик бўлмоғи зарур...— У кутнлмаганда Чэтанга бир неча рекламани кўрсатди.

Чэтан нндамай борар, Ромдоснинг гапларига қулоқ соларкан, пчида унинг мунофиқлигини лаънатларди. Доктор рекламаларни унга кўрсатганида, Чэтан бепар-

вогина кўз қирини ташлади. Бироқ аста-секин унда рас-
сомлик диди уйғонди.

— Уларда нафосатдан ҳеч вақо йўқ.— деди у.— Бу
рекламалар ўта қуруқ ва дағал.— Чэтан йўл-йўлакай
Ромдос китобларидан бирига реклама ўйлаб қўйди.

Чайдавик шаршарасининг каттакоп оқими осмон-
ўпар бино девори каби тепаликдан оқиб тушарди. Бу шар-
шара ер қаъридан отилиб чиққан эриган кумушнинг
ярқираган оқимини эслатарди. У ўз йўлида неча-неча ўн-
лаб бутазор ва дарахтларни ювиб ўтади, майда сув зар-
рачаларининг тўзғишидан пайдо бўлган рутубат пардаси
шаршара узра товланиб турибди. Бу майин заррачалар
одамининг бадашнини қучмасдан туриб, унинг қалбигаги
ҳамма ғуборларни ювиб ташлайдигандай туюлади.

Улар шаршара ёнига тушишгач, Ромдос каттакоп
бир тошга бориб ўтирди. Чэтан эса ундан сал нарироққа
жойлашиб олди. Улар сувдан анча берида бўлсалар ҳам,
аҳён-аҳёнда сув заррачалари Ромдос билан Чэтан
ўтирган ергача учиб келарди. Бир оз фурсат иккаласи
ҳам табиатнинг бу гўзал ва ажойиб манзарасини жим-
гина томоша қилиб ўтиришди. Кейин Лоар бозорда сотиб
олган ширинликларини шимиб, муздеккина сув ичишди.
Сўнгра Ромдос нимадандир илҳоми келибми ё Чэтапнинг
маъюслигини ёзиш учунми, ашула бошлаб юборди. Унинг
овози шу қадар мусиқий, нафис ва ёқимли жараңлар
эдики, ҳатто Чэтан ҳам дол қолди. Қўшиқ уни бутунлай
ўз оғушига олди.

Ромдос куйлар, Чэтан эса, шунчаки энчил бир ман-
фаатпараст, бераҳм эзувчи деб ҳисоблаган одамнинг
кўксига ҳам тепиб турадиган қалби борлигини кўриб
ҳайрон бўларди. Бу юрак ҳам қачонлардир ошиқ бўлган,
албатта. Ҳозир ҳам ўша муҳаббатнинг учқунлари ҳаёт
оворагарчилиги кули остида бурқсиётган бўлса ҳам, ҳа-
ли батамом сўнмабди. У олғирлик, манфаатпарастлик,
муғамбирлик ва уddaбурунлик остида яшириниб ётган
экан. Шунда Чэтан ўйлаб қолди: «Нега энди инсон доим
киқоб остида яшириниб юради? Нега у ўз ҳолича юриши
мумкин эмас? Нега улар фирибгарлик ва мунофиқлик
қилишади? Нега дунё эзувчилар ва эзилувчиларга
ажралган? Инсон қалбигаги энг сара гуллар чаман бў-
либ очиладиган, энг гўзал нитишлиklarини ҳаёт топта-
майдиган, балки уни барқ урдирадиган ҳаётнинг нариги
ажойиб қирғоғига қандай сузиб ўтса бўларкин?.. Бу

оҳанг нақадар мунгли, илтижо ва изтиробларга тўла шу қўшиқ нақадар гўзал!»

Қош қораймоқда. Қайтиб кетиш ҳам ўзи бўлмайди. Ромдос куйлашдан тўхтаб, бир хўрсинди-да, ўрнидан турди:

— Кетдик, дўстим! Бу қўшиқлар айтган билан адо бўлмайди, аммо кун адо бўлиб борапти.

Ромдос қайтишда ўз ҳаёти ҳақида гапириб кетаётиб атайлабми ёки бештиёрни ҳали ҳеч кимга айтмаган кўнгина нарсаларни сўзлаб берди.

Чэтан бу сўзлардан Ромдоснинг медицина коллежини да тўрт йил ўрнига бир йил ўқиганини, дастлаб ишга келганида даволаш бўйича анча гўр бўлганини билиб олди. Бироқ у тиришқоқлиги, ўзига ишониб астойдил ҳаракат қилиши туфайли муваффақиятга эришса олган экан.

Чэтан шунингдек, Ромдоснинг ҳеч қандай маблағсиз иш бошлаганидан ташқари, аксинча, тўққиз минг रुपия қарздор бўлганини ҳам билиб олди. У бир неча қариндошлари билан ҳар хил ишлар баҳолаб олди, аммо улдасидан чиқолмади, қарзларини узолмади, охирида, унинг айби билан қариндош-уруғларининг харж қилган пулини ўз гарданига қарз деб ҳисоблашга тўғри келди.

— Худди ана ўша пайтда, ёшликдан менга ёқадиган битта дўстим ёрдамга келди,— деди у.— У даврларда медицина коллежининг дипломини дарров, бир йилдаёқ олиш мумкин эди. Оиламиз билан чиқишмас эдим. Шу туфайли хотинимни Лоҳурга олиб кетдим. Икковимиз дўстим ҳисобига яшадик. Кейинчалик, пайти келиб, ҳамма қарзлардан қутулдим, ҳатто уларга пул бериб турадиган бўлдим.

— Ўша дўстингиз билан кейин учрашдингизми?— сўради Чэтан. Ромдос йиғиб кетиб титроқ овозда деди:

— Бир маҳал у кабинетимга келди. Мен унга: «Сенга нима таклиф қилсам экан? Ҳатто сўрашга виждоним чидамайди: ахир буларнинг ҳаммаси ўзингники-ку»,— дедим.

Ромдос Чаңгар маҳалласида қандай яшаганлигини гапириб берди: бошидан кечирган муҳтожликларини ҳам... Ромдос эриб кетиб, Чэтанга энг яқин дўст сифатида айтиш мумкин ва мумкин бўлмаган гапларни тўкиб солди. Шу сабабли Чэтан кечқурун хонасига кириб кел-

ганида барча ғазаб-нафратидан асар ҳам қолмаган эди. Гарчи Ромдос Чэтандан бир неча реклама олиб, бу билан анчагина пул тежаб қолганини Чэтан жуда яхши тушунса ҳам, барибир унинг учун ёзаётган китобини тугаллашга аҳд қилди.

Бу ҳаётнинг адолатсизлиги билан дастлабки мурса эди.

37

Бир кун эрталаб Чэтан Ромдосга ёзиб бераётган китобининг бўлимларидан бири учун режа тузиб ўтирганида, гердайганича Ядром кириб келди.

— Жанобнинг катта ўғиллари келяпти!— деди у қувониб. Чэтан сўнгги кунларда Рожкумарнинг келиши тўғрисидаги гап-сўзлардан хабардор эди. Унинг келишидан анча олдин Ромдос ўғлини тузукроқ жойлаштириш, еб-ичиши ва ўйнаб-кулишнинг тўғри йўлга қўйиш ҳақида ўйлаб юрар, ўғли келгунинга қадар, унга лойиқ ўртоқлар топиб қўйиш лозим деб ҳисобларди. Ромдос ана шу мақсадда ўз қўшнилари ва уларнинг болалари билан танишди. Ромдоснинг уйига бурчакма-бурчак уйда жаноб Чавла деган кимса яшар эди. Ромдос ўша хонадонга зиёфатга бориб қолиб, дарҳол ўғлини ўша ерга жойлаштириш учун замин яратди.

Ромдос Рулду Бҳатта кўчасидан пастроқда яшовчи хонадонлардан болалари Рожкумарга тенгдош бўлган кишилар билан ҳам танишиб чиқди. У Чэтанга бўлган эътиборини ҳам кучайтирди. Ухлаш олдидан сутни Манни эмас, Ромдоснинг ўзи келтирадиган бўлди; у Чэтаннинг сиҳат-саломатлигини суриштирар, Ромонанднинг иши қандай бораётгани билан қизиқарди. Гап орасида Чэтанинг роман устидаги иши илгари силжияптими, қанча ёзгани, нима ёзмоқчи экани ва ҳоказолар тўғрисида сўраб турарди. Баъзан Ромдос романининг айрим бобларини эшитишга иштиёқманд эканини айтиб қоларди. У ўзининг ана шу илтифотлари эвазига Чэтандан Рожкумар билан кунга бир-икки соат инглиз тилидан машғулот ўтказиб туришга ваъдасини олди. Ундан аввалроқ Жайдевдан ўғлига арифметика ўргатажаги тўғрисида розилигини олган эди.

Чэтан Ражкумарнинг келиши, боланинг ўз хонасида бирга яшаб, тил ўрганишини эшитиб ўзида йўқ хурсанд бўлди. Кун бўйи ўқийвериш, нималарнидир белгилаш ва ғира-шира хонада ҳадеб ёзиб-чицавериш унинг жонига теккан эди. У энди қаршисида янги жонзотни кўриб, гапиришишга одам топилганидан жуда-жуда мамнун эди.

У кун бўйи зўр бериб ишлар, ишлашдан бир зум тўхтадими, бас, ўзида маъюслик ва ҳорғинлик сезарди; хафа бўлиб, ўзига раҳми келар, ҳатто қўлидан қалами тушиб кетар, Симла ўзининг фароғатбахшлиги билан бирга, назарнда бепоён чўлга айланар эди.

Чэтан ёлғизликни хуш кўрмасди. Агар опаси, акаси, хотини ё яқин дўсти ёнида бўлмаса, ўзини бахтиёр деб билмас эди.

Баъзан у ёлғизликдан хуноби ошиб, Анантга хат ёзмоқчи ҳам бўларди. Авваллари ҳам, акаси сафарда бўлса ёки бирон сабаб бўлиб у билан гаплашиб ўтиролмаса, Чэтан Анантнинг ёнча югурарди. Агар Анант узоқроққа кетган бўлса, унга хат ёзарди. Чэтан Симлага келгач, Анантга бирон марта ҳам хат ёзмади. Жуда кўп маротаба ёзмоқчи бўларди-ю, бирсқ ор-номус йўл қўймас эди. У бир марта хатида Ромдосни кўкларга кўтариб унга ҳамду санолар ўқигач, энди қайси юз билан ҳақиқатни ёза олади? Иззат-нафси ўзининг тентаклигини тан олишга йўл қўймади.

Дарвоқе, Чандага хат ёзиб туриш мумкин-ку. Унга ёзиб турди. Бироқ Чанда жавоб ёзишга эришарди. Шу жиҳатдан олганда у ҳам Ромонандга ўхшарди: Чэтан акасига хат ёзса жавобини кутавериб тоқати тоқ бўларди. Қўшнилари билан яқинроқ танишиб олса ҳам бўларди-ку, бироқ бахтга қарши, Рулду Бҳаттада ўз ҳасратлари билан ўртқлашадиган битта ҳам одам йўқ эди. У ўзини Ромдоснинг хизматкоридай ҳис қилар, шу ваздан қўшнилари билан яқинлашиш унга оғир эди. Чэтан улардан уялар, рўбарў келиб қолишдан ўзини олиб қочарди. У доим қоронғи кулбасидан чиқмай ўтираверар, кўзига эса ҳар балолар кўринаверарди. Назарида, ёлғизлиkning темир ҳалқаси дақиқа сайин баттар исканжага олаётгандек ва бир кун келиб уни бўғиб ташлайдигандек туюлар эди. Чэтан ёзаётган китобни Ромдоснинг башарасига улоқтиргиси келар ва Лоҳурга жуфтакни ростламоқчи бўларди. О, Лоҳур! У ифлос, чанг ва тутунга тўла бўлса ҳам

ҳар ҳолда у ерда ҳаёт қайнаб туради-ку! Лоҳур унча озода бўлмаса-да, қуппа-қуруқ, зерикарли эмас. У ерда бунчалик сокин ва мудроқ муҳит йўқ!

Чэтан Рожкумарнинг келаётганидан ўзининг ёлғизликдан қутулиши учунгина эмас, балки у ўз орзулари ва ҳикояларининг мазмунин билан ўртоқлашиш, романининг бобларини ўқиб бериш, ўзининг келгуси режалари тўғрисида гапириб бера олиш имконияти пайдо бўлишидан хурсанд эди.

Ядром Рожкумарнинг келганлигини хабар қилганида Чэтан ишлаб ўтирган эди. У қўлида китоби билан дераза ёнига келди. Унга рулду бҳатталикларнинг ҳаммаси Рожкумарни табриклагани пешвоз чиққандай туюлди. Бироқ шу заҳотиёқ Чэтаннинг руҳи тушди-кетди: отаси билан зинапоядан чиқиб келаётган боланинг чеҳрасида Ромдос бир неча марта фахр билан сўзлаб берган ажойиб фазилатлардан ном-нишон йўқ эди.

«Тентак, қип-қизил овсар-ку!»— Чэтан кулиб, масҳара қилгандай бош чайқаб қўйди. Рожкумар уйга киргач, Чэтан яна ишига киришиб кетди.

Хонанинг эшигин очилиб, Ромдос ўғли билан бирга кириб келганида қоронғи туша бошлаган эди.

Чэтан чорпояда ўтиравериш чарчаганидан ёпбошлаб ётганди, улар хонага киргач, аниқ-тапиқ ўрнидан турди. Ромдос «ўтир, ўтиравер!» деди. У Чэтанга ётаверишга ишора қилиб, каравотга яқинлашди. У ўғлини қучоқлади, мийиғида одатдагидан қаттиқроқ илжайиб, уларни ўзаро таништириб қўйди. У Чэтанин роса мақтаб бўлгач, Рожкумарга: «Бугундан бошлаб сен мана шу ерда турасан. Жанобларнинг вақтлари бўлганда, бирон соат илғиз тили билан шугулланасан»,— деди. Кейин Ромдос Ядромни чақириб: «Рожкумарга полга жой қилиб бера қол»,— деди.

Чэтан хурсандлигидан сакраб юборишига сад қолди. У ҳам Ядромга унинг чорпоясини зинапояга чиқариб, унга ҳам полга жой қилиб беришни айтди.

Ромдос Чэтаннинг фикрини маъқуллаб, полда ухлашининг фойдаси тўғрисида бир оз ваъзхонлик қилгач, чиқиб кетди.

Тўшак полга ёзилди, Чэтан ўз китобларини ёнига қўйиб ишлай бошлади. Бироқ шундагина полда ўтириб ишлаш ноқулай эканлигин, чунки дераза анча юқори бўлиб, ёруғлик янада камроқ тушиши аён бўлди. Лекин

Ядром Рожкумарга ҳам шу ерда, ёнига жой қилиб бергач, Чэтанининг полиши мумкинми, ахир?

Эрталаб Чэтан одатдагидан сал кечроқ уйғонди, бошини кўрпадан чиқармай, қўлларини юзига тортиб Рожкумарга «Наместе!»— дея салом берди. Ҳеч қандай садо бўлмагач, кўрпадан бошини чиқариб, ҳанг-манг бўлиб қолди: хонада на Рожкумар, на унинг тўшаги бор эди.

Чэтан бўш қолган жойга узоқ тикилиб қолди. Сўнг-ра Ромдос ишга кетаётганида ундан Рожкумарнинг кетиш сабабини суриштиришни кўнглига тугиб қўйди. Бироқ у Ромдос билан гаплашолмади: Ромдос зинапоядан тез-тез тушиб кетиб қолди, афтидан у қаёққадир шошилмоқда эди.

Шундан кейин Чэтан Рожкумар хонамда ётмаса керак, чунки унга полда ухлаш хуш келмагандир, деб ўйлади. У ҳолда Чэтан ҳам чорпоясини яна хонага киритиши керак. Қоронғиликда ишлаб, кўзини ишдан чиқаришининг нима ҳожати бор? Чэтан қараса, зинапоядан чорпояни ҳам олиб кетишибди. У кун бўйи шубҳалар гирдобинда азобланди. Иш юришмади.

Чэтани яна алдашгандай туюлди. Чэтан ёнидан ўтиб кетаётган Маннидан сўради:

— Ядром чорпоянинг кеча мана бу ерга чиқариб қўйган эди. Кўришмаяпти.

— Доктор уни тунда ўғлига олиб бориб берган.

— Ахир у зоҳид полда ётмоқчийди-ку!— деди Чэтан.

Манни кулиб жавоб берди:

— Кечаси қуён бўлган. Хонада бургалар бор эмиш... Бошқа чорпоя бўлмагани учун, доктор сеникни олиб, пастда ўғлига қўйиб берди.

Чэтанининг ишложликдан ғазаби қайнади.

— Уйнинг куйгурлар!— бақирди Ромдос хонаси томон.

Ушанда у кун бўйи ишлай олмади.

Ромдос атрофдаги одамларни атайлаб алдаяпти деб бўлмайди. Шунчаки алдаш (шундай қилишни у муваффақиятга эришишининг зарур шарти деб ҳисоблар эди)

Унинг қон-қонига сингиб кетган эди. У хизматдорларини, муштарийларини, дўстларини, болаларини, хотинини, ҳатто ўзини ҳам алдар эди. Алдамчи ва фирибгар бўла туриб, бунинг устига диний бурчларни адо этишни қанда қилмас эди. «Ория самож» нинг машҳур воизи свами Шудд-хадев йилига бир марта унинг уйига келиб, «Гита» ни қироат билан ўқирди. Ҳар ойда, албатта, қурбонлик қилиб турилар эди. Ромдос буларга ҳам қаноат қилмай, бир неча жамоа ва ташкилотларга моддий ёрдам кўрсатиб турар, бир қанча диний жамоаларга ўзи бешчилик қиларди, шу билан у ўзинга у дунёда ҳам худди бу дунёдагидек роҳат-фароғатни таъминладим, деб ҳисобларди.

Ромдоснинг бу ҳийла-найранглари ва «ишбилармонлиги» Чэтанга қаттиқ нафрат уйғотарди. Чэтан тўғри ва ростгўй одам эди. У одамларга очик кўнгиллик билан муносабатда бўларди. У бу хилдаги маккорлик, фирибгарлик ва мунофиқликдан жирканар, бу хислатларини у дарҳол танир эди. Агар у Ромдос унга тўғридан-тўғри: «Рожкумар келди, ўзингга маълум, унга чорпоя зарур» деганида у шу заҳотиёқ бўшатиб берган бўларди, чунки Чэтанга Ромдос сафарга жўнамасидан олдин ҳашаматли уйда яшашни хаёл қилмаса ҳам бўлишини, иш хонаси ё уйнинг бирор бурчагидан ўрин берилишини айтган эди-ку ахир. У Чэтанни Симлага келиб полда ётишини огоҳлантирган ва у бунга ҳам рози бўлган эди-ку. Унинг ғазабини тоширган томони—Ромдоснинг уни алдагани ва сохтагарчилиги бўлди. Ҳар гал янгича алдаш! Кетидан ўша алдамчилигини хаспўшлаш учун яна алдаш! Чэтан алдамчилик гирдобидидаги ҳаётга чидаб туролмайди. Тўғри, баъзан ҳақ гапни юзингга айтсалар, киши хафа бўлади. Бироқ одатда киши бу хил ҳафзачиликни тез унутади, баъзан айтилган гапларида жон борлигини тушуниб, қулоққа қуйиб олади. Бироқ алдамчилик! Шунчаки олганда алдашнинг ҳеч бир хавфи жойи йўққа ўхшайди. Аммо алдамчилик қурбони бўлган одам қалбида абадий жароҳат пайдо бўладими, у бора-бора тузалмас ярага айланади. Агар алдамчи кечирим сўраса, ҳатто алданган киши алдамчидан қасдини олса-да, бари бир ўрнига келмайди.

Борингки, Чэтан Ромдос учун китоб ёзадиган бўлган: ўз-ўзини қийнаб ёзгани билан нима чиқарди? Ёлгон ёлгонлигича қолаверади, Чэтан Ромдоснинг алдоқчилигини кечирмайди. У Ромдоснинг барча алдаган пайтларини

хаёлидан ўтказди, уларни кўз олдига келтириб эски ярасига туз сепди, холос.

Ҳамма бало Чэташнинг ўта сезгирлигида эди: ана шу ўта сезгирлик унинг дилини хуфтон қиларди. Агар ўзи беихтиёр бировни алдаб қўйган бўлса, сўнгра уни ўзи сезиб қолса, ўз-ўзига нафрати тошиб кетар, ўшандай пайтларда фақат орзулар қучоғига гарқ бўлар эди.

Чэтан ҳозирининг ўзига Ромдоснинг олдига бориб:

— Дарҳол менга чорпояни қайтариб бериб. Дарров! Пулини маошимдан тугиб қолишингиз мумкин. Нима, менинг ёрдамим битта чорпояга арзимабдими? Ёки сиз мени хизматкорингиз деб биласизми? — демоқчи бўлди.

Чэтан ўзининг Ромдос назарида Ядром ё Ўжай-девлар қатори одамлигини яхши тушунишига, ўзининг бу қисматига аллақачон кўникиб қолган бўлишига қарамай, бу ҳақда яна бир карра ўйлаш унинг ярасига туз сепган билан баробар эди. У қаҳр-газаби тошиб, қаердандир бир печа रुपия топиб, ўзига чорпоя сотиб олмоқчи бўлди. Аста-секин қаҳр-газаби сўниб, ақлирасолик қайтиб келди унга. Унинг Ромдосдан ўрганган ёлғиз нарсаси — бирор ишни шошилмасдан ҳал қилиш бўлди. Ромдоснинг табиатида ҳеч нарсани қизиққонлик билан қилмаслик принципи бор эди. Чэтан газабидан ловиллаб турган бўлса-да, қилмоқчи бўлган ишнинг атрофлича ўйлаб кўриб, ҳозир Ромдоснинг олдига югуриши тентаклик бўлишини фаҳмлади. Хўш, у бориб шовқин кўтарар, оқибати нима бўлади? Ромдос уни уялтириб, ҳомийларча унга чорпояни қайтариб берар. Йўқ, Чэтан энди қайтариб олмайди. Ахир норозилигининг бор-йўғи шундан иборат эмас-ку! Чорпояни қайтариб олса, у яна марҳаматга мунтазир одам аҳволига тушиб қолади-ку! Унинг шу пайтгача фақат хизматкорларга мўлжалланган томсиз ҳожатхонага қатнаши, шундай совуқда ҳам кўчадаги кранда ювиниши ва ниҳоят. Ромдоснинг уйида моховдек яшаб туришига нима дейиш мумкин?

Шундай экан, нега энди у полда ётавермайди? Ёлғонсиз бир қадам ҳам босиш йўқ — Ромдоснинг шори ана шундай бўлиб қолганди. Гарчанд Чэтан докторнинг макру ҳийлаларини аннқ кўриб турса ҳам, унинг учун ёзаётган китобини давом эттирди. Нега энди у эски ёлғоннинг янги хилларига тўқнаш келганида ҳаяжонга тушаётми? Нега у бу ёлғончи билан абадий мурса қиллолмайди? Нега энди у ўз хаёлида яратган ва кайф

чоғ пайтда китобини баришлаган ўша одамни унутиб юборолмайдиган? У аввалига Ромдосни ўзининг тўлиб-тошган орзу-хаёллари тасаввурида кўрган эди, мана энди ҳақиқий вазият унинг кўзини мошдай очиб қўйдиган. Бу воқелик нега уни ташвишга соляпти, нечун у шу пайтгача адашини ҳасратини ичига ютаверинишдан ва аввалги ўз хулосаларининг хато эканини тушунишдан талвасага тушади?

Шуларни ўйлаб Чэтан бир оз тинчиган бўлди. Унинг газаби момақалдироқ бўлиб гулдурамади, йўлидаги ҳамма нарсани ямлаб кетувчи қуюнга айланмади, балки бир парча булут бўлди-ю, ўз-ўзидан тарқалди кетди. Аммо унинг мулоҳазалари алдамчилик билан тўқнашувдан пайдо бўлган яраларига малҳам бўлолмади. Аксинча, охириги воқеа унинг ярасига баттар түз сепди. Ромдос эрталаб Чэтанин кўрмасдан кетди. Бироқ кечқурун қайтиб келиб, зинапоядан дераза орқали. Чэтаннинг хонасига қараб, унинг кайфиятини сүриштирди ва тунда бургалар таламадини, деб сўради.

— Ҳа, улардан ҳатто Рожкумар ҳам қочиб кетибди...— деди доктор — Ҳа, энди бола-да!— кулиб қўйдиган у.

Чэтан ўзини жуда ажойиб ҳис қилаётганини айтди. Бунинг устига унинг қонида заҳар шунчалик кўп тўпланиб қолгани, уни талаган бургалар шу заҳотиёқ жаҳаннамга равона бўлаверди.

Ромдос «ҳазил»дан лаззатланиб кулди-да, хонасига кириб кетди.

39

Рожкумар Чэтаннинг хонасида ётмаса ҳам, дарс олиш учун белгиланган вақтда етиб келди. Чэтан китоб ёзганман, дарсга вақтим йўқ деб айтай-айтай деб турди-ю, истиҳола қилиб дарсни бошлаб юборди.

Рожкумар иккинчи марта дарс олишга келганида Чэтан унинг қўлида қора ёғочдан йўшилган чиройли пайин кўриб қолди. Машғулотдан кейин бола Чэтаннинг илтимосига кўра бир неча куй чалиб берди. Куйлар Чэтанга маъқул бўлди. Чэтан Рожкумар билан машғулотни тамомлагач, ёзаётган китобини ҳам бир чеккага қўйиб, бола билан бирга Ийдгоҳга борар ва у ерда зўр иштиёқ билан куй чалардилар.

Чэтаннинг ўзи ҳам най чалишни хуш кўрарди. У ёш болалик пайтида қандолатчи Ҳарлаъл дўкончасига бир бўёқчи тез-тез кириб турарди. У найни шундай сайратиб чалардики, Чэтан қаерда бўлмасин унинг овозини эшитиб, Ҳарлаъл дўконига югуриб келарди. Чэтанда бу асбобга ҳавасни худди мана шу бўёқчининг чалиш маҳорати уйғотган бўлиши мумкин. Чэтан икки ярим анига ярмаркадан най сотиб олди, бироқ ундан «пуф» деган овоз ҳам чиқаролмади. Чэтан чалишни энлай олмагач, олган найини бир чеккага улоқтириб, бошқа нарсалар билан алаҳсиб кетди. Ҳар гал уларнинг маҳалласига биронта қизикчи келганида, томошабинлар даирасида бир қўли билан ногора чалиб, иккинчи қўли билан гоҳ-гоҳ найни лабига босиб пуфлаб қўйганида, Чэтанда чалишни ўрганиш истаги яна алаңгаланарди. У яна бир найсадан пул тўплаб, най сотиб олди. Боши шийгунича найни пуфлайвериб, охирида бир оз чалишни ўрганиб олди. Чалишни оркестрдаги созандалардан яхшироқ ўрганиб олиш ниятида Маҳавир тўгарагига ҳам ёзилиб қўйди. Оркестрчиларнинг қора ёғоч найларини кўриб у ҳам ўзига шундай най олишга жазм қилди. Бахтга қарши ўша пайтда Жоландҳарда музика асбоблари дўкони йўқ эди ва бу орзунини бир неча йиллар ўз қалбига ардоқлаб юрди. Имкон туғилиши биланоқ у ўзига най сотиб олди.

Бу имконият унга бир минг тўққиз юз йилгирма тўққизинчи йилда туғилди. У мактабни тамомлаб, бир неча ойдан кейин коллежга ўқишга кирган эди. Худди шу пайт Лоҳурда ҳинд миллий Конгресс партиясининг навбатдаги сессиясига тайёргарлик кетаётган эди: Чэтан ва Анант бу сессияда қатнашишни жуда-жуда истардилар. Бироқ улар ҳали ҳеч қаерга бориб кўришмаган, шу сабабдан Лоҳурга қандай боришни, боргач, қаерда тургани, қаерда овқатланишни, сессияга қандай киришни билишмасди, энг муҳими — харажатлар учун кетадиган шунча пулни қаердан олишади? Улар билан бир синфда Конгресснинг Жоландҳар комитети раисининг ўғли ўқир эди. Ана ўша йилгит нима иш қилишлари кераклигини айтди. Конгресснинг маҳаллий комитети сессияга кўнгиллилардан топиб юборишга қарор қилган, улардан баъзиларига ҳатто махсус кийим сотиб олган ва йўл кира ҳам ажратганди. Раиснинг ўғли Лоҳурга бориб махсус тайёргарлик лагеринда таълим олиб қайтгач,

Жоландҳардаги шундай лагерга ўзи бошчилик қилди, Икки ўртоқ ана шу ўспирин ёрдамида кўнгиллилар сафига ёзилди. Бир неча кун тайёргарликдан ўтгач, ҳалиги имтиёзлар билан бемалол Лоҳурга Конгресс сессиясига жўнаб кетишди.

Лоҳурнинг Анарҳали районидаги дўконлардан бирида Чэтан кўргазмага қўйилган музика асбобларини кўриб қолди; ойнаванд шкафда қора ёғочдан ясалган найлар тахлаб қўйилганди. Чэтан дўкон ёнида тўхтади. У ҳамма нарсани унутиб, дўконга кирди-да, найларнинг баҳосини суриштирди. Унга ёқиб қолган най беш рупия тураркан. Най қисмларга ажраларкан. У ўша найни, албатта сотиб олишни кўнглига тугиб, дўкондан чиқди.

Чэтан Лоҳурда яна беш кун бўлди. Шаҳарда томоша қилса ва сотиб олса арзийдиган кўп нарсалар бор эди. Аммо Чэтан қолган беш рупия пулини тишига уриб сақлади. У кўнгилли сифатида Конгресс ошхонасида текин овқатланди. Демак у ерда осиб қўйилган «Яшасин нўхат аталаси!» «Йўқолсин ловия аталаси!» каби ёқадиган ё ёқмайдиган таомлардан хабар берувчи шпюрлардан текин лаззат оларди. Совун ва сочга суркаладиган мойлар Конгресс ташкил қилган «ювиниш хоналари»да топиларди. Чэтан ана шу йўсинда беш рупияни тежаб қолди. Поездда қайтиш пулини Анант бериб турди, извошга ўтириб, Лоҳурдан вокзалга кетаётганларида Чэтан бир неча дақиқага тушиб, най солиб олди.

У найни ўз қўлида кўриб, бениҳоя қувониб кетганидан, ҳатто извошнинг ўзидаёқ уни чалиб кўрмоқчи ҳам бўлди. Бироқ шундай тиқилинч эдики, най чалишга имкон бўлмади. Ана шунинг учун Чэтан ҳафсаласи пир бўлиб, найни ички чўнтагига солиб қўйди.

Вокзалда одамлар шундай тирбанд эдики, Чэтан билетлар кассасига яқин ҳам боролмади. Билет олиш машаққатини Анант ўз гарданига олди. Чэтан эса нарсаларни қўриқлаб ўтирди. Анант бир амаллаб одамлар ичига тиқилиб киргач, Чэтан тугунлар устига бамайилхотир ўтириб олиб, най қисмларини бир-бирига бураб, чалишга берилиб кетди. У ўзининг вокзалда, кутиш залида ўтирганини, атрофини одамларнинг зич ҳалқаси ўраб олганини, ҳали улар билет ололадими ёки бу ерда тунаб қоладими — буларнинг ҳаммасини унутганича, ўзига таниш куйларни бирин-кетин чала бошлади. Унинг найи чунон сайрардик!

Анант қўлида билетлар билан сочларин ҳурнайиб, ҳаяжонланиб қайтиб келганида Чэтан найининг лағзатли куйларин оғушида ўтирарди. Анант оғир нафас олар, кийини ёнжимланган эди: «Сен бу ерда маза қилиб пай чалиб ўтирибсан, поезд эса жўнай деб турибди!» деб бақирди-ю, перронга отилди.

Чэтан шошиб қолганидан нима қилишини билмай, найинин камзулининг ички чўнтағига тикди-да, нарсаларин юк ташувчининг орқасига юклаб ўзи Анантнинг кетидан югуриб кетди.

Минг машаққатлар билан вагонга чиқиб, бўхчаларини жойлаштиришгач, Чэтан деворга суяниб ўтириб олдида, яна ички чўнтағига қўлини тикди... юраги орқасига тортиб кетди: най йўқ! Балки у нарсаларини шошилиб кўтараётганида чўнтағидан тушиб кетгандир ёки тикилишда кимдир олиб қолганмикан? Поезд жўнай деб турибди. Анант унга парво қилма, бошқасини оларсан деб далда беришга қарамай, Чэтан каловланганича темир йўлдан сакраб ўтиб, ҳалиги ўтирган жойига отилди. Гарчи най у ерда ётганида ҳам, шундай шошқалоқликда топиб бўлармиди, сирасини айтганда, одамлар гавжум жойда най турармиди? Чэтаннинг кўз олди қоронғилашиб кетди.

Бола бечора нима қилишини билмай перрон бўйлаб югуриб-елар, Анант вагон деразаси олдида турмаганида, шу топда ўз вагонини топа олмасди ҳам. Поезд тунги соат бирда Жоландҳарга етиб келди. Чэтан охириги кучини тўплаб Релве-рўд, Панчпир ва Чаурасти Атарин кўчаларидан ўтиб бораркан, ўзини зўрга тутиб турарди. Уйининг эшигини очиб остонадан ҳатладн-ю, кўзлари ёшга тўлди...

Рожкумарининг найини кўриши билан Чэтаннинг юраги орзиқиб кетди. У Конгресс сессияси кунларида не азобда етти кун пул тежагани, бир дақиқага чўзилган хурсандчилик ва кетидан узоқ давом этган дилхасталикни хотирлади. Вақт бу ярани деярли битириб юборган эди. Ушандан бери иккинчи маротаба қора ёғочдан ясалган пай сотиб олишга Чэтаннинг имкони бўлмади, аммо бамбукдан қилинган сурнайи ҳозир ҳам сандиғида ётибди. У доктор хонимнинг чмирилган қошидан, қўшнларини безовта қилишдан ва қаршисида яшовчи Чарандосининг шубҳали кузатишларидан хавфсизлаб, сурнайини чалмас эди. Мана энди Рожкумар билан пай

чалиш имкони туғилган, шунинг учун у зўр қувонч билан сурнайни қўлга олади. Бир неча кунгача Чэтан ўзининг ёлғизлигини мутлақо унутди. Бўш пайтларида у Рожкумар билан пастга, тоғ ён бағирларига тушиб, куй чалишга шўнғиб кетар эди.

40

Чэтаниннг Рожкумар билан сайр қилиб, най чалиб юришн узоққа чўзилмади. Ҳадемай Рожкумар янги танишлар орттирди, уларнинг баъзилари билан дўстлашди, Чэтан билан бирга най чалиб юришлар ортиқ уни қизиқтирмай қўйди. Шу орада Чэтан Рожкумар билган ҳамма куйларни ўрганиб олди, ҳадеб най чалавериш ўзининг ҳам жонига тегди. Рожкумар ўзига янги ошналар топиб олгач, Чэтан яна адабий ижод ишларига шўнғиб кетди.

Энди Чэтан бўш қолди дегунча ўз романи устида ишлай бошлади. Бироқ қанчалик тиришмасин, иши негадир ҳечам юришмасди. У ўқиб чиққан романлар бармоқ билан санарлик эди холос. У ҳам бўлса Прем Чанднинг икки-учта китоби, бенгал тилидан таржима қилинган баъзи асарлар ва коллеж программаси бўйича мажбурий ўқиб чиқилган бир неча инглиз романлари эди. Фақатгина шу билим билан роман ёзиб бўлмасди, албатта. Бироқ бу ҳолат Чэтанин ташвишга солмас, у ёзишни давом эттираверарди. У ўз ҳис-туйғуларини баён қилиш истигидан зинҳор воз кечолмасди. Бироқ афсуски, иши қайсар эшак сингари ўрнидан қўзғалмасди. Қанча уринмасин, куйиб-пишмасин иши олдинга силжимади. Бир даста қоғозни қоралаб ташлаган бўлса-да, ҳали ўйлаган мақсадидан жуда узоқ эди. Кунларининг бирида у роман ёзишни тарк этиб, тоғликлар ҳаётидан ҳикоялар ёзишга аҳд қилди.

Тоғликлар ҳаёти тўғрисида у нима биларди? Уйдирма асосига қурилган ҳикоя унга дарров ёлғондакам бўлиб кўринди.

Шундан кейин Чэтан ҳикоя ёзишни ҳам тарк этиб, шёр ёзмоқчи бўлди. Бунда ҳам унга илҳом париси шафқат қилмади: бутун истеъдодини ишга солса-да, битта

ҳам шеър ёзолмади. Коллежда ўқиб Қунтийни учратиб юрган кезлари шеър ўз-ўзидан қуйилиб келаверарди. Йўлда кетаётиб айтган сўзлари ҳам қофияга тушиб шеър бўлиб қолаверарди. Ҳозир Қунтийни ўйлаганида, Чэтаннинг кўз ўнгида у эри вафот этган кундаги қиёфада намён бўлди; Чэтан ўзининг тўйи кунн отаси ва ака-укалари ўртасидаги жанжал ва бошқа кўпгина воқеаларни эслади; шеърлар эса қанот қоқиб ундан узоқлашиб кетишди.

Чэтан бу хаёлларини барча эсдаликлари сақланадиган қутичасига тушириб юбормоқчидай бошини силкитиб қўйди. Энди у Нила ҳақида хаёл сура бошлади. Қани эди чиройли бир шеър ёзса! Бироқ бу гал ҳам унинг кўз ўнгида илгариги хаёлларидан ҳам маъюсроқ бир манзара пайдо бўлди... Чэтаннинг кўзига унга қулоқ солмаётган, ундан хафа бўлган, отаси эрга берган ва ҳозир узоқ-узоқларга отланаётган Нила кўриниб кетди. Изтироб қалбадаги жароҳатини янгилар, шеърлар эса аввалгидан ҳам узоқларга қочиб кетмоқда эди.

«Ниланинг турмуш қуришидан нега ташвишланыпман?— ўйлади Чэтан.— Уйланганман, хотиним ҳам бинойидек бўлса. Ахир пандит Венипрасодга Нилани турмушга чиқаринг деб ўзим айтмаганмидим... Намунча қайғурмасам?» Чэтан хаёлан ўз-ўзи билан баҳслашиб, пировардида ҳеч нарсага жавоб тополмай шеър ёзишни ҳам ташлади. Энди унга Ромдоснинг китоби устида ишлаш ва Мал-рўд бўйлаб сайр қилиш қолди, холос.

41

Роман, ҳикоя ёки дoston ёзишга беҳуда уринишлар жонига теккан Чэтан серҳаракат кўчаларда сайр қилиш кишининг ҳасрати ва ёлғизлигини унутишга ёрдам бериши у ёқда турсин, ҳатто чуқурлаштириб юборишига ишонч ҳосил қилди, у ўзида ёзувчилик қобилияти мутлақо йўқлигини ва унинг чинакам истеъдоди музикадалигини тушунгандек бўлди. Бир кунн овқатланиш учун Мидл бозор яқинидаги кичик ресторанга зинапоялардан тушиб келаётганида бирдан дилрабо қўшиқ эшитиб қолди:

Кетмиш олис элларга жондан севган шунқорим,
Мен эса ёлғиз бунда ҳасратдур дилда борим...

Чэтан зинапояда қотиб қолди. Чўзиқ, майин ва мунгли куй уни мафтун қилди. Оёқлари пиллапояларга михланиб қолгандай туюлди. Қўшиқ тугагач, Чэтан пиллапоядан тез-тез юриб пастга тушди. Барибир нафис ва мунгли куйлар уни таъқиб қилиб келаётгандай туюлди.

Қўшиқ зўр маҳорат билан ижро этилди, кейинроқ маълум бўлишича, у «Мултана» оҳангида куйланган экан. Уни мафтун этган куйнинг жозибадорлигими ёки хонанданинг сеҳрли овозими билолмасди, аммо шуниси аниқки, бу қўшиқ Чэтаннинг қалбини батамом ром этганди. Ёлғизлик ҳасрати янгидан ҳужум бошлаганда яна шу куй унга ҳамдам бўлди. Чэтаннинг хаёллари қайтадан қанот қоқа бошлади. У ўша кунн серқатнов кўчаларда сайр қилди. Уйига келиб ётганида ҳам ҳалиги куй қулоғи остида жаранглар эди. Чэтан эртасига туш пайтида яна ўша кўчадан ўтди. У ресторанинг бир томонига бутун девор бўйлаб ёзиб қўйилган вивескани кўриб ҳайрон қолди. Унда катта чиройли ҳарфлар билан СИНГҲНИНГ МУЗИКА МАКТАБИ деб ёзилган эди.

Ёмғирли кунлардан бирида Чэтан эски пальтосига ўралиб, тушдан кейин уйга қайтаркан сархуш қилувчи ўша куйни яна эшитиб қолди. Чэтан ресторанга кирди. Ошхонадан анқиб турган арзон ёғ ва пиёзнинг доғ ҳиди димоққа урилди. Чэтан бурнини рўмолчаси билан бекитганича ошхона олдидан ўтиб, музика мактаби қарши-сида тўхтади. Пардани бир ёққа қайирди, озода кичик хонага кўзи тушди. Полга тўшалган гилам устида гармоннум ва иккита табла¹ ётарди. Чит тўшалган тоқчада девор рангига мос календарь, гулдон ва икки дона чинни сичқончалар турарди. Хонада гармоннум ва табладан бошқа музика асбоблари йўқ эди.

Хона ўртасидаги гармоннум олдида ўн уч ёшлардаги бир бола ўтирарди. «Мултана» куйини, балки ўша бола ижро этгандир. Бола хонаки матодан тикилган тоза шим ва ола-була калта камзул кийган бўлса ҳам, бошига хонандалар одатича салла ўраб олганига қарамай, офтобда қорайганлигидан қайиқчига ўхшаб кетарди. (Чэтан янглишмаган экан, кейин билса, бола ҳақиқатан ҳам қайиқчи экан) Чэтан болани кўриб, дадил ичкарига кирди.

¹ Табла — қўл билан уриб чаллинадиган, погорога ўхшаш музика асбоби.

— Марҳамат! — дегандек бўлди кимдир эшик орқасидан. Бу сўз унга «Бош устига! Хайрият, марҳамат қилибдилар!» дегандек эшитилди. Чэтан ҳайрон бўлиб атрофга кўз югуртирди, эшик тавақаси ортида девор ёнида учта темир курси қўйилган экан. Курсиларнинг биттасида ёш ва барно сикҳ¹ йиғити, гўё бу ерга меҳмон бўлиб келгандай уялиқираб ўтирарди. Эгинида қимматбаҳо башанг костюм.

— Марҳамат, ўтиринг!

Йиғитнинг қўнғироқдек жарангдор овози Чэтанга жуда ёқди. Чэтан ўтирди.

— Хизмат,— деди йиғит.

— Жаноб профессор қачон келадилар? — сўради Чэтан яна бирор нарсга қўшишга ожизлик қилиб.

— Хизматингизга тайёрман.

Йиғит ўз муомаласида иззат-иқромни жуда ўрнига қўйганидан Чэтан беихтиёр:

— Демак, профессор Сингх ўзлари эканлар-да! — дея хитоб қилди.

Йиғит тасдиқ ишорасини қилгач, Чэтан бир зум унга ажабланиб тикилиб қолди. У профессор Сингх ёхристиан ё мўйловини қирдирадиган сикҳ деб ўйлаганди. Чэтаннинг тасаввурича жаноб профессор камиди қирқлардан ошган, бошига хонандалар сингари катта салла ўраган киши бўлиши керак эди. Ҳозир салобатли чол ўрнида йиғирма бешлардаги йиғитни кўриб ҳайрон қолди. Чэтан зинада туриб эшитган қўшиқларнинг мафтункор жаранги мана шу тилла бўғиздан чиққан экан-да, деб ўйлади. Чэтан у билан ёнма-ён ўтириб бир ашула эшитгиси келиб кетди-ю, бироқ бу ҳақда ҳеч нима дея олмади. Ниҳоят, жаноб профессорнинг ўзи унга ёрдамга келди:

— Шундай қилиб, келишдан мақсадингиз?

— Мен бу ерга овқатлангани келиб тураман,— деди Чэтан бир оз дадилланиб,— вивескангизни кўриб қолдим. Сиз билан танишмоқчи бўлдим. Қўшиқ эшитишни жуда севаман ва ўзим ҳам куйлашни ўргансам дейман. Шу сабабдан келдим бу ерга.

Чамаси жаноб профессор бунни эшитиб хурсанд бўлди шекилли, жавоб ўрнига кулиб қўя қолди.

¹ Сикҳлар — XVI асрда шимолий Ҳиндистонда вужудга келган диний мазҳабдаги кишилар; улар соч, соқолини ўстириб юришди.

Чэтая ҳам мамнуй — унга профессорнинг табассуми жуда ёқди. У янада дадилланиб:— Сиз ашула айтишни ўргатасизми?— деб сўради.

Савол бемаънироқ бўлганидан жаноб профессор жавоб ўрнига яна илжайиб қўйди.

Профессор шундай чиройли жилмаярдик, Чэтан унга ҳалигига ўхшаш яна битта бемаъни савол берай деб турганида, жаноб профессор галстугининг тугунини тўғрилаб қўйди. Ушанда Чэтан кийинишлар орасидаги фарққа эътибор берди. У ҳаяжонланиб, истиҳола билан сўради:

— Машғулотлар ҳақи қанча бўлади?

— Беш рупия.

Чэтан, уй машғулотлари учун профессор қанча ҳақ оладилар, деб сўрамоқчи эди-ю, лекин унга бу савол бутунлай маънисиз туюлди. Ахир унинг уйида музика дarsi олишга қурбон стармиди? Чэтан бир оз ўйлаб туриб, сўради:

— Машғулотлар қайси пайтларда бўлади?

— Эрталаб соат ўндан биргача ва кечқурун тўртдан олтигача.

Бошқа сўрайдиган нарсалар қолмади. Чэтан ўридан тураётиб, машғулот ҳақи олдиндан тўлаб қўйилса керак, деган ўз тахминини айтди. Жаноб профессор жавоб ўрнига яна илжайиб қўйганида, Чэтан ўзининг Силлага доктор Ромдос билан бирга келганлигини ва бирга ишлаётганлигини маълум қилди. Ойнинг бошида у маошини олгач, профессор шогирдлари сафида бўлажагини билдирди.

Профессор эса ҳамон илжайиб турарди. Чэтан одати бўйича «Намасте» деб юборди, сўнг хижолат бўлиб «Сат шри акал!»¹ дея гўлдиради-ю, чиқиб кетди.

Кеч кирди. Ғарбга бош қўяётган қуёш эритилган олтин сингари ёлқиниланиб турарди. Бу олтин тўпни гўё ақлга сиғмайдиган қудратли бир олов қиздириб чўғга айлантиргандек, тилла ранг тусдан аста-секин қип-қизил тусга кира бошлади. Жаку кўчаси устидаги булутлар анор гулларига ўхшар, Мал-рўд ёқасидаги қатор уйлар-

¹ Сикҳларга хос бўлган саломлашуу ва хайрлашуу усули.

нинг томи устида тилла ранг офтобнинг охирги нурлари жилваланадди.

Чэтан ўзининг янги саторини қўлтиқлаганича, Риж кўчасидан Мол бозор томонга бурилди. Сетор тўқ кўк лишиқ матодан тикилган гилофга ўроглиқ бўлиб, гилофнинг камари ва иплари қизил рангли эди. Чэтан сўнгги икки ой мобайнида акасига юборган ўн рупия ва овқати учун тўлаган етти рупиядан қолганини музика машғулотига сарфлади. У дилрабо¹ сотиб олиб, мактабга келтириб қўйди. У бу ишни профессор Сингх миннатдор бўлиб, гармоншумда машқ қилишга рухсат этар деган умидда қилган эди. Чэтан учинчи ойдаги маошига сетор олди, қолган пулга гилоф буюрди. У бу ойда қандай тирикчилик ўтказишни ўйламай, артистларга хос ғурур билан бошини баланд кўтариб юарди. У ўзини гўё ерда юргандай эмас, ҳавода парвоз қилаётгандай сезарди. Қоронғи ва биқик кўча узра учиб бораётгандай, атрофида турли-туман сержилва бўёқлар нур сочаётгандай, қўшиқлар янграб турган кеча унга парвонадай эди.

У зинада туриб «Кетмиш олис элларга жондан севган шунқорим» қўшиғини эшитиб ўзини ердан кўтарилиб, парвоз қилиб юргандай ҳис қилган ўша дамлардан буён бир ой ўтган бўлса-да, у ҳамон ўша кайфиятда эди. Унинг ўз ёлғизлигини ўйлаб изтироб чекишга ҳам вақти йўқ эди. У яна орзулар оғушида қолди.

Унга орзулар ҳаводек зарур, у орзусиз яшай олмасди. У орзулар дарёсига ғарқ бўлиб, истаса Ниланинг бошиғи бўла олар, Чанда билан ҳаётдан роҳатланар, улкан рассом, нотик ё ёзувчиликка эриша олар, ҳатто яна коллежга қайта туриб, барча лохурлик талабалар сингари беташвиш, хурсандчиликда яшай олар эди. Орзулар унинг ҳаёт ришталари эди. Ёлғиз унинг ҳаётиникимикин? Орзу-истак бутун инсониятни ҳаракатга келтириб туради; орзулар инсонни турмушнинг машаққатли сўқмоқларидан олиб ўтади, ҳаётнинг қора доғлари ва кўнгилсизликларини унуттишга мажбур қилади. Орзу кишини ўз қанотида олиб юради, ана шу сабабдан киши ўзини парвоз қилиб юргандай сезади. Бу орзулар қанчалик ёрқин ва гўзал бўлса, кишилар машаққатли ҳаёт йўлларини ишонч билан босиб ўтадилар.

Унинг шу кунлардаги орзулари ашарҳ ойида ёғадиган

¹ Дилрабо — торли музика асбоби.

ҳаётбахш ёмғирга ўхшарди. Чэтан энди ҳаёт йўлидан дадилроқ қадам ташлай бошлади. Ўз ишига ҳам чинакамга берилиб кетди. Одатда у бир кунда китобнинг бир бўлиминини ёзиб, сўнгга тузатишга киришарди. У шундай шиддат билан ишладикки, хаш-паш дегунча китоб ҳам тугалланай деб қолди. У музикани ҳам тиришқоқлик билан ўрганди. Чэтан октава ва гаммаларни билиб олиб, энди иккита қўшиқни ўрганмоқда эди. Унинг орзулари одатда воқеликдан ўзиб - кетарди. Ана шу сабабдан, музика соҳасидаги билимининг етарли эмаслигига, бармоқлари гармоннум клавишлари босишни тузукроқ машқ қилиб улгурмаганига қарамай у ўзинга дилрабо ва сатор сотиб олган, энди эса табла сотиб олиш пайига тушган эди. Агар унинг пули етса ҳамма музика асбобларини сотиб олган бўлар эди.

Чэтан бу қилган харидлари билан қаноатланмай, дилрабо учун фанердан ғилоф, сатор учун жилд буюрди. Дилрабо ҳамниша мактабда турарди. Чэтан ҳали саторни қандай ушлаш кераклигини тузукроқ ўрганиб олмай туриб, ҳар сафар мактабга бораётганда асбобини ўзи билан олиб кетарди. Чэтан кун бўйи бармоғидан нохун ичмас, бирор билан гапиринишаётганида тез-тез ўша қўлини чўзиб қўярди.

Нохун бармоғига кичик келганиданми ёки илгарилари тақиб юрмаганиданми, ҳар қалай, бармоғи қавариб кетганди. Мана ҳозир у каттароқ нохун харид қилиш учун музика асбоблари дўкони томон йўл олди.

Чэтан Шива ибодатхонаси ёнидан ўтиб Мидл бозорга келди. Нон ёпилаётган дўкончалар эшигидан тутун бурқсиб турарди. Атрофини қоплаган тутундан ҳатто қўйлаётган оқшом янада қоронғироқ бўлиб кўринарди; кўча юзида тутунга парво қилмай ифлос ва жулдур кийимларга ўралган бир неча тоғлик ўтирарди. Ўз фикрлари билан банд бўлган Чэтан тош кўчадан ўтиб, музика асбоблари дўконига бориб нохун сўради.

Дўконда Чэтан сингари эски пальто кийган яна бир харидор бўлиб, у ҳам нохун харид қилмоқда эди. Чэтан унга разм солди: харидор бошига фас кийган, бироқ у еочсиз жойини бекитмай турибди. Устидағижимланган ипдухоба кўйлак ва ифлос шим. «Бирор жойдан келган мусофир артист бўлса керак» деб ўйлади Чэтан. Профессор Сингхнинг саторни яхши чалолмаслигини Чэтан дарров пайқаб олган эди, шунинг учун охириги кунларда

бу асбобни чалишни ўргатадиган бошқа биронта кишини ахтариб юрган эди. «Мусофир артист»ни учратган заҳотиёқ Чэтан чалишни мана шу кишидан ўрганишга аҳд қилди. У киши ноҳун харид қилиб, дўкондан чиқди. Чэтан унга етиб олиб: «Сиз ҳам сеторга ишқибозмисиз?» дсб сўрадн. «Артист»нинг лабларида ҳорғин табассум пайдо бўлди: «Ҳа, бир оз чаламан» деб қўйди. Чэтан нотаниш «артист» камтарлик қиляпти деб ўйлади. У ўзини таъиниб, профессор Сингх билан таъиншганини гапириб берди, жаноб артистдан агар малол келмаса Чэтан бошқа бир қулай пайтда бориши учун ўз уйини кўрсатишини илтимос қилди. Нотаниш киши бу илтимосни эшитиб ҳеч бир норозилик билдирмагани учун Чэтан сесторини қўлтиқлаб у билан бирга кетди.

Улар Мидл бозордан ўтиб Мал-рўдга чиқишди-да, станцияга олиб борадиган кўчага бурилдилар. Улар яна бир томонга қайрилиб, бир неча тор ва қингир-қийишқ кўчалардан ўтиб «артист»нинг манзилига етиб қолишганида қуёш ботган эди. «Артист» Чэтанни бошлаб келган бино бировининг ошхонаси экан. У жуда ифлос ва ҳар хил ҳидларга тўла жой эди. Учоқдаги олов аллақачон ўчган бўлса-да, ошхонадан куйинди ҳиди анқиб турибди. Чэтаннинг кўнгли айний бошлади. У бир оздан кейин ис ҳидидан ташқари бошқа турли хил ҳидлар—балиқ, гўшт ва яна ниманингдир ҳиди борлигини фаҳмлади. Умуман олганда ниманинг ҳиди келаётганини аниқ айтиш қийин эди. Чэтаннинг боши айлана бошлади, бироқ мезбон кўрсатган бурчакдаги ифлос сандиқ устига итоаткорлик билан чўкди.

Шундан кейин мезбон сими узук кичкина қачқуа¹ни илгакдан олди. Уни шунчалик қурум босган эдики, ҳатто ранги қанақа эканини билиб бўлмасди. «Артист» ёнида турган ифлос курсига ўтириб олди-да, Чэтанга сетор чалишдан биринчи машқни ўргата бошлади.

— Дир-да-ра, да-ра, да-да-ра...

Чэтан ҳеч нима тушунмади.

— Сиз нимани чалаяпсиз?— сўради у.

— «Нега қўтосни урасан...» куйини,— жиддий жавоб берди мезбон чалишда давом этиб.

Чэтан унга ҳайратидан жимгина тикилиб қолди.

— Устозим менга биринчи бўлиб мана шу куйини

¹ К а ч қ у а — кичик ҳажмдаги торли музика асбоби.

ўргатган,— деди артист бирпас чалишдан тўхтаб.— Сеторингизни олинг-чи!

Чэтанинг кетгиси келди. Бироқ у итоатгўйлик билан сеторини жилдидан чиқарди. «Артист» Чэтанга похунининг қайси торда «да», қайсида «ра», қайсида «дир» товуш чиқаришини айтиб, чалиб кўрсатди:

— Дир-да-ра, да-ра, да-да-ра.

Ва бирдан куйлаб юборди:

Нега қўтосни урасан...

Чэтан бу машқни ёзиб олиб, сеторда икки марта чалиб кўрди.

У агар бу ошхонада яна бир оз ўтирса хушдан кетишини сездди. Унинг чаккаси зирқираб оғриб, кўнгли айниб, бўғизига бир нима тикиларди. Шунинг учун кетишга ижозат сўради.

Шу маҳал «мусофир артист» аслида эса официант ё қоровул ё кир ювувчи, кутилмаганда завқланиб кўзларини юмди-да, сеторда янги бир куй чала бошлади. Товдаги таомдан аччиқ тутун чиқиб, Чэтанинг кўзини ачиштирар эди. У «артист»га термиллиб қараб қўйди, у эса кўзларини юмганича, похунини торлар узра чаққон югуртирарди.

Ниҳоят, у чалишдан тўхтаб, кўзларини очганда Чэтан йиғлагудек бўлиб, чиқиб кетишга рухсат сўради. Машшоқ эса қачқуасини қўлдан қўймай, Чэтани ошхонадан олиб чиқиб, бу уйдаги хизматкорлар бўямасига ўхшаш ўзи яшайдиган хужрага бошлади. Хужрача қоронғи ва зах эди, ўртага битта қорачироқ қўйилган. Хизматкорлар учун хужралар томда икки қавағли қилиб қурилганди: уч-тўрт хужра пастда, уч-тўрт хужра унинг устида эди. Чэтан янги таниши изидан лиқиллаб турган зинапоядан юқорига кўтарилди. У қайтиб кетиш йўлини билмагани туфайли, «мусофир артист»га эса бундай марҳаматли тингловчига ўз маҳоратини кўрсатиш имкони тугилгани учун бу қоронғи хужрада эски бўйрага чўккалаб яна бир неча қўшиқ эшитишга тўғри келди.

...Чэтан уйга яқинлашганида, тун ярмидан оққан эди. У тоза чарчаганидан зинага ўтирди. Атроф жимжит. Чэтан эшикни тақиллатмоқчи бўлди, бироқ журъат етолмади. Бир марта тақиллатишга чоғланиб ўридан турмоқчи ҳам бўлди, бироқ беканинг тунд башарасини кўз олдига келтириб, яна ўтириб қолди. Тақиллатишга журъат қилолмай гоҳ турар, гоҳ ўтирар, бу ҳол бир неча

марта такрорланди. Уни уйқу элитди, кейин у эшик ва девор орасида тиззаларини қучиб пальтога ўралганча уйқуга кетди.

Гарчанд Чэтан тун бўйи кўчада совуқда тунаса ҳам, бу ҳол унинг санъатга меҳрини сал бўлса-да сўндирилмади. «Артистлар ҳам кўпинча шундай аҳволга тушиб турншади-ку»,— деб ўзини юнатарди. Шундан кейин, аксинча, музика соҳасида ютуққа эришиш нистаги қалбида янада мустаҳкамланди.

Овозда нақадар сеҳрли куч яширинган-а! У бунчалик жозиба кучини қаердан оларкан, оҳанрабо ва майин овоз нега кишининг ақлини ўғирлайди, бўғизда пайдо бўлган овоз уни сархуш этади? Чэтан ҳам ўз овозининг шундай жозибали бўлишини, у ҳам тингловчиларни фусункор овози билан ўзига ром қилишини истарди. У саҳнага чиққан ва одамлар унинг овозини берилиб эшитган кун ажойиб кун бўлади! Чэтан бу кунни яқинлаштириш учун ҳар қандай нарсага тайёр эди.

Ўша кунлари у бир одамни учратиб қолди. У Чэтаннинг ниятини ҳар қанақасига маъқуллаб, гайратини тоширар эди. Бу одамни Дургадос дейишарди.

Бир кун Чэтаннинг таъби шундай хира, кайфияти бузуқ эдики, у хонасига сирмай қолди. Сирасини айтганда, ҳеч гап бўлгани йўқ. Ўша кунни эрталаб у шунақики, қаршисида яшовчи жаноб Чорандос билан бир оз гижиллашиб қолди. Жаноб Чорандос ҳарбий бухгалтерияда бош хизматчи бўлиб ишлар эди. Унинг кўмирдай қоп-қора ва хунук икки қизи бор эди. Жаноб Чорандос уларни бегона кўзлардан асраш учун айвонига қалин бўйра осиб қўйганди. Бўйра орқасидан парда тугилган. Жаноб Чорандоснинг ўзи эса кеча-кундуз қизларини қўриқлагани-қўриқлаган.

Чэтан қўшинсининг гумонсиратганини сезиб, ҳаргал гимнастика қилганида хонасининг эшигини ёпиб қўядиган бўлди. Бунинг устига бундай пайтларда қаршисидаги уйнинг айвонига қараган деразани ҳам ёпиб қўйишига тўғри келгани учун уй жуда ҳам дим бўлиб кетарди. Чэтан кўпинча димиқиб кетиб, соф ҳаво кирсин учун баъзида эшикни қия қилиб очиб қўярди. Ўша кунни эрталаб у одатдагидек, баданини ҳўллаб артди,

сўнг лунгисини боғлаб, эшигини қия очиб қўйди. Шу пайт уни жаноб Чорандос кўриб қолса бўладими?! У Чэтани одобсизликда айблаб, инглизчалаб танбеҳ берди.

Чэтан бу тасодифдан ўзини йўқотиб, дарров эшикни ёнди, кейин бирдан ғазоби қайнаб, луғатдан зарур бўлган сўзларни топди-да, инглиз тилида жаноб Чорандосга қўпол қилиб хат ёзди. У жаноб Чорандоснинг айблаши бутунлай ўринсиз, чунки хона ичи чидаб бўлмас даражада дим бўлиб кетганлиги учунгина эшикни қия очганлигини, Чэтанга жаноб Чорандоснинг бунақа танбеҳлари маъқул эмаслиги ва ўз сўзини қайтариб олишни сўраб хат ёзган эди. Жаноб Чорандос Чэтандан кечирим сўради-ю, кейин унинг устидан Ромдосга шикоят қилибди. Ушандан кейин Ромдос ўз қўли билан Чэтанинг эшигига парда осиб кетди.

Очиғини айтганда, бу воқеанинг ўйлаб ўтирадиган томони йўқ эди, аммо ўткир ҳиссиётли Чэтанга бу ҳол жуда нашта қилган эди. У ўзининг камситилганлигини яна бир марта ҳис қилди, фақат бу гал аввалгисидек қаттиқ таъсир қилмади. Ромдос тилидан бол томиб Чэтандан пардани тушириб юришни илтимос қилганида, у ўзинча кулиб қўя қолди, холос.

Чэтан ўз вазиятига совуққонлик билан муносабатда бўлишга ўрганиб қолганидан ўтган воқеани табиий бир ҳол деб билиб, ўзининг одатдаги ишлари билан шуғуллана бошлади.

Ишни бошлашга бошладю, бироқ қанча ҳаракат қилмасин олдинга силжитолмади. У Ромдос билан эшикка парда осаётганда қўшниси айвонга чиқди ва унинг кўзлари Чэтанинг нигоҳи билан тўқнашди. Чорандоснинг кўзларида зўрға сезиладиган ғолибона ва масхараомуз табассум йилтиллаб, сўнгра лабларида акс этди. Ҳозир Чэтан ишлаб ўтирган бўлса ҳам, қўшнисининг ғолибона ва масхараомуз илжайиши унинг хаёлидан нари кетмади. Чэтан шу топда қаҳр-ғазоби тошиб ўзини ҳар ёққа ураётган ярадор йиртқичга ўхшарди. У бошини бир силкитиб жаноб Чорандос ҳақидаги фикрларни миясидан сидириб ташлаб, ишга шўнғимоқчи бўлди-ю, бироқ қўшнисининг мунофиқ башараси ва заҳарханда кулгиси, ғолибона илжайиб туриши кўз олдидан нари кетмади.

Чэтан бошини яна бир силкитди-да, қалам-қоғозини

бир чеккага суриб, ўриндан турди, эшикни ёпиб, кўча бўйлаб пастга юриб кетди. Бу ерда у анча яшаб турган бўлса-да, бир марта ҳам кўчанинг паст томонига тушмаган, ҳатто у ерга боришни хаёлига ҳам келтирмаган эди. Унинг кайфияти жойида бўлганида оёқлари уни юқорига олиб кетар, у ҳатто пастда уйлар бор-йўқлигини билмасди ҳам. Ҳозир пастга тушаётиб, Рулду Бҳатта қишлоғи у ўйлаганча кичик эмаслигини фаҳмлади. Чэтан бу маҳаллани кичик майдон атрофида жойлашган саккизўнтача уйдан иборат, деб ҳисобларди. У пастки кўчага тушгач, ҳар икки томонда қатор уйлар қуриб ташланганини кўрди. Ўнгдагилари — сал юқорироқда, чапдагилари — пастроқда. Чэтан ўз хаёллари билан борар экан, эски замонларда кўчма театрлар учун қуриладиган биноларини эслатувчи баланд кўшкнинг олдидан чиқиб қолди. Унинг бошқа уйлардан фарқи бошдан-оёқ ёғочдан қурилганлигида эди. Бу кўшк кўчанинг охирига жойлашган бўлиб, ундан у ёғига йўл пастдаги жарликлар томон чўзилиб кетган. Чэтан бу кўшкни кўриб ҳайрон қолди ва ичкарига кирди. У ердан торгина пешайвонга чиқиб қолди, унинг остида эса каттакон зал бор экан.

Чэтанга кейинроқ маълум бўлишича, бу зал «Вишвакарма¹ зали» деб аталаркан. Унинг бунёдкорлари ўзларини худолар шоҳи Индранинг энг яхши меъмори Вишвакарманинг авлодлари деб ҳисоблашар эканлар. Бу меъмор дарвиш Судамага қўшилмасдан олдин, Кришна худосининг истагини бажо келтириб, Судама кулбаси ўрнида ажойиб қаср қурган экан. Бироқ «Вишвакарманинг авлодлари» охириги асрларда оддий дурадгор бўлиб ишлашди. Биринчи жаҳон уруши вақтида улардан баъзилари ҳукуматдан пудрат олиб, аста-секин тузуккиша маблагга эга бўлишди; маблаглари кўнаё борган сари, уларнинг жамоа сифатида фахрланиши ҳам оша берди. Худди ана шу пайтда улар Вишвакарманинг авлоди эканликларини эсладилар. Ўз жамоасини мустаҳкамлаш учун улар жамият тузиб, шу жамият аъзолари тўпланадиган иморат қурдилар.

Залга пастдан кириларкан, юқоридаги эшикдан эса болахонага чиқиларди. Чэтан ана шу эшикдан киргани учун болахона пешайвонидан чиқиб қолди. Бу йўлак жамоанинг йилда бир марта бўладиган тантанали

¹ Вишвакарма — меъморлар худоси.

ингилишлари пайтида келган хотин-қизларга мўлжалланган эди. Бошқа пайтларда болахона бўш ётарди. Фақат бир жойида синаган иккита чорпоя ва қандайдир мебелнинг синиқлари ётибди. Болахонага жанубий томондан хоналар туташтирилган. Чэтан қизиқсиниб улардан бирига кирди. Хонада қип-ялангоч, саллалли киши ўчоқ пуфлаётган эди. Чэтаннинг қадам товушини эшитиб у бошини кўтарди. У ўрта бўйли, тўлачадан келган, баллини оқ, елка ва кўкракларини сийрак тук қоплаган бир киши эди. Ўзи ёш бўлса ҳам, қариллик пуқси уриб қолган экан. Тиши қолмаганидан бўлса керак, лаблари ичкарига ўпирилиб ётарди; хира, салқинган кўзларидаги кўзойнак уни чолларга ўхшатиб турарди. У Чэтанни кўриб, тавозе билан пешвоз чиқди. Чэтан бир зум унинг юзини бутунлай қоплаб олган ажинларга ва ажойиб ҳамда майин табассумига қараб турди.

— Келнинг, ўтиринг,— чорпоядан жой кўрсатди мезбон.

Чэтан шу ўтирганича унинг ҳузурда икки соат қолиб кетди. Ҳалиги киши овқат тайёрлаб келди, ювинди, иккаласи бирга нонушта қилишди, бир-бирларига бир неча қўшиқ айтиб беришди. Сўнгра Чэтаннинг янги ошнаси кийинди ва иккаласи бирга уйдан чиқишди. Мезбон эшикни беркитиб, Чэтан билан суҳбатлашганича ишига жўнади. Чэтан уни водопровод колонкасигача кузатиб қўйди. У билан хайрлашиб уйига етиб келганида, Чэтан яна ер узра қанот берган хурсандликдан терисига сиғмай ўзида янгидан куч-ғайрат жўш ураётганини ҳис қилди.

Ана шу. кишини Дургадос деб атардилар.

44

Дургадос ҳам «Вишвакарма авлодлари»дан бўлиб, аждодларининг ҳунарини тарқ этган, мактабини тамомлагач, Симла почтаамтига ишга кириб олганди. У бошқа дурадгорларга нисбатан анча саводли бўлгани туфайли уни жамоа саркотибининг муовини қилиб сайлашди. Жамоа унга эшиги болахонага чиқадиган икки хона ажратиб берган эди. Дургадос овқатини ўзи пиширарди. Эътиқоди «орня самож» бўлганидан у одатда бомдод ва шом намозининггина ўқирди. Чэтан Дургадос хотинининг вафот этганини, уни жуда севганини, касаллик пайтида хотинига ярим сер қон берганини билиб олди.

Дургадос ёшига нисбатан катта кўринарди. Уни қа-

ритган нарсa, бошқа сабаблар билан бир қаторда кийи-
ниш услуби ҳамдир. У салла ўраб, олабайроқ кўйлак ва
костюм ҳамда жуда калта шим кийиб юрарди. Ана шу
кийишни, шунингдек, кўзининг хиралиги, ичига чўккан
ажинли чакка ва оғзи Дургадосни қари қилиб кўрса-
тарди. Унинг соғлиғи хусусида гап кетганда, у хотини-
нинг касали ва унга қандай қон бергани тўғрисида
батафсил гапирарди. Тул қолгач, иккинчи марта уйла-
маган. Чэтан дастлабки учрашувдаёқ Дургадос ҳатто
уйланиш тўғрисида ўйламаслигини билган эди. Улар бир-
бирини яқинроқ танигач, Чэтан Дургадосда уйланиш ис-
таги зўр эканини, бироқ у ўзини лоқайд кўрсатиб, ўз хо-
ҳишини яшириб юришини тушунди. Жамоадан ҳар гал
унга ошналари келганда, у албатта суҳбатни марҳум
хотинига буришга интиларди. Дургадос ўзининг садоқат-
ли ва фидокорлигини зўр иштиёқ билан сўзлар, токи
бўйига етган қизлари бор оналар ўз қизлари учун ун-
дан тузукроқ куёв тополмасликларига, ҳеч бўлмаганда
топиш қийин бўлишига шама қиларди. Дургадосдек
садоқатли эр ва хотини учун ҳамма ишни бажариб бе-
радигаилар кам учрайди! Аммо унинг ташқи кўриниши,
кийими ва бутун қиёфасида бирон бир хуш келмас нарсa
бўлса керакки, қизларининг оталари жим қолишни маъ-
кул кўрардилар. Улар бажонудил Дургадосникига меҳ-
монга келишар, уялмай-нетмай ундан қарзга пул олишар,
у тайёрлаган ширгуруч, атала, кичири ёки ширин-
ликларини паққос туширар эдилару, гап Дургадоснинг
ниятларига келганда, гўё гап уларнинг қизи ҳақида бор-
маётгандек суҳбатдан ўзларини олиб қочардилар.

Шу тариқа Дургадос тул қолаверарди. Унинг гапла-
рида марҳум хотинининг фазилатлари, худди уни қутқа-
зиш учун берилган қонининг миқдори сингари кундан-кун-
га ошиб борарди.

Дургадос зерикмаслик учун овқат тайёрлаш ёки
гармоннум чалиш билан машғул бўларди. Бундан саккиз
йил илгари хотинининг сеплари билан бирга арзон гар-
моннум олган эди; хотини «орня самож» қўшиқла-
ридан бир нечтасини ёд билар ва уни Дургадосга ўргат-
ган эди. Ғамгин пайтларида чорноя остидан гармоннум-
ни олиб куйлай бошларди:

Севгилим ой юзли ёр,
Ўзим қушдек беозор.

Қайдай тез унутолди,
Бағри тош ул ситамкор.

Аста-секин у қўшиққа берилиб, чалишни ҳам унутарди. Кўзларини юмиб, жазаваси тутиб бутун танасини тебратиб куйлашга ўтарди. У «Бҳажон-пушпанжали»¹дан яна бир неча ория самож қўшиқларини ўрганиб олган бўлса-да, хотини ўргатган икки қўшиқ унинг энг сеvimли қўшиғи бўлиб қолганди. Чэтандан унинг профессор Сингх мактабида куйлашни ўрганаётганини эшитган заҳоти, у ўзи билган барча қўшиқларни куйлаб берди, сўнгра ундан бирорта қўшиқ айтиб беришини илтимос қилди.

— Мен классик куйларни севаман,— деди Чэтан ория самож куйларидан афтини буриштириб. У сал ийманибгина асбобни ўз олдига сурди-да, ҳозир соат ўн бўлиб қолганлиги учун у фақат «бҳайрави»² куйини чалиб беришини айтди.

— Са-дҳа, на-дҳа, мап-гам, га-ре, гам, га-ре-са-са...
Дургадос қўшиғини ҳам куйлашни сўраганида Чэтан билагоилқ қилиб кулиб қўйди-да, куйлади:

Уғилчам Гопал уйғонгил, уйғон...

Чэтан парда ва ўтишларни яхши билмасди, ритмда ҳам унчалик кучли эмасди, шу ваздан бир неча жойда куйдан адашди ва тутилиб қолди. Гамманинг ўзинигина чалиб асбобни қўйиб қўя қолди. У шу чалишни билан ҳам Дургадосда катта таассурот қолдирди. Улар шу заҳоти, биринчи учрашувдаёқ, Чэтан профессор Сингхдан нимани ўрганиб келса, ҳаммасини Дургадосга чалиб беришга келишишди. Дургадос агар истаса Чэтан ўз китобини шу ерда ёзиш мумкинлигини айтди: бу ерда ҳеч ким бўлмайдн, сокин, Чэтан диққатини бир ерга тўплаб ишлаши мумкин. Чэтан унинг таклифини қабул қилди.

Бора-бора Дургадос Чэтан билган ҳамма куйларни ўрганиб олди. Улар эрталаб ва кечқурун учрашиб, завқ билан куйлар эдилар. Аввалига навбатма-навбат куйлашарди, бир кун иккаласи бҳайрави куйига биргалашиб ашула айтишди ва хурсанд бўлиб кетишди. Шундан кейин бирга куйлайдиган бўлдилар.

¹ Б ҳ а ж о н - п у ш п а н ж а л и — Ория самож гимнлари тўплами.

² Б ҳ а й р а в и — олатда эрталаблари ижро этиладиган анъанавий ҳинд куйи.

О. севгили Шам, асло ўчмас хасдан
Лаззатли ўтган онлар...

Бу ашула уларга жуда ёқиб қолиб фақат шунки куйлашадиган бўлишди. Агар атрофда эрталабки соқинчилик ҳукмрон бўлса, нафис куйдан сармаст бўлиб, уларни куйлашдан ҳузур қилишарди.

Чэтан баъзан Дургадосни ўзи билан музика мактабига олиб борадиган бўлди. У ерда профессор Сингх ашуласини тинглар, баъзи куйларни ўрганар, уйга келиб машқ қилишар эди.

Тез орада «Ория самож»нинг йиллик сессияси чақириладиган бўлиб қолди. Шу муносабат билан концерт уюштиришлари кераклиги эълон қилинди. Чэтан концертда профессор Сингх ўз ўқувчилари билан иштирок этишини эшитиб, ўзи ҳам томошабинлар олдига чиқиб учун бу имкониятдан албатта фойдаланишга аҳд қилди.

Чэтан якка ўзи ашула айтишга журъат қилолмаганидан Дургадос билан бирга чиқадиган бўлди. Сессия бағишланган шеърят кечаси ҳам бўлиши керак эди. Гарчи Чэтан бу тантанага бағишлаб дoston ёзган бўлса-да, Симлага келишидан аввал бундай кечаларда бир неча марта қатнашгани учун, у шеърят кечасида эмас, концертда чиқишни истарди. У созанда ва хонанда сифатида чиқишни жонли дилидан истарди. Уйга келиб Чэтан дарҳол Дургадос билан икковлашиб ашула айтишга қатъий қарор берганлигини билдирди. Бундан Дургадоснинг ботик кўзларида аллақандай нур чақнаб кетгандай бўлди. Икки дўст севган қўшиқларини машқ қила бошладилар.

«Ория самож»нинг музикали кечасига атоқли артистлар келмаган бўлса-да, концерт программасида бир нечта қизнинг номин ёзилгани учун анчагина одам тўнланди. Қизлар учун куйлаш санъатини эгаллаш муваффақиятнинг зарур шарти эди: бусиз улар турмушга чиқишни орзу қилмаса ҳам бўлади. Музикали кечалардан бошқа яна қаерда улар ўз санъатинини намойиш қила оларди? Шундай қилиб йиғитлар ўзига хос қиз кўриш имконига эга бўлардилар. Шу сабабдан жамоанинг оддий йиғилишига қараганда музикали кечаларга одамлар тўда-тўда бўлиб келишарди.

Чэтан жуда кеч ётган бўлса-да, концерт кунини каллан саҳарлаб туриб Дургадос ёнига жўнади. Улар бир неча

соат тинимсиз ашула машқ қилишди. Охирги дақиқаларда Дургадосни ваҳима босиб боришга юраги бетламай қолди. шундай бўлса-да, Чэтан барибир уни ўзи билан олиб кетди.

Концерт бошида қизлар хори кириш дуосини куйладди. Кейин программа бошланди. Бироқ Чэтан ҳеч кимни ва ҳеч нарсани эшитмас эди. У ўз қўшиқларини ўзича такрорлаб, профессор Сингх ва ўқувчиларининг навбати келишини ва профессор қачон унга Дургадос билан чиқишга бир неча дақиқа ажратишини орзиқиб кутарди, холос.

Хонандалардан бири «Ория самож»нинг гимнини куйлаб бўлгач, саҳнага муваффақиятли гўзаллик ва хушовозликлар билан узвий боғлиқ бўлган қизлар чиқди. Бошқа хонандалар ҳам қўшиқлар ижро этишди. Ниҳоят профессор Сингх ва шогирдларига ҳам навбат келди. Чэтан ана шу пайт Дургадос билан куйлашга Сингхдан ижозат сўради. Профессор Сингх «Ҳали сизга концертларда куйлашга эрта» деб рухсат бермади. Унинг ўзи чиқиб бирам ажойиб куйладикки, ҳамма қойил қолди. Бир неча қўшиқ ижро этгач, у сал толиққандай кўринди, ҳали вақт кўп эди. Концертни бошқарувчи ундан яна бирорта ашула айтиб беришни илтимос қилди. Ушанда Чэтан юрак ютиб илтимосини яна такрорлади. Шу пайт томошабинлар тоқатсизлик билан қарсак чалиб «бис!» деб қичқиришарди. Концертни бошқарувчи профессордан ҳеч бўлмаса яна биттагина ашула айтиб беринг деб қистай бошлади. Профессор кутилмаганда Чэтанни кўрсатиб: «Ҳозир шогирдим айтиб беради, мен бир оз дам олай» деб қолди. Концертни бошқарувчи завқ билан навбатдаги номерда профессор Сингхнинг иккита янги шогирди чиқишини, кейин яна профессор ўз ашуласи билан томошабинларни хурсанд қилаётганини эълон қилди. Севиниб кетганидан у Чэтан ва Дургадосни ажойиб хонандалар деворди.

Икки дўст уларнинг номери эълон қилинганини эшитиб, юраклари дукиллаб олдинга чиқди. Дургадос асбобни ўзига яқинроқ қўйди. Қайси ашулани куйлашса экан? Уларнинг миясига бирдан нимадир келди, улар сўзсиз, бир-бирини тушунди:

О, севгилим Шам, асло ўчмас хаёлдан...

Дургадос муқаддимани чалди, улар кўйлай бошлашди. Чэтанининг кўзи қаршиларида ўтирган иккита хонандага тушиб қолди — улар кулишарди. Чэтан профессор Сингхга қараб қўйди. Профессорнинг пешанаси тириниб, юзида порозилик бор эди. Чэтанга мақом бузиб юборилгандай туюлди, у ҳаминша бу ашулани кўйлаётганлагги хурсандчилиги ҳозир уни тарк этди. Чэтан Дургадосга қараб қўйди. У кўзларини юмганича завқ билан бҳайравини кўйламоқда эди. Қаршисида ўтирган хонандалар бирдан қаттиқ кулиб юборишди. Бир зумда бутун залини кулги босди. Ана ўшанда Чэтан бу куйни кечқурун ижро этиш яхшимаслигини тушунди. У Дургадосга бошқа ашулани кўйлашни таклиф қилмоқчи бўлди...

Бироқ унчага профессор Сингх олдинга чиқиб, асбобни қўлга олди: шогирди, қайиқчи Кумар, ёқимли овозда кўйлай бошлади:

Кетмиш олис элларга жондан севган шунқорим...

Кулгилар дарҳол тўхтади. Чэтан уялганидан залда бир дақиқа ҳам қололмади. Дургадос бўлса ҳали ҳам ҳеч нимани тушунмасди. У ичига ботган хира кўзларини лирилатиб, атрофга анграйиб боқарди. Чэтан ҳеч кимга қарамай, орқа эшикдан чиқди-да, тун қоронғисида ўғрилардек чопиб уйига кетди.

45

Чэтан уч кун кўчага чиқмади. Унинг муваффақиятсизликка учраганини шаҳарда ҳамма билгандек, унга бҳайравини қўшиғини кеч соат ўн биргача куйлайдиган машҳур хонанда ана шу киши бўлади, деб масхаралаб кўрсатаётгандек туюларди. Бир кун у зинага чиқса, қаршисидаги айвонда турган Чорандоснинг қорачадан келган кафта қизи унга кўзи тушгани заҳоти кулимсираб қўйгандек бўлди. Чэтан ҳовлиқиб уйига кириб кетди. Эҳтимол қўшини қиз унинг қўшиғини эшитмагандир, аммо барибир кулимсирагани ўшанга шама қилгандек туюлди.

Профессор Сингх дарсхонасида танишган янги ошмаси Нароят тўртинчи кун Чэтанининг олдида келмага-

инда, у тор қоронғи ҳужрасидан яна неча кун кўчага чиқмаслигини ким биларди дейсиз.

— Ҳа, биродар, тинчликми? Ҳатто дам олиш кунин ҳам катагингдан чиқмайсан?— деди Нароян,— юр, Жак томонларин сайр қилиб келамиз. Кечқурун сени свами Шуддхадевининг ваъзини тинглашга олиб бораман. Бир маротаба эшитсанг, умр бўйи қулоғингда қолади.

Чэтан эътироз билдиришга уриниб, нималарнидир минғирлади.

Нароян унга кўзойнаги орқали кулиб турган кўзлари билан тикилиб турди-да, деди: «Соф ҳавога чиқайлик. Қандай ажойиб булутлар! Ахир бундай ажойиб кунда уйда ўтириб бўладими? Қўйиб берсалар кун бўйи Симла кўчаларида маза қилиб кезардим-а».

— Негадир, тобим қочиб турибди,— деди Чэтан, аммо Нароян уни уйдан судраб чиқди. Улар эшикни бекитиб, настга тушиб кетишди.

Бир неча соат Симла кўчаларида айланиб юришди, кечқурун меҳмонхонада, Нароян хонасида овқатланишди. Улар яна кўчага чиқиб Мол бозорга бурилишганида Чэтан:— Мен кетмасам бўлмайди, Нароян,— деб қолди.

— Нега энди, свами Шуддхадевининг ваъзини тинглашга бормайсанми? Мана тўққиз бўлди, ҳозир бошланди. Бу овоз эмас, обизамзамнинг ўзи.

— Ҳозир обизамзамига ҳам хушим йўқ,— дея Чэтан хайрлашгани қўлини узатди.

Нароян унинг қўлини ушлаб, ўзига тортди-да, деди: йўқ, бўлмайди. Сўнг иккаламиз Самож-мандирга борамиз»¹.

Ўнгдаги водийдан рутубатли сарин ел эсарди. Бундай пайтда ёмғирнинг майда қатралари узоқ-узоқларга, олдинга интилаётгандек туюлади кишига. Унинг салқин нафаси ёноқ, бурун ва оғизга уриларди. Қаердандир келиб қолган булут Мол бозор устидаги қоронғиликни қуюқлаштирди. Дўконлардаги чироқлар бирдан хиралашиб, ажи-бужи сарғиш доғларга ўхшар, одамлар соялардек бўлиб кўринарди. Чэтаннинг кўзойнагини тер босди. У кўзойнагини олиб кўйлагининг этаги билан ариди. Бироқ тер яхши артилмади. Чэтан кўзойнагини таққач, назарида ҳамма нарсалар титроқ юпқа пардага

¹ Самож-мандир — ория самож эътиқодидагилар ибодатхонаси.

айлангандек туюлди. Электр чироқлари ва фонуслар
гўё имлаётгандай бўлиб кўришди. Чэтан кўзойнагини
ана артди. Барибир фойдаси бўлмади; кўйлагини бутунлай
хўл бўлиб қолганди. У кўйлагини билан кўзойнагини
артганида, унга ёпишган буғ сувга айланарди. Жаҳли
чиқиб ойнакни қўлига олганича пайпаслагундай бўлиб
олдини бораверди. Улар Самож-мандирга етиб келиш-
ди. Свами Шуддхадевининг залда жаранглаётган паст
овози ҳатто ташқаридан ҳам эшитилиб турарди. Ваъз
бошланиб кетганга ўхшайди. Чэтан хаёл билан бўлиб,
Нароян унинг қўлидан ушлаб қачон ва қай ҳолатда
залга киритиб қўйганини ҳам пайқамасди. У девор ёни-
даги совуқ курсига ўтиргандагина ўзига келди.

Уша пайт ваъзхон вўр қироат билан бҳакти таъли-
мотининг қоидаларини баён қилмоқда эди.

— Дилида парвардигордан узоқ ва бҳактидан баҳ-
раманд бўлмаган кишини барқарор фаҳм-фаросатга эга
бўла олмайди. Фақат далил фаҳм-фаросатгина барқарор
бўлади, кишини ўзининг ва худонинг қалбини тушуниб
етмаса, фаҳм-фаросат бобинда қатъий бўла олиши жуда
душвор бўлғусидир.

Чэтан ваъзнинг бошланишини эшитмаганидан «қалб
ва парвардигор» сўзларига бир оз ажабланди. Ваъзхон
давом этди:

— Ўз қалбининг ва парвардигорни фақат бҳакти
орқали билиб олиш мумкин. Бҳактисиз инсон ҳатто сез-
гилардан ҳам маҳрум. У эзгу ниятлар қилишга қодир
эмас. Фикрлар, мулоҳазалар, диққат-эътибор, ўзига
ишонч ва эътиқод — барчаси бусиз барқарор бўлолмай-
ди. Ҳар нарсага қарайвериш барқарорлигини йўқотади.
Бундай одам сезиш имкониятидан маҳрум бўлиб, тинч-
лигини ҳам йўқотади; у доим ҳаяжонда, донм ташвишда
бўлади. У қандай қилиб бахтли бўла олади? Қандай
қилиб тинч-осойишта яшасин?

Хотиржамлик, хотиржамлик, хотиржамлик! Чэтан
норози қиёфада бош чайқаб қўйди-да, ўрнидан турди.
Ахир ўз табиатига кўра мағрур ва эркин инсонни шаф-
қатсизлик, қўполлик, қашшоқлик, очлик, ишсизлик ўраб
турган бўлса, у эътиборсизлик ва нафратга дуч келиб
турса, қандай қилиб хотиржам бўлсин ахир!

¹ Б ҳ а қ т и — индуизмнинг чексиз садоқат ва муҳаббат ҳақи-
даги таълимоти.

Чэтан Самож-маидирдан чиқиб, тўғри Рулду Бҳаттадаги уйга йўл олди. Тун бўйи у ёнбошдан бу ёнбошга аганаб, ухлолмай чиқди. Симла бир кун ҳам уни овутиролмади. Ромдос уйдаги доимий машаққатли турмушнинг Рулду Бҳаттадаги барча шароит ва Симла ҳаётининг ялтироқлиги билан янада чуқурлашган бегоналашмиш туйғуси энди уни бутунлай қамраб олди. Чэтан у ердан дарҳол қочиб кетишни ўйлаб ўзининг Жоландҳар ёки Лоҳурда кечирган ҳаётини тусаб қолди: У Симлада энди бир кун ҳам қолмасликка аҳд қилганида эрталаб соат тўртлар чамаси бўлса керак. Китобни ёзиб тугатган, эрталаб уни Ромдосга топширади-да, уйга кетмоқчи эканини билдиради. Уни шу қарори тинчлантирдими ёки руҳий ва жисмоний жиҳатдан жуда чарчаганликданми, нима учундир шу заҳотиёқ қаттиқ уйқуга кетди.

Эрталаб у ҳали ўрнидан туриб улгурмаган ҳам эдики, Манни деразадан хат узатди.

— Бу хат сизга, жаноб,— деди у.— Буни менга доктор кеча берган эди. Сиз жуда кеч келдингиз.

Чэтан ётган жойида қўлини узатиб хатни олди ва конвертни йиртиб хагни ўқий бошлади. У бирдан устидаги кўрпани очиб, сакраб турди-да, деди:

— Манни, мен кетяпман!

— Қаерга?

— Уйга. Нила турмушга чиқаётганимми.

46

— Басти Газангача бир йўловчи оламан! Қани ким Басти Газанга боради?

Бир обғини извош шотисига, иккинчисини зинапояга қўйиб олган очиқ ёқали кўйлак ва товонигача тушган таҳмад кийган извошчи чап қўлида тизгинини силкитиб, ўнг қўли билан мўйловини мағрур бурар экан, бақирарди:

— Ҳой, Басти Газангача яна бир йўловчи оламан! Яна бир йўловчига ўрни бор!

Извошчи катта кўчани кесиб Бастига кетадиган бекат томон бораётган Чэтанни кўриб унга қичқирди:

— Жаноб ўтиринг, фақат бир одамгина стишмай турганиди.

Олдида битга бўш ўрни бор эди. Чэтан жимгина келиб извошга чиқди. Бироқ извош ўридан жилмади. Извошчи бир оздан кейин тахмадини кўтариб қўйди, олга қамчи босиб майдонни бир айланди. Извошда тўртга олам ўтирганига қарамай, у яна қаттиқ товуш билан қичқирди:

— Ҳой. Басти Газангача яна бир йўловчи оламан!

Авваллари Чэтанининг дарҳол жаҳли чиққан бўлар ёки икки ўрнига ўзи тўлашини айтган бўлар эди, бироқ у ҳозир жим ўтирибди. У ўз хаёлларига берилиб ўтирар ва тариовидан ариққа тинмай сассиқ сув оқиб тушаётган қаршисидаги уйга тикилиб қарар эди.

Чэтан извошда Жоландҳарга етиб келди. У уйига келиб, онасига таъзим қилди, унинг фотиҳасини олиб, Чандани суриштирди. Онаси Чанданинг Бастига жўнаб кетганига етти кун бўлганини айтди. Ниланинг акаси ҳам бугун келиши керак эди. Қайнагаси Ранвир уни бугун икки марта сўраб келди.

Чэтан сетор ва дилрубасини бурчакка қўйди. Улар энди хўп кўнгилга урган эди. У чиройли ҳарфлар билан «Чанда учун» деб ёзилган тахтачини асбобларига осиб қўйди. Сўнгра ювиниб, янгидан кийинди-да, Бастига жўнади.

Ўзига қолса у ерга боришни сира истамас эди. Чэтани галати ҳижолатпазлик туйғуси эгаллади. У Нила билан бирга ўтказган онларини, Илавалпурдаги ўз номаъқулчилигини, Ниланинг бўлажак тўйи ва бошқа кўп нарсаларни ўйларди. Уни Илавалпурдаги аҳмақона ҳаракатидан сўнг Ниланинг олдига қайси юз билан бораман деган фикр азоблар эди.

Баъзан Чэтан Нила у воқеани аллақачон унутиб юборган, у ерга тегаетганидан хурсанд бўлиб ҳеч нима-ни билмаса керак деб ўйларди. Ўзини шундай деб юпатиб, Чэтан қадамни тезлаштирар, бир лаҳзада яна агар унутмаган бўлса-чи, деган фикр шаштини қайтарарди. Агар у хафа бўлган бўлса-чи? Яна қадамни секинлатар эди. У бекатга келиб, извошга ўтиргунча, бир шошилиб, бир секинлашиб юриб келди. Бироқ шундан кейин ҳам мулоҳазалари тамом бўлмади. У извош ўридан қўзғалиб, ўзининг Бастига келиб қолганини, извошдан тушганини, эгри-бугри юриб кўчани кесиб ўтганини ва Венипрасод уйи олдида тўхтаганини ҳам пайқамади.

Остона хатлаб ичкарига киргач, биринчи кўрган ки-
шиси Нила бўлди. У ҳовли бурчагида ориққина қўлини
водопровод кранига қўйиб ўтирар эди. Унинг қўлига
солинган зулуклар қонини сўриб, тобора шишиб бори-
шарди. Чэтан тўхтаб унинг ажойиб оппоқ қўллари ва
унга ёпишиб олган долчин ранг зулукларни томоша қил-
ди. Кейин у Ниланинг юзига қаради. Назарида, унинг
юзи оқарган, ўзи бир оз озган кўринди. Бироқ бу билан
Ниланинг ҳусни янада очилиб кетганини Чэтан дарров
сезди. У одатга кўра, тўй олдида бир неча кун уйида
чиқмаган бўлса керак; қизнинг эғнидаги кийимни ифлос,
баъзи жойларида убан мойининг¹ сариқ доғлари қол-
ган эди. Бироқ Ниланинг чиройи бу ифлос кийимда ҳам
соф тилланинг жилосидек мана мен деб турарди. Ҳали
ўн гулидан бир гули очилмаган, бироқ офтоб ҳарорати-
нинг фусункор бўсасини тотиб кўрмаган лаблари энди-
на жилмайиб боққан гунчадек эди.

Нила қўлини сўраётган зулуклардан кўзини узмай,
Чэтанга совуққина «намасте» деб қўя қолди.

Чэтан баттар ҳижолат бўлди. У Ниланинг ёнидан
ўтиб, жимгина айвондаги бўш турган темир курсига
чиқиб ўтирди.

Ахир у Симладек йироқ жойдан фақат ана шу
совуққина айтилган «намасте»ни эшитгани шошиб кел-
ганмиди? У тўйга келганига пушаймон бўлди. Илава-
лурда бўлган воқеадаи кейин унга Нила билан
учрашишнинг ҳожати йўқ эди.

У кўз қири билан Нилага қараб қўйди. Нила унга
орқасини ўгириб, зулукларга кўз узмай қараб ўтирар,
Чэтанга ҳатто бир марта ҳам назар ташламади. Унинг
бўлиб ўтган воқеани унутмаганлиги ва Чэтанни кечир-
маганлиги аниқ эди. У нега келди-а? Унинг бу ердан
қочиб кетгиси келди. Шу пайт Ниланинг катта оласи
пайдо бўлди; қўлида бир ярим — икки яшар бола
бақириб йиғларди. Оласи илжайиб турарди.

— Намасте!— дея Чэтанни табриклади у боласини
тишчитишга уришиб.

Чэтан бир лаҳзагина опасининг оилавий ҳаёги
тўғрисида Ниланинг Илаваллурда гапирган гапларини
эслади. «Ҳа, у бу башараси билан кимга ҳам ёқар-

¹ Убан мойи — тўйларда ишлатиладиган хушбўй мой.

ди!»— ўйлади Чэтан, бироқ сир бой бермай, меҳрибончилик билан деди:

— Намасте, Мила. Аҳволларинг яхшими?

— Қачон келдинг?— сўради Мила. Сени кутавериб кўзимиз тўрт бўлди-ку!

— Бугун эрталаб келдим,— жавоб берди Чэтан ва Нилага қараб қўйди.— Қўлига бир нима бўлганми?

— Газак... Доктор зулук солишни маслаҳат берди.

— Тўйни нега кейинга қолдирмадингиз?

Куёв отпусчасини чўза олмайди. У зўрға бир ойга келган. У армияда хизмат қилади. Яқин бўлгандаям бир илож қилса бўларди. Бирмадан келиш осон иш эмас.

— Бирма?— Чэтанинг юрагини худди биров аниқ мўлжалга олгандай бўлди.— У ерда нима иш қилади?

— Рангунда ҳарбий бухгалтер.

Ниланинг оқарган озғин юзи Чэтанинг кўз олдидан ўтди. Унинг бўғзига бир нима тиқилиб қолгандай бўлди. Секин ва ғамгин оҳангда деди:

— Нилани жуда йироққа узатяпсизлар.

Мила куёвнинг ойига икки юз рупия маош олишини, қариндошликка келса, ўз эрининг амакиваччаси эканини айтди. У одамшаванда, меҳрибон, меҳнатсевар киши. Хотинининг вафотидан беш йил ўтган бўлса-да, ҳануз уйланолмаган. Хизмат жойини тез-тез ўзгартириб, бир жойда узоқ ишламади. У яқин орада Панжобга ўтказишларига умид қилиб, унга қаллиқ топиб қўйишларини айтиб хат ёзган эди. Мила буни эшитиб, дарҳол унга Нилани унаштириб қўйибди.

Мила ўзининг шошқалоқлигидан кулиб қўйди, ҳиқиллаб турган боласининг елкасига секингина уриб: «Тсентак, кап-катта бўлсанг ҳам қўлимдан бир зум тушмайсан!»— деди. Шу пайт қўшни хонада Чанда нима биландир ивирсиб юрарди. Мила уни чақириб Чэтанга дастурхон келтиришни айтди-да, ўзи қўшни хотин билан валақлашгани чиқиб кетди. Рухан ээлиб кетган Чэтан айвонда ўтирганича қолаверди.

Рангун, беш йилдан бери бева, ҳарбий бухгалтер — шу сўзлар унинг қулоғини қоматга келтириб турарди. Чэтан яна Нилага кўз ташлаб қўйди. Зулуклар энди қўлидан думалаб тушибди.

Газак кичрайибди. Кам қонлиқдан Ниланинг ранги

яна ҳам оқариб кетган. Унинг ёши ўн беш-ўн олти-ларда бўлса-да, аммо ҳозир ўн уч яшар қизалоқдай кўринарди. Бу гунча очилмасдан сўлади, кейин аста-секин қурийдн. Чэтаннынг юраги сиқилиб кетди. Агар у ўша пайтда Илавалпурда бўлган, воқеа тўғрисида пандит Венирасодга ҳеч нима демаганида Нила шошилиш равишда йироқдан келган бу тул — ҳарбий бухгалтернинг иккинчи хотини бўлармиди? Ўз аҳмоқлигини сезиш туйғуси Чэтаннынг қалбини баттар яралади. У энди ортиқ ўтира олмасди, турди, шу маҳал тарелка кўтарган Чанда келиб қолди, унинг лўппи думалоқ чеҳрасидан табассум аримасди.

Чэтан ўғрилардай кун бўйи Нила билан гапиришини учун қулай пайт пойлади. Нила ундан аразлагани шубҳасиз. Ахир улар бир печа ой кўришмаган, агар у аразламаган бўлса, ҳозир, у уйни бошига кўтариб шўхлик қилган бўларди. Ҳар қандай тўй — ҳатто ўзининг тўйи ҳам унинг шўхлигини тийиб туролмаган бўларди. Нила ўзини шу даража бепарво тутардики, гўё бу тўй уники эмас, балки бегона, нотаниш бир қизнинг тўйи эди. У Чэтандан ўзини олиб қочар, доим дугона-лари, опалари, келинлари ва қўшни қизлар билан бирга бўлишга ҳаракат қиларди. Чэтаннынг Нила билан суҳбати истакдан ташқари, тасодифий гаплардан иборат бўлар экан сўзлари бўлиниб қоларди.

— Нила, тузукмисан энди?

— Анча тузукман...

Шундай дея, у гўё дугонаси билан жуда муҳим нарса тўғрисида гаплашиб олишга шошилди.

— Хафага ўхшайсан, Нила...

— Йўғ-э, поччажон...

У шу заҳоти опаси билан бир ишни маслаҳатлашиш лозимлигини эслади.

— Энди узоқларга кетиб қоларкансан-да. Нила!

— Ҳа, поччажон...

— Мендан хафамисан, Нила?

— Йў-ўқ, поччажон...

Чэтан ундан батафсилроқ жавоб ололмас эди. Шу орада кичкинагина ҳовлида одам қайнарди. Шовқин-сурон, келди-кетдиларининг кети узилмас, булар орасида Миланинг куёвини мақтаган товуши бир дақиқа ҳам тинмай эшитилиб турарди. Чэтан айрилиқ олдида Нила билан очиқчасига гаплаша олмасди, ундан кечи-

рим сўраш учун қулай фурсат тополмади. У дард-аламинин ичига ютиб болохона айвонига чиқди ва чорпояга чўзилди.

Чэтан негадир рангунлик ҳарбий бухгалтер, тулпинг шаънига айтилаётган мақтовларни эшитгиси келмасди. Шу ётишда бирданига миясига шундай фикр келди: балки Нила шундай яхши куёв топилганига мағрурланиб индамай юргандир? Мила ҳовлида яна қайсидир қўшнисига ҳадеб бўлғуси қайнагасини мақтар, синглисининг бахтини тиларди. Чор атрофдан кўз очиб юмгунча шундай куёв тополгани учун Милага мақтов устига мақтовлар ёғилар эди. Чэтаннинг ётавери тоқати тоқ бўлди. У Нилага унинг бўлғуси эри тўғрисидаги мақтовлар қандай таъсир қилаётганини жуда-жуда билгиси келди. Чэтан ҳовлиқиб пастга тўшди. Нила тиззасини қучоқлаб, нягини тираганича, айвоннинг қоронғи бурчагида жимгина ўтирар эди. У опасининг айтаётган сўзларини эшитяптими, йўқми, билиб бўлмасди: У бепарво, қимирламай ўтирарди. Чэтан ниманидир баҳона қилиб унга яқин келганида, Нила юзини тиззаси орасига яшириб, тескари бурилди. Эҳтимол у йиғлаётгандир. Чэтаннинг юраги дук-дук ура бошлади. Эҳтимол, унга тўйи бўлаётганлиги ёқмаётгандир? Чэтан пушаймон ва ўкинчларини борица ифода-лай олувчи, Нила қалбига таскин берувчи сўзларни ўйлаб турганида, Нилани опаси чақириб қолди (тўй маросимига яқин қолганди, унгача баъзи бир расм-русумларни бажариш лозим эди). Нила ўрнидан туриб, ҳовлига чиққанида Чэтан унинг юзини аниқ кўрди — унда йиғлаётганлик аломати йўқ эди. Мағрурлик ҳам кўринмайди. Чехрасида на севги, на нафрат, на шодлик, на ғам, на бахтиёрлик, на ҳасрат акс этарди — фақат ажиб, чуқур ва оғир лоқайдлик бор эди. Чэтаннинг руҳи тушиб кетди.

Уша пайт кўчадан куёвларнинг келаётган шовқин-сурони эшитилди, қайнабаси Чэтанга меҳмонларни кутиб олишга чиқишини илтимос қилди.

Чэтан бошига гулчамбар тақилган, гул ўрами чаккасига тушиб турган, бастилик бир адвокатдан ҳожат чиқаришга олинган «бьюнк» машинасида иззатли ўринга ўтирган кишининг қиёфасига ҳавас қилолмади — аксинча, Ниланинг келажagini ўйлаб юраги эзилиб кетди.

Наҳотки каллан саҳардан буён кўкларга кўтариб мақташаётган куёв шу киши бўлса? Чэтан тўй маросими билан Бастининг бу дарвозасидан у дарвозасигача, ундан ҳам ўтиб дҳармашалагача бориб (меҳмонларни ўша ерда кутиб олиш ва жойлаштириш мўлжалланган эди), куёвни машинадан тушганида, у билан ноиушта қилганида ҳарбий бухгалтерни синчиклаб кузатди.

Тақир бошида ёшлигидан ёдгорлик бўлиб бир неча тук қолган, кўзлари салқиган, ияклари туртиб чиққан, (кулиш у ёқда турсин, ҳатто жилмайганда ҳам бутун афтини ажин босиб кетадиган,) қора сунъий тишлари юмуқ, ёши қирқлардан ошган киши ҳурматли Ромила Дези ҳатто юзини кўрмай ўз синглисига танлаган «куёв бола» ана шундай эди.

Меҳмонлар дҳармашалага ўрнашгач, Чэтан уйига қайтиб келди. У ошхона эшигида тўхтаб, қайнанасининг Мила билан суҳбатини эшитиб қолди:

— Мила, сен ҳеч бўлмаса куёвни илгари кўрган-мидинг?

Мила кўз ёшини тўхтатолмай жавоб берди:

«Холажаи, мен унинг бунча қария эканини қаёқдан билибман. Қайнатамнинг уйига келганимда у Бирмада экан, мен унинг расмини кўрдим холос. Дадам эса Нилани тезроқ узатишни буюрди. У ахир икки юз эллик рупия маош олади! Мен унга унаштирдим».

— Бояқинш Нила!— Чэтаннинг қайнанаси сғир хўрсиниб қўйди.— Ахир у ҳали гўдак-ку!

Қайнанасининг сўзлари Чэтаннинг кўксига найзадек қадалди. Чэтан ҳозир Нила билан учрашуви, кўзи кўзига тушиши мумкинлигини хаёлидан ўтказиб хижолатда эзилди. У яна юқори айвонга чиқиб, тўшалмаган чорпояга ётди.

Ниланинг отаси шошиларди, опаси бўлса кўрмай-билмай, (қариндошликлари ҳам узоқ эди-да) фақат расмига қараб у кишига ўз синглисини унаштириб қўйди. Уларни бунча шошилишга нима мажбур қилган? Ҳа, Нила қўрқоқ поччасининг соч тутамларини сийпа-лаб, шу билан унга ўз меҳрибонлигини изҳор қилган Илавапурдаги ўша арзимас воқеа сабаб бўлган, албатта! Ахир ўша воқеа Нилани бир умрга бадбахт ҳарбий бухгалтерга танғиб қўйишга арзигулик катта жиноят, хавфли гуноҳ эмасди-ку! Нега у бун Ниланинг

отасига гапирди? Нега у индамай қўя қолмади? Ниланинг фожиасига фақат ўзи айбдордай кўринди. Ниланинг келажакини ўйлаганида унинг томоғига бир нима тиқилиб қолгандай бўлди: Нилани куёви билан бирга тасаввур қилиб кўрди. Шу топда Ниланинг оёғига бош қўйиб, токи уни кечирмагунча ўрнидан турмасликни жуда-жуда истарди. Шу маҳал айвон орқасида иккита хотиннинг шивирлашаётганини эшитди:

— Ҳа, Лалитанинг онаси, Мила қизчани нобуд қилибди-я! Эшитдингми, куёв қирқ-қирқ бешларда эмиш.

— Нила ҳали гўдак-ку, — деди Лалитанинг онаси.

— Яна эшитишимча, унинг учинчи марта уйланиши эмиш.

— Учинчи?!

Лалитанинг онаси нимадир айтмоқчи эди, шу пайт уни кимдир пастдан «Ҳой, Лалитанинг онаси. Биз сувга кетяпмиз. Биз билан юр!» — деб чақириб қолди.

Лалитанинг онаси ёнидаги хотин билан пастга тушиб кетди.

«Учинчи хотин!» — бу икки сўз Чэтанинг бошига тўқмоқ билан ургандек садо берди.

У ортиқ ётолмай, ўрнидан турди.

Ҳовлида маҳалланинг ҳамма хотинлари йиғилишган. Ранвир ва хотини арқон, челақ ва кўзаларни олиб, сувга кетишга тайёрланмоқда эди. Чэтанинг кетидан тушиб келаётган хотинлар Ранвири олдинга ўтказиб юбориб, Нилага чодра ёпишди-да, қудуққа йўл олишди — кўзаларга сув тўлдириш маросимини бажариш лозим эди. Чэтан жимгина уларга эргашди.

Хотинлар қудуққа челақ ташлаб, тортиб олишар ва тўкиб ташлашарди. Улар Ранвирининг жиғига тегишар, қўшинқ айтишар ва кулишарди. Ниҳоят, турли қудуқлардан сув олиб, Басти дарвозаларидан наридаги меҳмонлар жойлашган дҳармашала томон йўл олдилар, Чэтан улар билан бирга кирмасдан, нарига ўтиб кетди. Дҳармашаладан нарида бир неча дўкон, улар олдида эса ўтинхоналар бор эди. Чэтан уларнинг ёнидан ўтиб, даламарга етиб, уватга чиқмагунча бир марта ҳам тўхтамади.

Уфқда тўлин ой кўринар, у гўё тун киришини

кутиб мудраётгандай эди. Гул қоронғисини жон-жаҳди билан тутиб қолнига аҳд қилгандай юлдузлар порларди. Баъзи далаларининг уватларида ўсиб турган сершоҳ шинам дарахтлари довурак ва баҳайбат соқчилар сингари қотиб турибди. Атрофда сокилик. Фақат ўнг тарафдаги бутазорлар орасида қудуқ чигириги гижириллар ва олисдан дҳармашалада кўзада сув келтирган хотинлар куйлар эдилар. Чэтанга чигириқнинг гижирлаши билан хотинларининг куйлаши ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқдек туюлди. Хотинларнинг овози ҳам чигириқлар сингари гишгиётгандай бўлиб эшитилди унга. Уларининг куйлашида ҳеч бир шира йўқ. лаблари ҳам одатга кўра қимирларди, холос.

Чэтан қудуқ яқинидаги кесилган кекса дарахт устига ўтирди. Кўршапалак қанотларини шитирлатиб учинишга ит қаттиқ ҳуриб қолди, кейин яна жимлик чўкди. Узоқда хотинлар гўё қудуқдан сув олаётгандай бўлиб, Нилага куёвини кўрсатишгач, дҳармашаладан чиқиб кетишарди. Чэтан ўша жойда ўтирар, қудуқ чигириги эса гижирлашда давом этарди.

47

— Почча, ҳой почча!

Чэтан бошқа ёнбошига ўгирилиб, кўзини очди. Эндигина чиқиб келаётган қуёш нурлари очик эшикдан ўтиб, тўғри унинг кўзларига тушди. Чэтан аввалига уни қаттиқ уйқусидан ким уйғотганини билолмай турди. Кейин у юзига тушиб турган офтоб нурини тўсиб олдида қайиниси Ранвир турганини кўрди.

— Почча, Ҳунар соҳиб келди!

— Ҳунар соҳиб?

Чэтан Ранвирнинг қувноқ чеҳрасига истехзоли назар ташлади-да, нариги ёнбошига ўгирилиб деди:

— Боравер, Ранвир, мен кейинроқ чиқарман.

Ранвир поччасини Ҳунар соҳибдай атоқли шонрининг номини эшитган заҳоти ўрнидан сакраб туриб, у билан бирга пастга югуради деб ўйлаганди. Чэтаннинг лоқайдлиги ва истехзоли қарашини сезган Ранвир уни қишташга ботинолмади.

— У эрталабдан бери бизниқида, мен икки марта келганимда ҳам ухлаб ётган экансиз. Рўнарадаги уй-

нинг меҳмонхонасида кутяпти. Ўша ерга келинг...— Ранвир бу сўзларни бидирлаб Чэтанинг елкаси оша гапириб чиқиб кетди. Бўсагада бир зум тўхтаб:— Ҳунар соҳиб ажойиб сеҳралар¹ ёзади-да!— деб қўйди.

«Ажойиб сеҳра!— Чэтан ичида кулиб қўйди.— Қизик, бу «ноёб асар»ни «иждо қилиш» йўлида қанчадан-қанча шоир ўз истеъдодидан маҳрум бўлган, қанчадан-қанча куёвлар ва меҳмонлар бу «ажойиб сеҳра»ни эшитиб «лаззатланган» эканлар? Неча марта Ҳунар соҳиб ўзининг «тенги йўқ истеъдоди»ни намойиш қилиб энг ҳурмат қилувчи мухлисларининг чўнтагини енгиллатган экан? Чэтан ўзининг Ҳунар соҳиб билан биринчи учрашганини эслади. Ўшанда унинг кўзлари завқ-шавқ ва қувончдан яшнаб кетганди. Бечора Ранвир, қанчалик соддасан-а!

Чэтан аччиқ хўрсиниб, кўзларини юмди. Бироқ ухлай олмади. Туш бўйи унинг кўз олдида яқинда бўлиб ўтган воқеалар жонланаверди. Тўй маросимининг бошланишидан тортиб, маросимни якунлаган тоат-ибодатгача— ҳамма-ҳаммаси кўз ўнгидан ўтиб турди. У ўзининг гуноҳкор эмаслигига ўзини ишонтирмоқчи бўларди. Рад қилиб бўлмайдиган далиллар излаб топарди. Барибир қалб тўрида қаттиқ айбдорлик туйғулари яширинганди. Баъзан у талвасага тушиб қолар, гўё Нилани триклайин оловга отаётгандек туюларди. Энди тўй оҳанглари қулоғига оҳ-воҳ, дод-фарёд бўлиб эшитиларди. Қўшиқ унинг қалбини тинмай жароҳатларди:

— Айт-чи, қизим кимни кутгайсан,
Сапдал соясинда, панада.

— Бир муносиб куёв топишининг -
Аллақачон пайтидир, дада.

— Айтгин менга, қизим, айта қол,
Бўлсин дейсан куёвинг қандоқ?

— Бўлсин дейман, куёв, дадажон,
Юлдузлардан, тонгдан гўзалроқ.

Чэтан, ниҳоят меҳмонлар ёнига келди. От расм-русми аллақачон тугаган, «муқаддас муқаддима»ларга

¹ Сеҳра — тўйларда куёвлар шайнига ўқиладиган мадҳия

тайёргарлик кўрилмоқда эди. Куёв меҳроб ёнига келди, пандит садақа чироғини ёқди, ҳовлига жимлик чўкди. Чэтан жимгина девор ёнига бориб ўтирди.

Ниланинг тўйи бутун расм-русмларга роя қилинган ҳолда ўтказилди. Тўғри, пандит Венипрасодининг ўзи ория саможчи бўлса-да, ўзига тўқ оилаларда куёв ёки унинг отаси қайси динда бўлса, тўй маросимларини ўша таълимот ақидалари асосида ўтказиш одати мавжуд. Чэтаннинг тўйида сеҳрли эскилик анқиб турган бу маросимларга роя қилинмаганди, бу эса ўшанда унга тоза алам қилган эди... Оловдан айланиб ўтиш маросими ҳам диннинг мустаҳкам ақидалари асосида ўтказилди. Нилани ўраб-чирмаб, юзига чодира тутган ҳолда меҳроб остига ўтқазинган пайтда, айвондаги хотинлар қўшиқ бошлади:

Муқаддас Кришнанинг номини эслаб...

Хушчақчақ навжувон чўпон Кришна!— Яна Чэтаннинг қулоқларида суҳаг¹ сўзлари янгради. «Нилага хушбиним эр танлашларига қойилман,— аччиқ истеҳзо билан ўйлади у.— Самодаги юлдуздан гўзалроқ эри истамайдиган қиз бу дунёда бормикин? Бироқ ҳаммаларининг орзуси ушалиши мумкинми? Ҳатто ҳусни билан мақтанишга арзимайдиган қизлар ҳам Кришнадек гўзал ёрни орзу қиладилар: ҳатто чиройли куёвга муносиб қизларнинг тақдирига ҳам бу бахт осонликча кулиб боқмайди. Қанчадан-қанча ёшгина гўзал қизларини кўримсиз, бадбашара йигитларга, чол ёки қари тулларга узатиб юборадилар. Ахир ота-оналари ёки тоғаларининг кўзи йўқми? Мабодо, улар ёш, эндигина яшаб келаётган умрни хазон қилишни истар эканлар, буни енг ичида — ашуласиз, музикасиз қилиш мумкин эмасми? Кечагина қайнагани «Нила ҳали жуда ёш» деган эди. Қўшни аёл эса: «Уни опаси жувонмарт қилди» деб ташвишланарди. Мана энди ўшаларнинг ҳаммаси бу гапларидан тонгандек асрлардан буён сийқаси чиққан маросим ашулаларини мириқиб куйлашмоқда...»

¹ Суҳаг — тўйда куёвнинг фазилатларини мадҳ эгувчи қўшиқ.

Чэтан ана шулар тўғрисида ўйлар экан, унинг қалбида динга қарши нафрат тўлқини туғён урдн. Эҳ, бу инсонларнинг энг эзгу туйғуларини талқон қилувчи эҳтироссиз тегирмон тошидек кўр-кўрона анъаналар! Бу хурофот қалбини ҳам, ҳаётни ҳам сўндиради!.. «Наҳотки, бу расм-русмлардан фориг бўлган ёки уларни қайтадан кўриб чиқувчи замонлар ҳеч қачон келмаса?— у ўз-ўзидан сўрарди дили хун бўлиб.— Қачон янги, замонга мос идеаллар ва қонунлар дунёга келади?..»

У ана шулар ҳақида ўйлар экан, қалбидаги дард дақиқа сайини ошиб борарди. Сўнгра Чэтан Нилани ўйлай бошлади. Ҳозир Ниланинг кўнглида нималар кечаётган экан? У нима ҳақда ўйлапти? Чэтан унга бир қараб қўйди. Нила қимирламай, жимгина, лоқайд ўтирарди. Чэтанга қаршисида каттакон сопол қўғирчоқ ўтиргандек туюлди... Ниланинг қалбидаги олов мангу сўнгандек эди...

Пандит охириги қироатни ўқиб тугатгач, куёвнинг акасини табриклади, аёллар эса янги ашула бошладилар...

Раивир чиқиб кетгач, Чэтан қанча уринмасин, барибир ухлай олмади. Унинг кўз ўнгидан кеча кечаси бўлиб ўтган воқеалар лип-лип ўтиб турарди. У бири-бирига қовушмаган, ҳаяжонли фикрларни тартибга солмай хуноб эди. Яна кўзини юмиб ётаверишнинг иложи бўлмади. У ёнбошидан бу ёнбошга ағдарилиб ётди. Аллақачон офтоб чиқиб хона ёришиб кетган эди; пастдаи қувноқ қийқирриқлар, шовқин-сурон эшитилиб турарди. Чэтан қимир этмай шифтга қараб ётарди.

Тўсатдан унинг фикрлари бошқача тус олди. «Хўп, майли,— ўйларди у,— агар ўшандаги воқеани Ниланинг отасига гапирмаганида, нима бўларди? Ўзи-чи? Ўзи нима қилган бўларди? Чандани ташлаб, Нилага уйланармиди?» Чэтан плжайиб қўйди. Йўқ, ҳатто бу ҳақда ўйлаш ҳам мумкин эмас... Ахир биздаги ҳозирги тузумда бундай қилиш мумкинми? Агар Нила гўзал, бақувват йигитга турмушга чиққанида, ораларида бўлиб ўтган воқеа Чэтанинг назарида шунчаки бахтсизлик бўлиб қолаверармиди? У ҳолда Чэтанин виждон азоби қийнамаган бўларди. Чэтан бу тўйда ажойиб гўзал

йигит билан танишди. Уни Трилок деб аташаркан. Бу йигит куёвнинг жияни эмиш. «Нила тоғасига эмас, жиянига эрга текканида ҳам майли эди!»— деган ҳайқирик пайдо бўлди Чэтаннынг қалбида. Балки Трилокин бадавлат, овсар, бадбашара бир қизга уйлантиришар, тоғаси эса худди жиянига насиб бўлиши керак бўлган қизнинг эри бўлади.

Чэтаннынг назарида Нила, Трилок, ўзи ҳамда барча хотин-қизлар ва эркакларни анъаналар занжирбанд қилган жамиятнинг баланд деворлари ўраб тургандай эди. Наҳотки, бу деворлар ҳеч қачон қуламаса? Наҳотки, бу девор ичида диққинафас бўлаётганлар озод, бахтиёр бўлмасалар? Тор кўчада кўйлар янграй бошладди. Тўй маросимининг яшироқчилари дастурхонга ўтиришди шекилли.

48

Чэтан ювиниб чорраҳага чиққанида меҳмонлар овқатланиб бўлишганди. Улар орасида Ҳунар соҳиб ҳам бор эди. У уйда тўқилган матодан кўйлак ва дхўти кийиб олганди. Ҳунар соҳиб ясама қиёфада кеккайиб ўроғлиқ бир қоғоз тутиб турарди. Ранвир ғурур билан бу ерга йиғилганларга унинг шоирлик қобилияти хусусида гапирди. Ҳунар соҳиб сеҳра ўқишга тайёрланмоқда эди.

Сеҳра дунё каби кўҳна қондалар асосида ёзилган бўлиб, унда куёв ой ва юлдузга қиёс қилинарди. Чэтан беихтиёр ўз-ўзидан: шоир наҳотки, келтирган ўхшатишларидан бирортаси ҳам куёвнинг ташқи қиёфасига мос келмаслигини фаҳламаса деб сўрарди.

Тунда хотинларнинг қўшиғини эшитган пайтда юрагини тирнаган дард яна қайтиб келди. Ўша пайтда Ҳунар соҳиб сўзларига диққатни торттишга уриниб зўр ҳаяжон билан ўқий бошладди.

Кумуш ранг ойдинининг зар шуъласидан
Никоҳ гулчамбарим бўлибди пайдо.
Ерим чеҳрасидан таралган нурга
Ҳаттоки тўлиш ой бўлибди шайдо.

Давомини эшнатишга Чэтаннынг тоқати қолмади. Бу ёшини яшаб қўйган тенакал тул ой каби гўзал эмиш! Чэтан фақат сеҳрани ўқиётган шоиргина кўр бўлиб қолмай, афтидан эшитувчилар ҳам кўр бўлса керак десб ўйлади. Чэтан Ранвирга қараса, у кўзларини катта-катта очиб Хунар соҳибининг оғзидан чиққан ҳар бир сўзни обизамзам суви қилиб ютаётгандек кўринди. Чэтан у тентакнинг ёнига бориб тарсаки тортиб юбормоқчи бўлди. «Сеҳра ўқишад-я,— ўйлади Чэтан,— бунақа пайтда сеҳра эмас, марсия ўқиш керак!»

Бироқ у Ранвирнинг олдига бориб унга тарсаки туширмади...

Нила эса шу ўтирганича қимирламай, айвон бурчагида лоқайд ўтирарди. Чэтаннынг юраги ачишиб кетди. У Нилага яқинлашиб, темир курсига ўтирди. Бироқ Нила унга қарамади ҳам. Чэтаннынг Нилага бир нима дегиси келар, аммо у гапни нимадан бошлашини билмасди.

Нила унга қаради. Чэтаннынг назарида, Ниланинг нигоҳи бир дақиқа Трилокка тикилиб қолгандай, кейин оппоқ юзига қон югуриб, ҳасратли кўзларида қандайдир нур чақнагандай бўлди.

Ташқарида чолғувчилар куй бошлаб юборишди. Хунар соҳиб сеҳра ўқишни тугатган ва тўй маросими чиқишга тайёрланаётган бўлса керак. Шу пайт Ниланинг қуйидаги сўзлари Чэтаннынг қулоғига чалинди:

«Трилок, бу ёққа кел. Келин ойинг билан танишиб қўй!»

Зум ўтмай айвон остонасида уялинқираб кулиб турган Трилок пайдо бўлди. Чэтан уни ўзи ўтирган курсига таклиф қилди.

— Нила, бу сенинг жиянинг, Трилок.

Чэтан йигитга назар ташлади. У қўлида беш камон ўқини ушлаб турган Мадан¹ сингари гўзал эди! Кейин Чэтан Нилага назар ташлади. У ҳам гўзалликда Рати² дан кам эмас!

Трилок деди:

— Намасте, келин оyi!

¹ М а д а н — ишқ-муҳаббат худоси,

² Р а т и — Маданининг маъшуқаси.

Отаҳон, биз дуонгиз кутиб,
Олдингизда таъзим этамиз.
Оқ йўл тиланг фотиҳа ўқиб,
Қушлар каби учиб кетамиз.

Тун сокишлигида бу мунгли қўшиқ қасрдандир
узоқдан учиб келгандай бўлди; у Чэтаннинг қалбини
азоб-уқубатга фарқ этди. Бўғзига нимадир тикилиб,
кўзларига ёш келди.

Ниланинг тўйи шарафига бўлаётган шодиёна туга-
ди, Чэтан Чандани Жоландҳарга олиб келди. Узоқ
давом этган айрилиқдан сўнг Чанда билан бирга экан-
лигига, ёқимли тун ёмғири севалаб турганига қарамас-
дан Чэтан ўзини беҳузур сезарди. Унинг кўз олдида
Нила билан хайрлашмиш манзараси ўчмас из қолдирган-
ди. Қулоқларида эса ҳамон ўша ёқимли-мунгли қўшиқ
жарангларди.

Оқ йўл тиланг фотиҳа ўқиб,
Қушлар каби учиб кетамиз.

Узоқ, жуда узоқ парвоз! Рангун Жоландҳардан
қанчалик йироқ-а! Балки бу мунгли қўшиқ шафқатсиз
қонун туфайли жонажон уйи ва дўжоналаридан ажра-
тиб олиб кетилган бирор бахтсиз қизнинг қалб садоси-
дир. Асрлар ўтиб, кўп нарсалар ўзгарган бўлса-да, бу
жафокаш қизнинг тақдирида ҳеч нима ўзгармай келаё-
тир.

«Бечора Нила... Бу қўшиқни эшитиб у қандай
хаёлларга бордйикин?» — ўйлади Чэтан. — Қадимги но-
маълум шоир бу сўзларни худди унга атаб ёзгандай
эди.

Қушлар каби учиб кетамиз.

Ёмғир тиниши билан Чэтан ўрнидан туриб, томга
чиқди. Сийраклашган булутлар нафармон ҳавода ке-
зиб юришарди. Кучсиз шамол эсиб турарди. Олдинда
кўриниб турган уй орқасида яширилган янги ой майин
нур сочарди. Атрофни қора соялар қоплаган... Ой
хавотирланиб том ортидан мўралади гўё ҳеч қандай
хавф-хатар йўқлигини билиб, аста-секин тантанали
юришини бошлади. Булутларнинг йиртигидан очиқ осмон
кўриниб турар, эндигина қоронғилик қўйнига кириб

бораётган пастдаги уйларнинг қораси кўзга чалинарди. Бироқ бу манзара узоққа чўзилмади. Қоп-қора булутлар келиб, яна ҳамма ёқни ўз бағрига олди. Яна кутилмаганда ваҳимали қоронғиликни заррин нури билан ёритиб ой кўринди.

Чэтан томда узоқ қолиб, мадори қуриб совуқ ва нам тош курсига ўтирди. Чап томонда уйлар устидан дарахтларнинг катта сояси тушиб турарди: бу дарахтлар муқаддас дарвиш Барнонинг қабри устида кўкарган. Чэтан бу қора доғга маъюс қараб турди, бирдан кўз олдидан таниш воқеалар худди экрандаги каби ўта бошлади... — Ҳа, Ниланинг тўйи...

Ўша кунн Чэтан ўзини қўярга жой тополмай юрди. У мактабдош ўртоқлариникига борди... Улар билан нималар ҳақидадир гаплашиш, нималарнидир сўрашга ҳаракат қилди... Фақат вақт ўтса бас эди унга. Кечқурун яна томга чиқиб ётди. Уйига меҳмонлар келишди... Уни чақиришди... Аммо у касалман деб ёлғиз ўзи томда ётаверди.

Зиёфат бошланди. Музика чалинди, ҳамма ёқни кулги ва қувноқ ҳазил-муйишлар тутиб кетди. Чэтан ёлғизликка бардош беролмади. У ўрнидан туриб ўтирди. Кейин Ниланинг овози эшитилгандай бўлди. Бирдан юраги ўйнаб кетди.

Нила Трилок билан гаплашяпти. Нима ҳақда эканлигини. Чэтан билолмади. Лекин дарҳол билишни истарди. Билиш унга жуда зарур эди. Чэтан кичкина Шилани ёнига чақириб, поччасига сув келтириб беришини айтди. Шила сув келтирди. Чэтан стакандан бир ҳўплам сув ичгач, ундан сўради:

— Шила, ҳозир пастда кимлар бор?

Содда Шила поччасининг тиззасида ўтириб жавоб берди:

— Трилок тоғам... Ниланинг гашига тегяпти...

Қизалоқ поччасининг бўйнидан қучоқлаб яна шундай деди:

— Сиз жудаям яхшисиз, Трилок — ёмон.

— Трилок Нилага нима деди?

Бояқиш Шила эплаб гапириб беролмади. Чэтан уни тиззасидан тушириб, чорпояга яна ётиб олди.

Чанда унга жуда кечикиб овқат келтирди. Шунда

у бир йўла Ниланинг эрталаб жўнаб кетишини ҳам айтди. Унинг эри хизматига дарҳол етиб бориш зарур экан. У бу ерда кўп қололмасмиш. Шунинг учун нонуштадан кейин Нила онла аъзолари билан хайрлашиб, жўнаб кетишаркан. Агар Чэтан ўзини жуда оғир ҳис қилмаса, албатта пастга тушсин. Ибодатхонада ибодат қилиш олдида хайрлашув маросимида ҳамма бўлиши шарт. Соат ўнларга яқин иккинчи ва охири хайрлашув маросими бўларкан. Маросим пайтида Нилага бериш учун Чанда Чэтанинг бошига беш рупия қўйди.

Чэтан жимгина пулни ёстиғи остига қистириб қўйди. Чанда ташвишланиб сўради:

— Аҳволингиз чатоқми?

— Йўқ... Ҳечқисси йўқ... Мана кўрасан, албатта бораман.

Чанда бир оз хотиржам бўлиб пастга тушиб кетди.

Чэтан ҳақиқатан ўзини ёмон ҳис қилаётганди. Унинг оғир дарди танасида эмас, қалбида эди. У Илавалпурда бўлган воқеани қайта-қайта эслаб, узоқ пайт ёлғиз ётди. Ушанда Нила Чэтанинг касал бўлиб қолганини эшитган заҳоти олдига келиб унга қарай бошлаган эди. Уша ўтган бир неча кунда унга Нила жуда яқин бўлиб қолган эди! Энди-чи? Чэтан энди қанчалик оғир бетоб бўлмасин, Нила ёнига келмайди... Чэтанинг ҳақиқатан ҳам қаттиқ бетоб бўлиб, ўлгиси келар, ўлимга тик боқишни истар эди. Агар Нила Чэтанинг ўлаётганини билса, албатта унинг ёнига келган бўлар эди. Ахир Чэтан Ниланинг қурбон бўлишида, беихтиёр бўлса ҳам, иштирокчилик гуноҳини ҳаётидан бошқа нима билан ювиши мумкин? Унинг хаёлига пуқул бири-биридан баттар мулоҳазалар келарди; у ўлаётган эмиш, Чанда унинг бошини тиззасига қўйиб ўтирганмиш; онаси, қайнараси, укалари — ҳаммаси кўзлари ёшга тўлиб ёнида ўтирганмиш. Кўчада музика чалиниб турганмиш... Ниланинг кетиши зарур. У қололмайди. Ҳарбий бурч эрини хизматга чақиряпти. У Рангунга етиб бориши шарт. Уни ҳеч бир касаллик, ҳеч қандай ўлим, ҳеч қандай фалокат йўлдан тўхтата олмайди. Жўнаш олдида Нила Чэтан ёнига бирпасга шошиб келганмиш... У ўз поччасини ўлим талвасасида кўриб, унинг юзидан икки томчи ёш думалаб тушаётган эмиш. Шундан кейин Нила у билан жимгина хайрлашиб, оёғини бир ушлаб қўйиб сўнг шошиб чиқиб кетганмиш.

Чэтан туни безовталаниб ўтказди. Хўроз қичқирганида у даҳшатли хаёллардан толиқиб уйқуга кетди.

Эрталаб у кўзини очганида, меҳмонлар нонушта қилиб бўлишган экан. Нила биринчи марта уй ичлари билан хайрлашди. Энди у хайрлашувнинг иккинчи ва охириги маросимини кутмоқда эди.

— Поччажон, турниг, поччажон, турсангиз-чи! — дея Чэганин силкитарди Шила. У турди.

— Шила, боравер, мен ҳозир...

У яна ётиб олди.

Шила кетмади.

— Чанда опам чақиряптилар! Эшитяксизми? — дея қичқирди уни яна силкига бошлаб. — Нила кетяпти!

Чэтан унинг гапига кириб, бештиёр туриб ўтирди. Шила жилмайиб, югуриб пастга тушиб кетди. Чэтан унинг кетидан бормади. У энг охириги дақиқаларда чиқади... Нила юзини сорийсининг бир учи билан бекитганида, эски удум бўйича уни акаси ё тоғаси кўёв ўтирган извошга кўтариб ўтқазиб қўйгач, Чэтан унга яқинлашиб беш рупияни беради... Фақат кўзлар кўзларга тўқнаш келмаса бўлгани...

Унга нима бўляпти? Нега унинг қалби бўзлаяпти? Нега бадаи ғазаб-нафратга тўлиб-тошяпти? Бу ғазаб-нафрат кимга қаратилган? Нилагами? Ахир у гуноҳ-корми? Ахир у бундай бўлишини истармиди?..

Бир неча дақиқадан сўнг Чанда юқорига чопиб чиқди.

— Нега ҳалигача бу ерда ўтирибсиз?

— Мен ҳозир бораман... — Уни тинчитишга шошилди

Чэтан. — Бир оз бошим айланяпти...

— Ундай бўлса ётинг... Аҳволингиз оғир-ку!.. —

Чанда ёстиқни тўғрилаб қўйди. — Шунча ташвиш... Ёнингизда ҳам ўтиролмаёрман. Нила жўнаб кетгач, бошингизни мой билан уқалаб қўяман, дарров тузалиб қоласиз. Пулни менга беринг, номингиздан ўзим бериб ўяман.

Чэтан унамади.

— Йўқ, йўқ, ҳожати йўқ, сен боравер, мен ҳозир ўшаман.

Чанда кетди. Чэтан кута бошладди. Музика чалинса, отин-қизлар қўшиқ айтиб, Нилани ташқарига чиқарилади. У ўшанда тушади.

Музика чалинди... Хотин-қизлар куйлашди...

Отахон, биз дуонгиз кутиб,
Олдингизда таъзим этамиз.
Оқ йўл тилаг фотиҳа ўқиб.
Қушлар каби учиб кетамиз.

Узоқ парвоз... Жуда узоқ...

Чэтанининг қалбидан нимадир узилди тушгандай бўлди. У ғазабини ўзига сочарди. Нега пулни Чандадди бериб юбормади? Ҳеч қаерга боришининг ҳожати йўқ. У шу ерда қолади. У қалбиди тирнаётган оғир дардга охиригача бардош беради. У яна чорпояга ётди.

Шу пайт бирдан оёқ тақинчоқларининг таниш жаранги қўлоғига чалинди. Зинадан шошилганича Нила чиқиб келаётганди.

Чэтан туриб ўтирди. Унинг юраги яна ўйнаб кетди.

Нила остонада тўхтади. Қафтларини пешанаси остида туташтириб титроқ овоз билан деди:

— Паччажон, хайр... мендан рози бўлинг.

Нила кетай деб турганда, Чэтан ўрнидан сакраб туриб, унинг қўлидан тутди. Ана шу бир неча сўз уни қайтарди.

— Нила! Мени кечир, мен олдинда гуноҳкорман! — У Ниланинг оёқларига эгилди.

— Поччажон, нима қиляпсиз? — Нила уни елкасидан ушлаб тиклади, кейин кўз ёшини зўрга тўхлатиб, орқасига қайрилди-да, шошиб пастга тушиб кетди.

Осмонни янги булутлар қоплади, янги ойнинг ўроғи яна зулмат ичида қолди. Уйлар, томлар ва муқаддас дарвиш қабрида кўкарган дарахт — ҳамма-ҳаммаси бу зим-зиёлик қўйнига сингиб кетди. Чэтанининг устига бир нечта ёмғир томчилари келиб тушди. Унинг фикрлари бўлинди. У нам курсида оғир дам ўтириб қолганидан елкаси оғир эди. У ердан туриб, жимгина пешайвондаги чорпояга чўзилди.

Жала қуя кетди. Айвоннинг тунукалари йиғлагандай бўлиб шиддатли оқимдан дириллай бошлади...

На узбекском языке

Упендранатх Ашк

ПАДАЮЩИЕ СТЕНЫ

Роман

*Перевод с издания Издательства
иностранной литературы, Москва, 1961*

Редактор А. Ҳабибуллаев

Рассел В. Журавлев

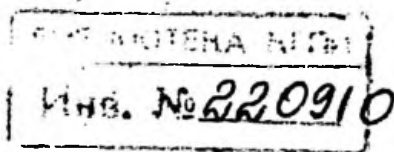
Расмлар редактори А. Бобров

Техн. редактор Т. Валькова

Коррек.ор М. Қудратова

Босмахонага берилди 16/1-75 й. Босишга рухсат этилди 31/VII-75 й. Формати 84×108¹/₁₆.
Босма л. 6,9. Шартли босма л. 10,08. Наҳр. л. 10,1. Тиражи 60000. Ғафур Ғулом номидagi Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 111-74.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича давлат комитетининг Тошкент 1-босмахонасида № 3 қозғалма босилди. Тошкент, Ҳамза кўчаси 21. Заказ № 679. Баҳоси 65 т.

Ашк Упендранатх.

Кўҳна девор. (Роман). Русчадан Л. Парпихўжаев ва Н. Бозорбоев тарж. Т., Адабиёт ва санъат нәшриёти, 1975. 192 б.

Асарнинг бош қаҳрамони Чэтан роман давомида аста-секин ўзи мансу бўлган пажиммоний габақа кишиларининг тақдирини бир хилда янғичли эканини тушуниб етади. Мана шу тушунча уни эски тузумни кўтариб ташлаб, янги жамият тузиш учун курашга тайёрланишга қорлайди. Чэтан эркин нафас олгиси, яхши яшагиси, бахтли бўлгиси келади. Аммо у эскиликнинг нурлаган «Кўҳна девор»и ортида мизлум ватандошларининг фарёди эшитилиб турар экан, бахтли бўла олмаслигини тушунади. Унинг учун ягона йўл — янги жамият тузиш учун, инсонлар бахти учун кураш.

Ашк Упендранатх, Падающие стены, Роман.

И(хинд)

№ 423—75

Навоний номли ЎзССР Давлат кутубхонаси.

У $\frac{70304-118}{352(06)-75}$ 170 -75